

МЕШОВИТА ГРАЃА
Miscellanea
НОВА СЕРИЈА КЊ. ХЛIII

ISSN 0350-5650

INSTITUTE OF HISTORY

MISCELLANEA

NEW EDITION Vol. XLIII

Editorial board

Mikhail Belov (Russia), Dejan Bulić, Gordana Garić Petrović,
Miloš Ivanović, Andrea Carteny (Italy), Ludmila Kuzmicheva
(Russia), Radomir J. Popović, Biljana Stojić, Liliana Simeonova
(Bulgaria), Uroš Tatić, Gabriella Schubert (Germany)

Editor-in-chief

Radomir J. Popović

Belgrade

2022

ISSN 0350-5650

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

МЕШОВИТА ГРАЂА

MISCELLANEA

НОВА СЕРИЈА Књ. XLIII

Редакциони одбор

Михаил Белов (Русија), Дејан Булић, Гордана Гарић Петровић,
Милош Ивановић, Андреа Картени (Италија), Људмила Кузмичева
(Русија), Радомир Ј. Поповић, Биљана Стојић, Лилиана Симеонова
(Бугарска), Урош Татић, Габриела Шуберт (Немачка)

Одговорни уредник

Радомир Ј. Поповић

Београд

2022

Овај број *Мешовите грађе – Miscellanea*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Владе Републике Србије

САДРЖАЈ

- Бењамин Хекић**
ПЕЧАТИ КАНТАКУЗИНЕ-КАТАРИНЕ БРАНКОВИЋ ЦЕЉСКЕ 7
Benjamin Hekić
SEALS OF KANTAKUZINA-KATHERINA BRANKOVIĆ OF CILLI
- Татјана Катић**
ПЛЕМЕ ШЕСТАНИ У ОСМАНСКИМ ИЗВОРИМА 15. И 16. ВЕКА 39
Tatjana Katić
THE SHESTANIS TRIBE IN OTTOMAN SOURCES OF
THE 15TH AND 16TH CENTURIES
- Александар М. Савић**
МЕМОАР ЈОВАНА МИЛИНКОВИЋА О ДЕЛОВАЊУ СРПСКЕ
ТАЈНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У ИСТОЧНИМ И СЕВЕРОИСТОЧНИМ
ДЕЛОВИМА БОСАНСКОГ ЕЈАЛЕТА (1850–1851) 67
Aleksandar M. Savić
MEMOIR OF JOVAN MILINKOVIĆ ON THE ACTIVITIES OF THE
SERBIAN SECRET ORGANIZATION IN THE EASTERN AND
NORTHEASTERN PARTS OF THE BOSNIAN EYALET (1850–1851)
- Јована Блажић Пејић**
ПИСМА МИЛАНА Ђ. МИЛИЋЕВИЋА
НИЛУ АЛЕКСАНДРОВИЧУ ПОПОВУ (1867–1877) 109
Jovana BLAŽIĆ PEJIĆ
THE LETTERS OF MILAN Đ. MILIĆEVIĆ TO NIL ALEXANDROVICH
POPOV (1867–1877)
- Владимир Јовановић**
РЕФЕРАТ ИЗ 1884. О УЗРОЦИМА БЕКСТВА ИЗ КАЗНЕНИХ
ЗАВОДА У СРБИЈИ 141
Vladimir Jovanović
THE 1884 REPORT ON THE CAUSES OF ESCAPE FROM
PENITENTIARIES IN SERBIA

Урош Шешум ИСТИНИЋ, ИЗ СПИСА ПРОТЕ МИЛОША ВЕЛИМИРОВИЋА	161
Uroš Šešum ISTINIĆ, FROM THE WRITINGS OF PRIEST MILOŠ VELIMIROVIĆ	
Биљана Стојић, Данијел Радовић ТОДОР СТЕФАНОВИЋ ВИЛОВСКИ ИЗМЕЂУ БЕОГРАДА И БЕЧА ТОКОМ АНЕКСИОНЕ КРИЗЕ	191
Biljana Stojić, Danijel Radović TODOR STEFANOVIĆ VILOVSKI BETWEEN BELGRADE AND VIENNA DURING ANNEXATION CRISIS	
Биљана Вучетић СЕЋАЊА АЋИМА ЈЕЛИЋА НА ДОГАЂАЈЕ У КОЧАНИМА У ЛЕТО 1912. ГОДИНЕ	211
Biljana Vučetić THE REMINISCENCES OF AĆIM JELIĆ OF THE EVENTS IN KOČANI IN 1912	
Владимир Крстић ПРЕПИСКА КОСТЕ СТОЈАНОВИЋА – ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	233
Vladimir Krstić KOSTA STOJANOVIĆ'S CORRESPONDENCE – A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE FIRST WORLD WAR	
УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ	245
INSTRUCTONS FOR CONTRIBUTORS	

Бењамин ХЕКИЋ*
Историјски институт
Београд

ПЕЧАТИ КАНТАКУЗИНЕ-КАТАРИНЕ БРАНКОВИЋ ЦЕЉСКЕ

Апстракт: У овом раду по први пут ће бити издати сви данас познати сачувани печати грофице Катарине Цељске, рођене као Кантакузина, млађе кћери српског деспота Ђурђа Бранковића, која је постала последња баштаница аустријске и угарске племићке породице Цељских као удовица грофа Улрика II. Иако је узимала удела у политичким збивањима и управним пословима и пре мужеве смрти 1456, највећи део сачуваних Кантакузининих исправа са печатима долази управо из периода након Улрикове смрти, када је самостално господарила некадашњим угарским поседима Цељских у Славонији током готово пет година. Кантакузинини печати, сви израђени од воска, носили су њен хералдички амблем, најчешће уз легенду која се састоји од њеног имена и титулатуре. При анализи печата реконструисане су њихове легенде, установљена је њихова типологија на основу димензија и према начину причвршћивања, утврђени су оквирни број коришћених типара и оквирни датуми њиховог настанка, као и њихово место у ширим дипломатичким обрасцима Кантакузинине документарне продукције, те је извршено и поређење са сигилографским обрасцима славонске племкиње, деспотице Барбаре Франкопан Бранковић, која је била Кантакузинина савременица и сродница. Кантакузинини печати детаљно су анализирани и из хералдичке перспективе, с обзиром на особености њеног грба.

Кључне речи: Кантакузина-Катарина Бранковић Цељска, грофица-удова, печати, типари, печатни отисци, исправе, титулатура, интитулације, хералдички амблеми, грбови.

Abstract: In this paper all of the known preserved seals of countess Katherina of Cilli will be published for the first time. Born as Kantakuzina, the younger daughter of Serbian despot Đurađ Branković, she became the last heiress of the Austrian and Hungarian noble family of Cilli as the widow of count Ulric II. Although she took part in politics and governance even before her husband's death in 1456, the major part of Kantakuzina's preserved sealed documents comes from the period after Ulric's death, when she independently ruled former Hungarian possessions of the House of Cilli in Slavonia for almost

* benjamin.hekic@iib.ac.rs

five years. Kantakuzina's seals, all made of wax, bore her heraldic emblem, often with an inscription with her name and titlature. In analysing the seals, their inscriptions have been reconstructed, their typology has been established according to size and manner of affixing, the tentative number of used matrices and tentative dates of their creation have been determined, as well as their place in the broader diplomatic patterns of Kantakuzina's documentary production, and a comparison was made with the sigillographic patterns of Slavonian noblewoman, despotess Barbara Frankopan Branković, who was Kantakuzina's contemporary and relative. Kantakuzina's seals were also analysed in detail from a heraldic perspective, in view of the peculiarity of her coat of arms.

Keywords: Kantakuzina-Katherina Branković of Cilli, dowager countess, seals, seal matrices, seal impressions, documents, titlature, *intitulationes*, heraldic emblems, coats of arms

Печати целъске грофице Катарине, супруге и потом удовице грофа Улрика II Целъског, рођене као млађе кћери деспота Ђурђа Вуковића Бранковића под именом Кантакузина, нису досад били предмет историографских истраживања, нити су – уз један изузетак – издати, било уз исправе на којима се налазе, било самостално. Алекса Ивић није их уврстио у своју студију *Стари српски печати и грбови* изашлу из штампе 1910. године,¹ иако му је један отисак грофичиног печата био познат – онај са Кантакузинине повеље цару Фридрику III Хабзбуршком којом последња баштаница грофова Целъских цару продаје угарске поседе (1460). Ивић је ову повељу издао исте 1910. године у *Летопису Матице српске*, уз штур опис печата, и рашчитану легенду: „На врпци од пергаментa, провученој на два места кроз повељу, обешен је печат од природног воска, у који је утиснут на црвеном воску грб грофичин. Легенда гласи: *Katherina dei gratia Cilie Orttemburgi et... comitissa*”.² Кантакузинини печати нису били познати Катји Жванут Махнич, словеначкој историчарки уметности која је обрадила печате целъских грофица у чланку *Prispevek k preučevanju srednjeveških ženskih pečatov*³ и у студији *Srednjeveški ženski pečati iz Arhiva Republike Slovenije*,⁴ пошто су сачувани на Кантакузининим исправама које се тичу угарских, одн. славонских поседа Целъских, те се данас са овим документима чувају у архивима у Хрватској, Мађарској и Аустрији.

¹ Алекса Ивић, *Стари српски печати и грбови: прилог српској сфрагистици и хералдици*, Нови Сад 1910.

² Алекса Ивић, „Нови подаци о грофици Катарини Целъској”, *Летопис Матице српске* 268 (1910) 47–48, бр. 1.

³ Катја Махнич, „Prispevek k preučevanju srednjeveških ženskih pečatov”, v: *Ad fontes. Otoprečev zbornik*, ur. Darja Mihelič, Ljubljana 2005, 213–226.

⁴ Катја Махнич, *Srednjeveški ženski pečati iz Arhiva Republike Slovenije*, Ljubljana 2006.

Историјски контекст

И много пре мужеве смрти Кантакузина је узимала удела у породичним пословима. Писмо које је угарски краљ Владислав Јагелонац упутио цељским грофовима приликом њиховог измирења 1441. открива да су гроф Улрик II и *Улрикова супруга* сметали и наносили штету грађанима Градеца крај Загреба, те краљ захтева да гроф и његова „речена госпођа жена” одмах престану с тиме.⁵ Већ 1445. Кантакузина је сама доносила одлуке о саставу апелационог суда на Градецу.⁶ Како видимо на основу Кантакузинине исправе из 1451, грофица је тада сама вршила судску власт, наређујући калничким властима да једну судску парницу изнесу пред њу.⁷ Годишњи трубут за Градец предат је на Нову годину 1453. Кантакузини, како видимо из њене потврде издате тог дана,⁸ што значи да је она тада била задужена за финансијске и управне послове Цељских у Славонији, док је њен муж Улрик био одсутан, а свекар Фридерик II заокупљен банским пословима и вршењем судске власти.⁹

Међутим, највише Кантакузининих аката сачувано је управо за период 1457–1461, када је Кантакузина наступала као господарица свих својихседа, а не само заступница свог супруга и/или његовог оца. Поседе у Штајерској које су Цељски држали као феуде Кантакузина као удовица последњег мушког припадника овог племићког рода никако није могла да наследи.¹⁰ Стога и не чуди да је веома брзо морала да напусти и престоно Цеље. Њега јој је преотео цар Фридерик III Хабзбуршки, позивајући се на уговор из 1443. по коме је баштина Цељских требало да припадне Хабзбурговцима у случају изумирања.¹¹ Кантакузина се у Цељу још увек налазила у јануару 1457. када је примила посланике градских власти

⁵ Ivan Krstitelj Tkalčić, *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae*, t. II, Zagreb 1894, 183–184, no. 130; Nada Klaić, *Povijest Zagreba*, t. I, Zagreb 1982, 147–148; ista, *Medvedgrad i njegovi gospodari*, Zagreb 1987, 139.

⁶ Ivan Krstitelj Tkalčić, *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae*, t. VI, Zagreb 1900, 421; N. Klaić, *Medvedgrad*, 140.

⁷ Hrvatski državni arhiv, HR-HDA 54, Plemenita općina Sv. Jelena Koruška, no. 47. Emilij Laszowski, „Listine općine sv. Jelene Koruške kod Križevaca”, *Vjesnik kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 7 (1905) 11–12, no. 47

⁸ Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, HR-AHAZU 70, Zbirka latinskih isprava, D-XII-26. *Monumenta historica Zagrabiae*, t. II, 230, no. 167; N. Klaić, *Povijest Zagreba*, t. I, 154.

⁹ *Monumenta historica Zagrabiae*, t. II, 231, 239, 241. N. Klaić, *Medvedgrad*, 144–145.

¹⁰ Nada Klaić, *Zadnji knezi celjski v deželah Sv. krone*, Celje 1982, 105.

¹¹ Момчило Спремић, „Кантакузина (Катарина) Бранковић”, *Mons Aureus* 30 (2010) 95

загребачког Градеца и дала им одговоре по питању одређених послова који су изнели пред њу,¹² о чему градске власти извештава писмом од 8. јануара.¹³ Већ 10. марта 1458. Кантакузина, сада у Вараждину, издаје повељу о уступању свих поседа у немачким земљама цару Фридрику, уз услов да јој цар исплати новчану накнаду и уступи на уживање утврђење Кршко (Гуркфелд) у Крањској. На име продатих поседа цар је Кантакузини уступио на доживотно уживање и годишњу ренту, о чему сведочи друга Кантакузинина повеља цару од 13. маја 1459.¹⁴

У наведених неколико изузетно тешких година за Кантакузину које почињу након Улриковог убиства, она се трудила да сачува градове и поседе у славонским жупанијама, а када се то показало узалудним и исцрпљујућим, настојала је да добије прикладну накнаду за коју би продала и ова своја права. Поседе у Славонији Цељски су стицали узимањем у залог или куповином, те је стога Кантакузина могла полагати право на њих као једина наследница преминулог супруга, с обзиром на то да су сва њихова деца умрла и пре Улика.¹⁵

У јануару 1457. када је Кантакузина примила посланике загребачког Градеца јасно је да су је они и даље признавали за своју господарицу.¹⁶ Међутим, већ крајем пролећа и у лето 1457. угарски краљ Ладислав Хабзбуршки (Посмрче) покушава да скрајне Кантакузину, када се око неких имовинско-правних питања у Градецу обраћа директно грађанима (градским властима), Загребачком каптолу и славонском бану Јану Витовцу, чиме жели да практично развласти Кантакузину.¹⁷ Па ипак, власти Градеца се не усуђују да изврше краљеве наредбе, знајући да су околни кастелани (у Медведграду, Раковцу, Ступнику) и жупани (туропољски) и даље одани Кантакузини.¹⁸ Ступањем на престо Матије Корвина ништа се није променило у политици Угарске круне, па је славонском бану Јану Витовцу наређено да штити грађане Загреба (Градеца) и да *држи град у својим рукама*; сâм Витовец био је осиромашени чешки племић ком су Цељски омогућили успон, и сад га је требало одвратити од оданости или било какве благонаклоности према Кантакузини.¹⁹ Током 1459. Витовец је од Корвина прешао цару

¹² N. Klaić, *Povijest Zagreba*, t. I, 155; M. Spremiћ, „Кантакузина”, 91.

¹³ HR-ANAZU 70, D-XIII-3. *Monumenta historica Zagrabiae*, t. II, 249, no. 186.

¹⁴ A. Ивић, „Нови подаци”, 45–46; M. Spremiћ, „Кантакузина”, 95.

¹⁵ N. Klaić, *Zadnji knezi celjski*, 105; M. Spremiћ, „Кантакузина”, 89, 91.

¹⁶ N. Klaić, *Povijest Zagreba*, t. I, 155.

¹⁷ *Monumenta historica Zagrabiae*, t. II, 252–253, бр. 190; N. Klaić, *Povijest Zagreba*, t. I, 155, 157–158; *ista*, *Medvedgrad*, 145–147; M. Spremiћ, „Кантакузина”, 94.

¹⁸ N. Klaić, *Povijest Zagreba*, t. I, 155–157.

¹⁹ *Isto*, 158; N. Klaić, *Medvedgrad*, 150.

Фридрику Хабзбуршком, те је добио значајне поседе и 1460. титулу загорског грофа,²⁰ што је била једна од титула коју је Кантакузина као удовица Улрика II још увек носила (Katherina... Zagorieque comitissa relicta). Истовремено са Витовчевим успоном Кантакузинин положај је постајао све тежи. Њој одани кастелани и жупани у славонским крајевима губили су подршку, и током 1457. и 1458. били су предмет бројних тужби, а током 1459. и сама Кантакузина је пред бановима Јаном Витовцем и Николом Илочким била тужена због поступака њеног самоборског кастелана.²¹

Подршку верних поданика Кантакузина је морала плаћати даровима. Тако је свом коморнику Јакову за верну службу даровала село Лавречан у Загорском дистрикту (18. децембар 1457).²² Кантакузина је вршила своја права и обезбеђивала подршку и тиме што је као господарица славонских поседа потврђивала раније дарове. Повељом од 9. маја 1458. Кантакузина потврђује повељу загребачког бискупа о даривању поседа Маргарити, удови каменградског (киварског) кастелана Луке,²³ а непуне две недеље касније (21. мај) поново потврђује ову повељу, као и Маргаритине дарове павлинима у Стрези, а на петицију павлинског приора Јована од Лепоглаве.²⁴ Павлини су сматрали Кантакузину господарицом области у којој су се ови поседи налазили, а заузврат се Кантакузина старала о правима монаха, о чему сведочи повеља којом грофица налаже исплату трибута павлинима из Ремета (15. јун 1459).²⁵ Кантакузинина права су се поштовала и у Раковцу. Повељом од 12. маја 1460. Кантакузина дозвољава становницима Раковца жирење свиња у Радовишкој шуми и Врањи, тј.

²⁰ Bogo Grafenauer, „Vitovec grof Zagorski, Jan (?–1468)”, у: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 13, ur. Alfonz Gspan, Jože Munda in Fran Petre, Ljubljana 1982, Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi793428/#slovenski-biografski-leksikon> (прегледано 14. 3. 2022).

²¹ Jakov Stipišić i Miljen Samšalović, „Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije”, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 3 (1960) 591, бр. 2426; N. Klaić, *Povijest Zagreba*, t. I, 154–155, 158; ista, *Medvedgrad*, 147–149; M. Spremiћ, „Кантакузина”, 93–95; Suzana Miljan, „Grofovi Celjski i Nijemci, službenici njihovih utvrda u Zagrebačkoj i Križevačkoj županiji u kasnom srednjem vijeku (1385.-1456.)”, *Godišnjak Njemačke zajednice. DG Jahrbuch* 20 (2013) 16–17, 19.

²² Magyar Nemzeti Levéltár (Мађарски национални архив), Országos Levéltár (Државни архив), Diplomatikai Levéltár (Архив дипломатичке грађе), HU-MNL-OL-DL 49424, <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/173156/> (прегледано 18. 2. 2022).

²³ HR-HDA 656, Pavlinski samostan Streza, fasc. 3, no. 29.

²⁴ HR-HDA 656, Pavl. samost. Streza, fasc. 3, no. 30.

²⁵ HR-HDA 653, Pavlinski samostan Remete, fasc. 3, no. 10.

Јасеновцу,²⁶ а повељом од 14. септембра исте године грофица потврђује права на држање једнаког дела Раковечке шуме племићима Антонију и Михаилу Пучићу.²⁷

Но, упркос подршци коју је успевала да обезбеди даровима, Кантакузини је постајало јасно да је њен положај између амбициозних владара у Бечу и Будиму, са једне стране, и славонских банова и локалних племића, са друге стране, неодржив. Њен положај је постајао утолико тежи што је у међувремену Смедерево пало под Турке, па је код Кантакузине стигао прогнани деспот, њен слепи брат Стефан. Он је убрзо отпутовао у Албанију и оженио се Ангелином Аријанит, те се са супругом вратио код сестре у пролеће 1461.²⁸ У међувремену, Кантакузина је 10. марта 1460. у Бечу издала повељу цару Фридрику III којом му продаје своје славонске поседе (са изузетком града Самобора који је на име службе откупио Андрија Баумкирхер), уз услов да јој цар исплати новчану накнаду и уступи на уживање утврду Постојну (Аделсберг) у Крањској.²⁹ Међутим, иако је цар истог дана издао повељу којом потврђује куповину, она није остварена.³⁰ Најзад, Кантакузина ће све преостале поседе у Угарској, тј. Славонији продати Јану Витовцу и, његовим шурацима, браћи Вајспрах.³¹ О томе је издала повељу на латинском 8. маја 1461. у Загребу, у којој као ауктора и учесника у продаји наводи и свог брата, деспота Стефана. Андрија Крајгер, грофичин службеник, такође је оверио ову повељу својим висећим печатом.³² Са своје стране, Витовец

²⁶ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (Збирка фотографија дипломатичке грађе), HU-MNL-OL-DF 231435, <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/177069/> (прегледано 11. 2. 2022). М. Самшаловић, „Исправе у Архиву Југославенске академије”, 593, no. 2440.

²⁷ HR-HDA 649, Pavlinski samostan Križevci, fasc. 3. no. 3.

²⁸ М. Спремић, „Кантакузина”, 96–97.

²⁹ Österreichisches Staatsarchiv (Аустријски државни архив), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Домски, дворски и државни архив), Allgemeine Urkundenreihe (Општа серија докумената), AT-OeStA/HHStA UR AUR 1460 III 10. Ivan Kukuljević Sakcinski, „Događaji Medvedgrada”, *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 3 (1854) 45–46; isti, „Prilozi”, *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 3 (1854) 97–98, no. 20; А. Ивић, „Нови подаци”, 47–48, бр. 1; М. Спремић, „Кантакузина”, 95; S. Miljan, „Grofovi Celjski i Nijemci”, 17.

³⁰ HU-MNL-OL-DL 15435, <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/176870/> (прегледано 30. 3. 2022). I. Kukuljević Sakcinski, „Događaji Medvedgrada”, 45; М. Спремић, „Кантакузина”, 95.

³¹ I. Kukuljević Sakcinski, „Događaji Medvedgrada”, 46; N. Klaić, *Povijest Zagreba*, t. I, 156; ista, *Medvedgrad*, 152; М. Спремић, „Кантакузина”, 96–97.

³² HR-HDA 25, Ugarska dvorska komora. Hrvatske plemićke obitelji i vlastelinstva, fasc. 1525, no. 14. I. Kukuljević Sakcinski, „Prilozi”, 99–100, no. 21; Lajos Thallóczy és Antal Áldassy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára (1198–1526)*, Budapest 1907, 250–253, no. 352.

је са шурацима истог дана у Загребу издао повељу на немачком којом се обавезују да ће у Птују на име накнаде предати уговорену суму новца Андрији Крајгеру и Фридерiku Ламбергеру који ће је однети Кантакузини у Кршко. Витовец и браћа Вајспрах се обавезују и да обезбеде пратњу за грофицу, њене службенике и њихову имовину од Кршка до Пушје васи у Фурланији (Појшелдорф, данас Венцоне), и надокнаде сваку евентуалну штету; у супротном морају да врате купљене поседе.³³ Обезбедивши новац, Кантакузина је током 1461. отпутовала и кратко боравила на Крфу, где су се пред Турцима склањали њени рођаци, морејски Палеолози.³⁴

Око 1465. Кантакузина и деспот Стефан су од горичког грофа Леонарда, рођака Кантакузининог супруга, купили замак Београд крај Удина, у Фурланији, свакако Кантакузининим новцем.³⁵ Но, без поседа и са новцем који је полако ишчезавао, Кантакузина је остајала без средстава за живот. Стога је повељом од 3. јула 1469. издатом у Пушјој васи предала цару Фридерiku III Кршко и одрекла се свих прихода и права.³⁶ Убрзо потом отиснула се на пут у Жежево, надомак Сера, код сестре, султаније-удове Маре.³⁷ Након бројних неприлика у Турској са султаном Мехмедом II због дугова и одбијања да му дозволи располагање фурланским Београдом по његовом властитом нахођењу, цељска грофица-удова, негдашња кнегиња Светог римског царства, а по рођењу принцеза Србије, умрла је око 1491. Оно мало личне својине што је иза Кантакузине остало наследила је њена братаница Мара-Јелена, кћи деспота Лазара и последња босанска краљица.³⁸ Да ли се међу тим стварима налазио и неки заостали печатњак из времена у коме је Кантакузина издавала исправе као господарица поседâ у Славонији, не можемо знати.

Подаци о исправама и каталог печатних отисака

Од документарне продукције грофице Кантакузине Цељске у земљама аустријске и угарске круне нама је данас познато укупно 14 исправа ове средњовековне племкиње и, условно речено, владарке, у периоду од 1451. до 1469. Од тога су у питању 13 оригинала и један позни препис (из

³³ HU-MNL-OL-DL 15581, <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/178567/> (прегледано 15. 3. 2022).

³⁴ М. Спремић, „Кантакузина”, 96–98.

³⁵ Исто, 98.

³⁶ А. Ивић, „Нови подаци”, 48–49.

³⁷ М. Спремић, „Кантакузина”, 98.

³⁸ Исто, 106–107.

18. века). Две Кантакузинине повеље цару Фридрику Хабзбуршком (10. март 1458. и 13. мај 1459) изгубљене су и постоје само кратка регеста без помена печата.³⁹ Осамнаестовековна копија (1774) исправе од 12. маја 1460. којом Кантакузина дозвољава становницима Раковца жирење свиња у Радовишкој шуми и Врањи, тј. Јасеновцу, садржи короборацију са поменом печата („... sigilli nostri appensione...”),⁴⁰ док за један оригинал (графичина повеља цару Фридрику, од 3. јула 1469) нема сведочанстава код издавача да је у том тренутку носио печат, али зато ова исправа садржи помен висећег печата у короборацији („... unter unnsere anhangenden innsigl...”).⁴¹ Од преосталих десет оригинала који сви носе или су носили печат, њих седам садрже и короборацију са поменом печата, а без короборације су само три исправе. За две оригиналне исправе знамо да су носиле печате, иако данас на овим документима нема очуваних печата. На Кантакузининој повељи којом потврђује ранију повељу загребачког бискупа Јована о даривању поседа Маргарити, удовици каменградског кастелана Луке, која их је потом даривала павлинима у Стрези (21. мај 1458) остала је само вршца од уплетене црвене и зелене свиле провучена кроз два прореза у плики; текст повеље садржи и короборацију „... sub nostri communis sigilli appensione...”.⁴² Кантакузинина повеља о исплати трибута павлинима из Ремета (15. јун 1459) не садржи короборацију, већ само носи трагове утиснутог печата који је готово потпуно уништен/отпао – остала је кружна мрља (30 мм) и нешто мало растопљеног црвеног воска непосредно испод последњег реда текста, лево од средине листа.⁴³ Најзад, до данас је остало укупно осам печатних отисака на Кантакузининим исправама који су довољно очувани да би могли бити издати; само две од ових исправа (бр. 1, 3) не садрже короборацију са поменом печата, док остале садрже.

³⁹ А. Ивић, „Нови подаци”, 45–46.

⁴⁰ HU-MNL-OL-DF 231435, <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/177069/> (прегледано 11. 2. 2022). Ј. Stipišić, М. Samšalović, „Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije”, 593, no. 2440.

⁴¹ А. Ивић, „Нови подаци”, 48–49, бр. 2. Ову Кантакузинину повељу коју је Ивић издао ми нисмо успели да пронађемо у збиркама и фондovima Бечког Haus-, Hof- und Staatsarchiv.

⁴² HR-HDA 656, Pavl. samost. Streza, fasc. 3, no. 30.

⁴³ HR-HDA 653, Pavl. samost. Remete, fasc. 3, no. 10.

1.

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на исправи грофице Кантакузине којом налаже калничком капетану, земаљском жупану и судијама да судски спор Луције и Агате из Филетинца против Лаврентија и Маргарите изнесу пред њу (15. август 1451).

Место чувања: Hrvatski državni arhiv, HR-HDA 54, Plemenita općina Sv. Jelena Koruška, no. 47.

Фотографије: Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény, HU-MNL-OL-DF 286113.

Издања документа: E. Laszowski, „Listine općine sv. Jelene Koruške”, 11–12, no. 47.

Издања печата: Непознато.

Једнострани воштани печат од црвеног воска преко кога је постављен квадратни папирић, округлог печатног поља, пречника око 30 мм, типар овлаш утиснут, отисак знатно похабан, утиснут непосредно испод последњег реда текста, по средини листа (Сл. 1).

Аверс: штит са представом лава(?) који се пропиње.

2.

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на писму грофице Кантакузине којим властима Градеца крај Загреба потврђује да је примила годишњи трибут (1. јануар 1453).

Место чувања: Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, HR-ANAZU 70, Zbirka latinskih isprava, D-XII-26.

Фотографије: Magyar Nemzeti Levéltár, HU-MNL-OL-DF 231314.

Издања документа: *Monumenta historica Zagrabiae*, t. II, 230, no. 167.

Издања печата: Непознато.

Једнострани печат од црвеног воска утиснут по средини на полеђини преклопљеног писма, округлог печатног поља, пречника око 29 мм, оштећен – восак при врху отпао и наизглед прашњав, што указује на то да је типар утиснут преко заштитног папирића који је потом скинут, али су трагови у текстури воска остали (Сл. 2).

Аверс: штит са представом лава који се пропиње; штит постављен унутар наглавце окренуте готичке розете од три лобуса, са вињетама или флоралним мотивима у сваком лобусу.

3.

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на писму грофице Кантакузине којим градске власти Градеца крај Загреба извештава о пријему њихових посланика и давању посланицима „потпуног одговора” око „неких одређених послова” (8. јануар 1457).

Место чувања: Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, HR-ANAZU 70, Zbirka latinskih isprava, D-XIII-3.

Фотографије: Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár, HU-MNL-OL-DL 231385.

Издања документа: *Monumenta historica Zagrabiae*, t. II, 249, no. 186.

Издања печата: Непознато.

Једнострани печат од црвеног воска утиснут на трачици од папира провученој на преклопу затвореног писма, округлог печатног поља, пречника око 29 мм, оштећен – преломљен приликом отварања писма, восак у значајној мери похабан и наизглед прашњав, што указује на то да је типар утиснут преко заштитног папирића који је потом скинут, али су трагови у текстури воска остали (Сл. 3).

Аверс: штит са представом лава који се пропиње; штит постављен унутар наглавце окренуте готичке розете од три лобуса, са виџетама или флоралним мотивима у сваком лобусу.

4.

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи грофице Кантакузине којом поклања село Лавречан припадајуће тврђави Виници у Загорском дистрикту свом коморнику Јакову (18. децембар 1457).

Место чувања: Magyar Nemzeti Levéltár, HU-MNL-OL-DL 49424.⁴⁴

Фотографије: Непознато.

Издања документа: Непознато.

Издања печата: Непознато.

Једнострани печат од црвеног воска наливеног на печатну грудву од природног воска, округлог печатног поља, пречника око 30 мм, оштећен – обод печата са легендом похабан, отпала око четвртина црвеног воска са ликовном представом на левој страни печата – виси на двострукој врпци од пергамента – провученој кроз прорез у једноставној слици по средини

⁴⁴ Приступљено путем сајта Hungaricana: Charters, <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/173156/> (прегледано 18. 2. 2022).

листа – која улази кроз један отвор у печатну грудву, а излази кроз две (Сл. 4а). На полеђини печатне грудве по средини налази се контрапечат утиснут сигнетом осмоугаоног печатног поља, димензија око 15 мм, са печатном представом и легендом по ободу које се не распознају (Сл. 4б).

Аверс: штит са представом лава окренутог хералдичко десно, како се пропиње; штит окружују две гранчице; легенда између две кружнице по ободу од којих је унутрашња од ниски перли

[...]a[...]ne:dei:gra:cili[...]te

...Katherine Dei gratia Cilie... comitisse relicte?

5.

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи грофице Кантакузине којом потврђује повељу загребачког бискупа Јована о даривању поседа Маргарити, удови каменградског (киварског) кастелана Луке (9. мај 1458).

Место чувања: Hrvatski državni arhiv, HR-HDA 656, Pavlinski samostran Streza, fasc. 3, no. 29.

Фотографије: Magyar Nemzeti Levéltár, HU-MNL-OL-DL 34810.

Издања документа: Непознато.

Издања печата: Непознато.

Једнострани печат од црвеног воска наливеденог на печатну грудву од природног воска, округлог печатног поља, пречника око 45 мм, незнатно оштећен – легенда похабана, виси на врпци од уплетене црвене и зелене свиле – провученој кроз прорез у једноставној плики по средини листа – која улази кроз један отвор у печатну грудву, а излази расплетена кроз две (Сл. 5). На полеђини печатне грудве по средини налази се ситна ромбоидна рупа веће дубине која је можда могла вршити функцију сличну контрапечату.

Аверс: штит са представом лава окренутог хералдичко десно, како се пропиње; штит окружују две гранчице; легенда између две кружнице по ободу

•s[...]therina·dei·gra·cilie·o[...]bûg[...]lgõeq;·comit'ffe

Sigillum Katherina(sic!) Dei gratia Cilie Ortenburge Zagorieque comitisse

6.

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи грофице Кантакузине којом продаје угарске (славонске) поседе цару Фридрику III Хабзбуршком (10. март 1460).

Место чувања: Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Allgemeine Urkundenreihe, AT-OeStA/HHStA UR AUR 1460 III 10.

Фотографије: Magyar Nemzeti Levéltár, HU-MNL-OL-DL 258251.

Издања документа: Joseph Chmel, *Materialien zur österreichischen Geschichte: Aus Archiven und Bibliotheken*, Bd. 2, Wien 1838, 192–193, no. 159; I. Kukuljević Sakcinski, „Prilozi”, 97–98, no. 20; А. Ивић, „Нови подаци”, 47–48, бр. 1.

Издања печата: А. Ивић, „Нови подаци”, 48, бр. 1.

Једнострани печат од црвеног воска наливеног на печатну грудву од природног воска, округлог печатног поља, пречника око 45 мм, очуван у потпуности, виси на врпци од пергаментa – провученој кроз прорез у једноставној плики по средини листа – која улази кроз један отвор у печатну грудву, а излази кроз две (Сл. 6а, 6б). На полеђини печатне грудве по средини налазе се два плитка овална удубљења која су можда могла вршити функцију сличну контрапечату.

Аверс: штит са представом лава окренутог хералдичко десно, како се пропиње; штит окружују две гранчице; легенда између две кружнице по ободу

·s·katherina·dei·gratia·cilie·ortenbûrge[...]agðeq;·comit'ff[...]

Sigillum Katherina(sic!) Dei gratia Cilie Ortenburge Zagorieque comitisse⁴⁵

7.

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи грофице Кантакузине којом потврђује права на држање једнаког дела Раковечке шуме племићима Антонију и Михаилу Пучићу (14. септембар 1460).

Место чувања: Hrvatski državni arhiv, HR-HDA 649, Pavlinski samostan Križevci, fasc. 3. no. 3.

Фотографије: Magyar Nemzeti Levéltár, HU-MNL-OL-DL 35627.

⁴⁵ Алекса Ивић је легенду на овом печату погрешно прочитао као „Katherina dei gratia Cilie Orttemburgi et... comitissa”.

Издања документа: Непознато.

Издања печата: Непознато.

Једнострани печат од црвеног воска наливеденог на печатну грудву од природног воска, округлог печатног поља, пречника око 26 мм, значајно оштећен – од печатне грудве од природног воска опстала само четвртина обода и средиште на ком се налази црвени восак од кога је отпала доња половина – виси на двострукој врпци од пергаментна – провученој кроз прорез у једноставној плики по средини листа – која улази кроз један отвор у печатну грудву, а излази кроз две (Сл. 7).

Аверс: штит са представом лава окренутог хералдичко десно, како се пропиње; штит окружују две гранчице; легенда између две кружнице по ободу од којих је унутрашња од ниски перли

„s:katherine:[...]e:relicte

Sigillum Katherine... comitisse relicte

8.

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи грофице Кантакузине којом продаје угарске (славонске) поседе загорском грофу и славонском бану Јану Витовцу и браћи Сигисмунду и Балтазару од Вајспраха (8. мај 1461).

Место чувања: Hrvatski državni arhiv, HR-HDA 25, Ugarska dvorska komora. Hrvatske plemićke obitelji i vlastelinstva, fasc. 1525, no. 14.

Фотографије: Magyar Nemzeti Levéltár, HU-MNL-OL-DL 33809.

Издања документа: I. Kukuljević Sakcinski, „Prilozi”, 99–100, no. 21; L. Thallóczy, A. Áldassy, *Magyarország és Szerbia*, 250–253, no. 352.

Издања печата: Непознато.

Једнострани печат од црвеног воска наливеденог на печатну грудву од природног воска, округлог печатног поља, пречника око 32 мм, незнатно оштећен – похабан обод са легендом – виси на врпци од уплетене црвене и жуте свиле – провученој кроз два прореза у једноставној плики лево од средине листа – која улази кроз један отвор у печатну грудву, а излази расплетена кроз две (Сл. 8). На полеђини печатне грудве по средини налази се ситна овална рупа веће дубине која је можда могла вршити функцију сличну контрапечату.

Аверс: штит са представом лава окренутог хералдичко десно, како се пропиње; штит окружују две гранчице; легенда између две кружнице по ободу од којих је унутрашња од ниски перли

·s:katherine:dei:gra:cili[...].comitisse:relicte

Sigillum Katherine Dei gratia Cilie etc.(?) comitisse relicte

Дипломатичко-сигилографска и хералдичка анализа

На основу описаних печата, јасно је да је Кантакузина користила већи број типара, премда веома сличних. Печатни отисак са Кантакузинине исправе о потврђивању повеље загребачког бискупа Јована удовици Маргарити од 9. маја 1458. (бр. 5) садржи печатну представу коју чине хералдички штит са представом лава који се пропиње, гранчице које окружују штит и легенда између две кружнице по ободу; унутрашња кружница која одваја простор за легенду од хералдичке композиције састоји се од две једноставне кружне линије. Од оштећене легенде изведене лепим готичким епиграфским стилем (текстура) може се прочитати **·s[...].therma ·dei ·gra ·cile ·o[...].bûg[...].gðeq; ·comit'ffe**. Короборација Кантакузинине повеље на којој се овај печат налази гласи: „... sub nostri sigilli majoris appensione...”⁴⁶ Само у још једној Кантакузининој исправу короборација додатно одређује њен печат *viseћим* и *већим*, у повељи цару Фридрику Хабзбуршком из 1460. (бр. 6): „... under unserm grösserem anhangenden insigel...”⁴⁷ И заиста, и овај печат, као и већ описани печат са Кантакузинине повеље из 1458, има пречник од 45 мм, те носи и истоветну печатну представу (штит са лавом који се пропиње), бордуру (унутрашња кружница састоји се од две једноставне кружне линије), и легенду која се може готово у потпуности прочитати: **·s ·katherina ·dei ·gra ·cile ·ortenbûge [...]agðeq; ·comit'ff[...]**. Легенда на оба печата, стога, гласи Sigillum Katherine(sic!) Dei gratia Cilie Ortenburge Zagorieque comitisse. С обзиром на истоветне легенде и пречнике нема места сумњи да су оба описана отиска (бр. 5–6) израђена истим типаром, који се због својих димензија назива грофичиним већим печатом.

⁴⁶ HR-HDA 656, Pavl. samost. Streza, fasc. 3, no. 29.

⁴⁷ I. Kukuljević Sakcinski, „Prilozi”, 98, no. 20; А. Ивић, „Нови подаци”, 48, бр. 1.

Наиме, преостали печатни отисци са Кантакузининих исправа имају пречнике нешто мањих димензија – око 30 мм печат са Кантакузинине исправе калничком капетану, жупану и судијама из 1451. (бр. 1), око 29 мм печати са писама властима Градеца из 1453. (бр. 2) и 1457. (бр. 3), око 30 мм печат са повеље коморнику Јакову из 1457. (бр. 4), око 26 мм печат са повеље браћи Пучић из 1460. (бр. 7), и око 32 мм печат са повеље бану Јану Витовцу и браћи Вајспрах из 1461. (бр. 8). Три печатна отиска (бр. 4, 7, 8) садрже истоветну печатну представу коју носи и Кантакузинин већи типар. Међутим, на сва три наведена печатна отиска унутрашња кружница која одваја простор за легенду од хералдичке композиције састоји се од ниске перли, а не од једноставних кружних линија као на већем типару. Од печатних легенди ових отисака могу се прочитати тек поједина слова или речи. Наизглед, чини се да би сви могли носити легенду која рашчитана гласи „*Sigillum Katherine Dei gratia Cilie, etc., comitisse relicte*”. С обзиром на то да су два од три отиска оштећена, поставља се питање да ли постоји могућност да су сва три, или бар два, израђена истим типаром, а да су разлике у димензијама резултат оштећења, пошто се чини да је легенда (бар она слова или речи које су читљиве) изведена на истоветан начин, са поклапајућим положајем слова.

Утиснути печати са Кантакузининих писама властима Градеца из 1453. (бр. 2) и 1457. (бр. 3) садрже печатну представу коју чини претходно описани хералдички штит. Међутим, штит се сада налази унутар готичке розете од три лобуса, наглавце окренуте, и са вињетама или цветним мотивима унутар сваког лобуса, и ови отисци по ободу немају печатних легенди. С обзиром на њихове димензије и истоветну печатну представу, чини се да нема места сумњи да су оба отиска израђена истим типаром. Утиснути печат са хронолошки најстарије Кантакузинине исправе која нам је позната (бр. 1), из 1451, има пречник око 30 мм, што је случај и са једним утиснутим печатом из 1459. од кога је остала практично само кружна мрља од црвеног воска (повеља о исплати трибута павлинима из Ремета од 15. јуна 1459),⁴⁸ али оштећења нам не дозвољавају да ишта кажемо о њиховим печатним представама, те не можемо знати да ли су били израђени неким од већ описаних типара. Стога се чини да морамо претпоставити постојање никако мање од три Кантакузинина типара (два мања и један већи), а можда и шест, рачунајући ту и већи типар; неки од ових типара могли су бити коришћени истовремено.⁴⁹

⁴⁸ HR-HDA 653, Pavl. samost. Remete, fasc. 3, no. 10.

⁴⁹ Занимљиво је приметити, премда се из те чињенице не могу извући никакви далекосежни закључци, да је Кантакузинин отац, деспот Ђурађ Вуковић, био један од

У короборацијама Кантакузининих исправа, осим у два већ наведена случаја (бр. 5–6), печат се не одређује својом величином. Понекад је одређен само присвојном заменицом „наш”, као у разрешници за примање трибута за Градец (бр. 2) из 1453. („... under unserm betschad...”),⁵⁰ и повељи браћи Пучић (бр. 7) из 1460. („... sigillo nostro...”).⁵¹ Печату се уз присвојну заменицу чешће додаје атрибут „висећи”, што је случај са повељом коморнику Јакову (бр. 4) из 1457. („... sigillum nostrum quo utimur est arpensum...”),⁵² преписом исправе становницима Раковца из 1460. („... sigilli nostri arpensione...”),⁵³ и другом грофичином повељом цару Фридерiku из 1469. („... unter unseren anhangenden innsigl...”).⁵⁴ Одређење припадности једном је појачано епитетом „властити”, у повељи бану Јану Витовцу и браћи Вајспрах (бр. 8) из 1461. („... sigilli nostri prorgrii arpensione...”),⁵⁵ а само у исправи о потврди повеље загребачког бискупа удовици Маргарити, од 21. маја 1458, грофичин висећи печат се назива и „обични” („... sub nostri communis sigilli arpensione...”).⁵⁶ Из свих наведених короборационих формула могу се извући тек површни закључци. Најпре, три од четири утиснута печата – два на повељама и један на писму – уопште се не помињу у тексту докумената, тј. нема короборације. Димензије ова три отиска су око 29–30 мм. Писмо о пријему данка носи утиснути печат, а у короборацији користи термин *betschad*, варијанту облика *petschaft*. Ова словенска позајмљеница у

средњовековних српских владара са највећим бројем различитих типара (можда чак 10), од којих је један број свакако морао бити коришћен истовремено. В. Бењамин Ф. Хекић, *Печати српских средњовековних владара између западних и византијских узора* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021), 8, 160–162.

⁵⁰ *Monumenta historica Zagrabiae*, т. II., 230, no. 167.

⁵¹ HR-HDA 649, Pavl. samost. Križevci, fasc. 3. no. 3.

⁵² HU-MNL-OL-DL 49424, <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/173156/> (прегледано 18. 2. 2022). Ова короборациона формула садржи бројне граматичке неправилности – присвојна заменица *nostrum* изведена је тако што је скраћеници *pro* (*nostro*) додат суфикс *stu*, што би дало непостојећи облик *nostrostum*; облику глагола *utuntur* недостаје један потез, тако да је изведен као *utintur*, а и без ове грешке, синтакси реченице одговарао би само облик глагола у првом лицу множине, *utimur*, никако у трећем лицу множине што је случај са *utuntur*; најзад придев *arpensam* у женском роду стоји погрешно уместо облика за средњи род, *arpensum*. Како у тексту повеље има још неких чудних графија, не би било претерано рећи да је ову повељу записао неко коме је латински језик задавао мукe.

⁵³ HU-MNL-OL-DF 231435, <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/177069/> (прегледано 18. 2. 2022).

⁵⁴ А. Ивић, „Нови подаци”, 48–49, бр. 2.

⁵⁵ I. Kukuljević Sakcinski, „Prilozi”, 100, no. 21; L. Thallóczy, A. Áldássy, *Magyarország és Szerbia*, 253, no. 352.

⁵⁶ HR-HDA 656, Pavl. samost. Streza, fasc. 3, no. 30.

средњогорњонемачки коришћена је превасходно да означи сигнет, печатни прстен, тј. печатни отисак израђен оваквим, најмањим типаром.⁵⁷ Међутим, овај типар са својим димензијама од око 29 мм није могао бити израђен грофичиним сигнетом, тако да је овде ипак термин *betschad* искоришћен да означи ма који мањи печатни отисак. Остали грофичини печати били су viseћи, премда нису увек тако одређени. Одредница „наш већи viseћи печат” употребљена је за два печатна отиска који својим димензијама од 45 мм свакако јесу већи од типара чији се пречници крећу од 26 мм до 32 мм. Печатни отисак који се одређује као „наш обични viseћи печат”⁵⁸ није сачуван, и не можемо знати којим је типаром израђен и које су биле његове димензије. Најзад, један Кантакузинин печат (бр. 4) заиста носи отисак сигнета од 15 мм, али је у питању отисак на реверсу, тј. на полеђини печатне грудве, који врши функцију контрапечата. Чини се да је овај осмоугаони печатни прстен могао бити начињен од неке прилагођене античке камеје, али је печатна представа непрепознатљива, а легенда је нечитљива. Уколико је ово отисак Кантакузининог сигнета, сва је прилика да га је она и утиснула у печатну грудву. Улога контрапечата била је да обезбеди додатну аутентификацију и отежа кривотворење печата, а контрапечаћење су обично вршили сами ауктори када су печат на аверсу постављали њихови службеници, да означе да је исправа потпуно завршена и спремна за достављање дестинатару.⁵⁹ Сличну функцију могли су да врше и урези/рупе начињене на полеђини печатних грудви примећене на печатима бр. 5, бр. 6 и бр. 8, премда овакви поступци потенцијално имају и своју семиотичку димензију – у средњем веку на Западу је забележена пракса да сигиланти на полеђину печата остављају отисак прста, отисак зуба, или чак длаке из косе, одн. браде, а оваква симболичка радња подузимана је са циљем да означи (оснажи) реално присуство сигиланата кроз њихов печат који је физичка еманација (екстензија) њих самих.⁶⁰

На овом месту може бити занимљиво извршити поређење са сигилографском праксом деспотице Барбаре Франкопан Бранковић

⁵⁷ Gregor Čremošnik, *Studije za srednjovekovnu diplomatiku i sigilografiju južnih Slovena*, Sarajevo 1976, 45–46; Невен Г. Исаиловић, *Владарске канцеларије у средњовековној Босни* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд 2014), 222–223; Б. Хекић, *Печати српских владара*, 3.

⁵⁸ HR-HDA 656, Pavl. samost. Streza, fasc. 3, no. 30.

⁵⁹ G. Čremošnik, *Studije za srednjovekovnu diplomatiku* 49; Michel Pastoureaux, *Les sceaux*, Turnhout 1981, 42; Martine Fabre, *Sceau médiéval, analyse d'une pratique culturelle*, Paris 2001, 106–109. Б. Хекић, *Печати српских владара*, 45.

⁶⁰ Brigitte Miriam Bedos-Rezak, „Medieval Identity: A Sign and a Concept”, *The American Historical Review* 105/5 (2000) 1527, n. 97; Б. Хекић, *Печати српских владара*, 45.

Бериславић, удовицом деспота Вука Гргуревића Бранковића, Кантакузинином млађом савременицом и снахом по братанцу, и такође поданицом угарске круне у хрватским земљама. Барбара је након мужеве смрти користила његов већи типар (око 32 мм) за печатење својих писама, иако је деспот Вук поседовао и мањи типар (сигнет?) за печатење, који је и сама деспотица-удова, чини се, једном употребила, што сведочи о разградњи сигилографских образаца.⁶¹ С друге стране, Кантакузина је као цељска грофица-удова користила више типара, мањих, и бар један већи, који сведоче да код ње није дошло до растакања дипломатичко-сигилографских образаца у оној мери као код деспотице-удове Барбаре. Такође, док је Барбара преузела типар свог супруга након његове смрти, Кантакузина је имала властите типаре и пре него што је постала удовица. Не можемо, додуше, бити сигурни да ли су неки Кантакузинини типари које је користила као удовица израђени пре смрти њеног мужа или након што је постала удовица, с обзиром на то да на некима легенде нису читљиве, а један типар којим су израђена два отиска (бр. 5–6) у периоду 1458–1460. носи легенду у којој се Кантакузина титулише као „Dei gratia Cilie, Ortenburge, Zagorieque comitissa”, што је чинила и у интитулацијама исправа које је издала пре мужеве смрти. Међутим, од тренутка када је њен муж убијен, Кантакузина се у интитулацијама готово увек титулише одредницом удовиштва, или као грофица-удова (Katherina Dei gratia Cilie Ortenburge Zagorieque, etc. comitissa relicta,⁶² одн. Katherina von Gots gnaden grefin zu Cili, zu Ortensburg und in dem Seger, etc. wittib⁶³), или као удовица негдашњег цељског грофа (Katherina Dei gratia relicta quondam illustris principis domini Ulrici, Cilie, Ortenburge, Zagorieque etc. comitis;⁶⁴ Katherina Dei gratia quondam benedictae memorie illustris principis domini Udalrici, Cilie, Ortenburge, Zagorieque comitis relicta;⁶⁵ Katherina Dei gratia quondam illustris principis et domini, domini Ulrici, Cilie, Ortenburge, Zagorieque etc comitis felicis recordationis relicta⁶⁶); једино у њеној последњој повељи из 1469. титула је сажета као „Katherina, grefin von

⁶¹ Б. Хекић, *Печати српских владара*, 163–164, 183–184; исти, „Сигилографски обрасци српских деспота после 1459: од српских суверана до угарских магната”, *Serbian Studies Research* 12/1 (2021) 19–20.

⁶² HR-HDA 649, Pavl. samost. Križevci, fasc. 3. no. 3; HR-HDA 653, Pavl. samost. Remete, fasc. 3, no. 10; HR-HDA 656, Pavl. samost. Streza, fasc. 3, no. 29–30; HU-MNL-OL-DF 231435, <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/177069/> (прегледано 11. 2. 2022).

⁶³ AT-OeStA/HHStA UR AUR 1460 III 10.

⁶⁴ HR-AHAZU 70, D-XIII-3.

⁶⁵ HU-MNL-OL-DL 49424 <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/173156/> (прегледано 18. 2. 2022).

⁶⁶ HR-HDA 25, UDK-HPOV, fasc. 1525, no. 14.

Cilie”.⁶⁷ С обзиром на то да се на једном печату из 1461. (бр. 8) Кантакузина титулише као „*Dei gratia Cilie, etc., comitissa relicta*”, један њен мањи типар је свакако израђен након што је постала удовица. Готово је сигурно да је исту легенду са титулом грофице-удове носио и један печат из 1460. (бр. 7), а вероватно и један ранији печат из децембра 1457. (бр. 4). И пошто је на типару/типарима којима су ови отисци израђени Кантакузина титулисана као грофица-удова, не чини се логичним да би истовремено био израђен и један већи типар са титулатуром без одреднице удовиштва. Премда су отисци овог већег типара (бр. 5–6) посведочени искључиво након што је Кантакузина постала удовица, нас њена титулатура „*Dei gratia Cilie, Ortenburge, Zagorieque comitissa*” наводи на закључак да је тај типар морао бити израђен пре смрти њеног мужа. Оно што се са сигурношћу може рећи пак јесте да печат пречника око 30 мм (бр. 1) на Кантакузининој исправи из 1451. никако није могао бити израђен типаром на коме се Кантакузина титулише као грофица-удова, пошто је њен муж у то време још увек био жив. Што се тиче преостала три отиска од око 29–30 мм, једног од 1. јануара 1453. (бр. 2), једног од 8. јануара 1457. (бр. 3) и једног од 15. јуна 1459, због отпадања овог последњег примерка се не може рећи ништа о печатној представи, али печати из 1453. и 1457. утиснути су истим типаром, што значи да је и то типар који је за Кантакузину израђен пре погибије њеног мужа. Није немогуће да је управо тим типаром израђен и хронолошки најстарији Кантакузинин печат из 1451. године (бр. 1), пошто незнатна разлика у димензијама може бити резултат оштећења. Дакле, Кантакузинин стари мањи типар последњи пут је посведочен 8. јануара 1457. (бр. 3), само пар месеци након погибије њеног мужа, а нови мањи типар са титулом грофице-удове вероватно је посведочен 18. децембра исте године (бр. 4), што би значило да су то *terminus post quem* и *terminus ante quem* за израду новог типара.

Треба уочити да у Кантакузининој документарној продукцији тип печата није био уско везан за тип или свечани карактер документа на који је постављан – једном је велики печат (45 мм) постављен на повељу којом се потврђују дарови једне племкиње павлинима, а други пут на купопродајни уговор са немачким царем. На други купопродајни уговор пак постављен је мали печат (32 мм), истог типа као и печати који су постављани на друге даровне повеље. На писмима су такође постављени печати мањих димензија (29 мм), са нешто различитом печатном представом. Али, иако се у једном писму овакав печат означава као *betschad*, одн. *petschaft*, то није био сигнет; опстала је, дакле, само

⁶⁷ А. Ивић, „Нови подаци”, 48, бр. 2.

короборациона формула у обрасцу исправе, а сигилографска пракса се прилагодила фактичкој ситуацији. Наведено сведочи да је растакање дипломатичко-сигилографских образаца ипак било присутно у документарној продукцији грофице Кантакузине, иако је она настојала да кроз издавање исправа са печатима истакне управо континуитет са канцеларијском праксом цељских грофова, те тиме и њиховом влашћу, и да се на тај начин презентује као њихова легитимна наследница у посебно бурним временима када се борила да сачува своје наслеђене поседе од околних владара и племића.

*

Околности настанка Кантакузининог сигилографског материјала диктирају нам да се Кантакузинини хералдички амблеми сагледају у контексту хералдичких традиција породица Бранковић и Цељских, тј. хералдичких амблема њеног оца и њеног супруга.

Печати Кантакузининог супруга Улрика II носили су грбовни штит, квартиран, тако да се у првом и четвртном пољу налазе три звезде, а у трећем и четвртном три пруге. Његов отац Фридерик II користио је печат са грбом који се састојао од два штита, леви шаржиран трима звездама, десни трима пругама, а печат Фридериковог оца Хермана II састојао се само из једног грбовног штита шаржираног трима звездама.⁶⁸ Корпус хералдичких амблема Цељских најбоље се може уочити на грбу Улрика II у једном савременом грбовнику који је израдио Хендрик од Хесела (Hendrik van Heessel). У овом грбовнику вешти хералдичар је приказао амблеме четири Улрикова феуда: Цеље, тј. Хеунбург представио је користећи се трима звездама, Жовнек трима водоравним пругама, Ортембург трима орловским крилима и Загорје трима крунисаним лављим главама.⁶⁹ Када је посведочено да су припаднице дома Цељских (како оне које су у њему рођене, тако и оне које су у њега ступиле удајом) имале властите печате, дизајн ових печата састојао се од два грба, тако што су на

⁶⁸ Arhiv Republike Slovenije, SI AS 1063, Zbirka listin, št. 4463 (Listina 1429. XI.1., Ce II, št. 175), št. 5578 (Listina 1428 s.d., Plet., št. 840), št. 5587 (Listina 1433. VI.15., Krapina). На неким од печата којим је Улрик Цељски оверавао ове исправе налази се и фамозна гола жена, као држач грба. В. и Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 178.

⁶⁹ Robert Kurelić, „Grb Ulrika II. Celjskog u Grbovniku Henrika van Heessela – jedinstven prikaz potpunoga grba u historiografiji grofova Celjskih”, *Zgodovinski časopis* 72, št. 1/2 (2018) 106–120; Б. Хекић, *Печати српских владара*, 293.

једном приказивани хералдички амблеми Цељских (штит са три звезде, а у једном случају штит са пругама из грба Жовнека), а на другом хералдички амблеми породице у којој је сигиланткиња рођена.⁷⁰ Користећи на својим печатима грбовни штит на коме је приказан лав који се пропиње (*lion rampant*), Кантакузина је, дакле, одступила од овог неписаног правила. Слични поступци нису незабележени међу племкињама у словеначким земљама, које су се поред печата са два грба, мужевим и очевим, могле служити и печатима са једним грбом, чешће мужевим, али понекад и очевим.⁷¹ Управо се за ову последњу варијанту одлучила и Кантакузина. Лав који се пропиње са њеног грба, дакле, био је без сумње амблем из хералдичке традиције њеног оца Ђурђа Бранковића, пошто се међу амблемима Цељских овакав лав не може пронаћи.

Штавише, за сигилографе и хералдичаре Кантакузинини печати са грбом управо морају доказати да је хералдичка звер из грба са великих печата деспота Ђурђа могао бити лав и ниједна друга животиња. Наиме, док су звер са хералдичких печата Ђурђевићевих синова, деспотâ Лазара и Стефана, истраживачи идентификовали као лава који се пропиње,⁷² за животињу која се јавља између пара волујских рогова у челенци грба деспота Ђурђа није постигнут консензус. Увек домишљати Грегор Чремошник веровао је да уочио грифона, „сасвим необичног састава” – труп и реп лављи, шапе су канце орла, али је глава вучја, а недостају орловска крила.⁷³ Пре њега Алекси Ивићу је звер из челенке личила на вука.⁷⁴ Савремени истраживачи су становишта да је на Ђурђевој хералдичком печату представљен лав у ходу (*lion passant*).⁷⁵ Када се деспотова звер анализира само на основу свог изгледа, постаје јасно зашто ни Ивић ни Чремошник нису могли да препознају лава. Ова животиња је приказана сувише витким телом да би била лав, а њушка јој је тако зашиљена да заиста на први поглед личи на вука (што би онда могло бити и игра речима, тзв. *santing arms*, пошто је Ђурађ носио патроним Вуковић), па можда чак и на Чремошниковог чудног грифона. Ми смо на другом месту изнели и још неке ликовне паралеле за овакву деспотову звер, али смо без обзира на њих закључили да ова звер може бити само

⁷⁰ К. Махнић, „Prispevek k preučevanju”, 219; Б. Хекић, *Печати српских владара*, 293.

⁷¹ К. Махнић, „Prispevek k preučevanju”, 215–216, Б. Хекић, *Печати српских владара*, 293.

⁷² Б. Хекић, *Печати српских владара*, 162–163, 294, са старијом литературом.

⁷³ Г. Чремошник, *Студије за средњовековну дипломатику*, 141.

⁷⁴ А. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, 35.

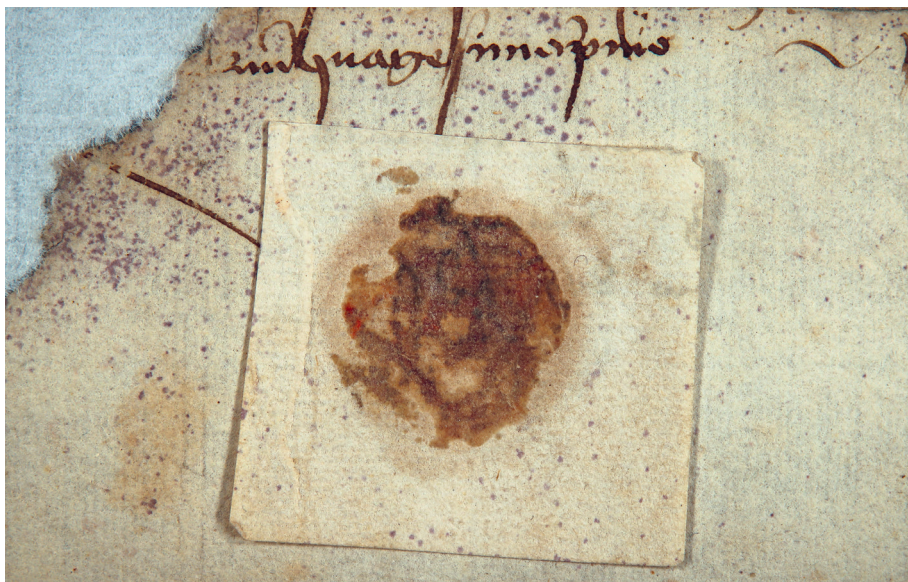
⁷⁵ Александар Палавистра, Душан Спасић и Душан Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1991, 121; Б. Хекић, *Печати српских владара*, 293–294.

лав. Наиме, и на печатима деспота Лазара и Стефана, и на новцу самог деспота Ђурђа, представљен је лав. Када се томе дода и чињеница да је Кантакузина лава као хералдичку звер могла „понети” само из очевог дома, не остаје места сумњи да је деспот Ђурађ звер на свом печату замислио као лава, а крајњи изглед те звери је вероватно резултат (не) спретности мајстора печаторесца.⁷⁶

*

Кантакузина-Катарина Бранковић Цељска је оставила иза себе већи број печатених исправа које сведоче да је цељска грофица-удова одржавала у животу канцеларијску праксу цељских грофова као њихова једина наследница у Славонији, док сами печати ближе сведоче о Кантакузининим погледима на властито положај и титуле, као и о њеној репрезентацији кроз дипломатичко-сигилографске обрасце, како за мужевог живота, тако и након његове смрти. А сам хералдички амблем са Кантакузининих печата сведочи о грофичиним погледима на своје властито порекло из српске великашке и владарске породице Бранковић.

⁷⁶ Б. Хекић, *Печати српских владара*, 293–294.

Слика 1. Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-54. Plemenita općina Sv. Jelena Koruška, no. 47, детаљ (печат)

Слика 2. Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, HR-AHAZU-70. Zbirka latinskih isprava, D-XII-26, детаљ (печат).

Слика 3. Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, HR-AHAZU-70.
Zbirka latinskih isprava, D-XIII-3, детаљ (печат).

Слика 4а. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár,
HU-MNL-OL-DL 49424, детаљ (печат, аверс).

Слика 4б. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár, HU-MNL-OL-DL 49424, детаљ (печат, реверс).

Слика 5. Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-656. Pavlinski samostan Streza, fasc. 3, no. 29, детаљ (печат).

Слика 6а. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Allgemeine Urkundenreihe, AT-OeStA/HHStA UR AUR 1460 III 10, детаљ (печат).

Слика 6б. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, AT-OeStA/HHStA Siegelabgussammlung Ungarische Millenniumsausstellung 437, одливак у гипсу (печат).

Слика 7. Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-649. Pavlinski samostan Križevci, fasc. 3. no. 3, детаљ (печат).

Слика 8. Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-25. Ugarska dvorska komora. Hrvatske plemićke obitelji i vlastelinstva, fasc. 1525, no. 14, детаљ (печат).

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zbirka latinskih isprava.

Arhiv Republike Slovenije, Zbirka listin.

Hrvatski državni arhiv, Pavlinski samostan Križevci.

Hrvatski državni arhiv, Pavlinski samostan Remete.

Hrvatski državni arhiv, Pavlinski samostan Streza.

Hrvatski državni arhiv, Plemenita općina Sv. Jelena Koruška.

Hrvatski državni arhiv, Ugarska dvorska komora. Hrvatske plemićke obitelji i vlastelinstva.

Magyar Nemzeti Levéltár (Мађарски национални архив), Országos Levéltár (Државни архив), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (Збирка фотографија дипломатичке грађе).

Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (Архив дипломатичке грађе).

Österreichisches Staatsarchiv (Аустријски државни архив), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Домски, дворски и државни архив), Allgemeine Urkundenreihe (Општа серија докумената).

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Siegelabguss-sammlung Ungarische Millenniumsausstellung (Збирка одливака печата са Угарске миленијске изложбе).

Објављени извори – Published Primary Sources

Chmel, Joseph, *Materialien zur österreichischen Geschichte: Aus Archiven und Bibliotheken*, Bd. 2, Wien 1838.

Kukuljević Sakcinski, Ivan, „Prilozi”, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 3 (1854) 77–126.

Laszowski, Emilij, „Listine općine sv. Jelene Koruške kod Križevaca”, *Vjesnik kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 7 (1905) 1–45.

Stipišić, Jakov i Miljen Samšalović, „Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije”, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 3 (1960) 563–643.

Tkalčić, Ivan Krstitelj, *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae*, tt. II, VI, Zagreb 1894, 1900.

Thallóczy, Lajos és Antal Áldácssy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára (1198–1526)*, Budapest 1907.

Ивић, Алекса, „Нови подаци о грофици Катарини Цељској”, *Летопис Матице српске* 268 (1910) 45–49. [Aleksa Ivić, „Novi podaci o grofici Katarini Celjskoj”, *Letopis Matice srpske* 268 (1910) 45–49]

Литература – Secondary Works

Bedos-Rezak, Brigitte Miriam, „Medieval Identity: A Sign and a Concept”, *The American Historical Review* 105/5 (2000) 1489–1533.

Čremošnik, Gregor, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju južnih Slovena*, Sarajevo 1976.

Fabre, Martine, *Sceau médiéval, analyse d'une pratique culturelle*, Paris 2001.

Grafenauer, Bogo, „Vitovec grof Zagorski, Jan (?–1468)”, u: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 13, ur. Alfonz Gspan, Jože Munda in Fran Petre, Ljubljana 1982, Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi793428/#slovenski-biografski-leksikon>, (прегледано 14. 3. 2022).

Klaić, Nada, *Medvedgrad i njegovi gospodari*, Zagreb 1987.

Klaić, Nada, *Povijest Zagreba*, t. I, Zagreb 1982.

Klaić, Nada, *Zadnji knezi celjski v deželah Sv. krone*, Celje 1982.

Kukuljević Sakcinski, Ivan, „Događaji Medvedgrada”, *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 3 (1854) 31–76.

Kurelić, Robert, „Grb Ulrika II. Celjskog u Grbovniku Henrika van Heessela – jedinstven prikaz potpunoga grba u historiografiji grofova Celjskih”, *Zgodovinski časopis* 72, št. 1/2 (2018) 106–120.

Mahnič, Katja, „Prispevek k preučevanju srednjeveških ženskih pečatov”, u: *Ad fontes. Otoprepčev zbornik*, ur. Darja Mihelič, Ljubljana 2005, 213–226.

Mahnič, Katja, *Srednjeveški ženski pečati iz Arhiva Republike Slovenije*, Ljubljana 2006.

Miljan, Suzana, „Grofovi Celjski i Nijemci, službenici njihovih utvrda u Zagrebačkoj i Križevačkoj županiji u kasnom srednjem vijeku (1385.-1456.)”, *Godišnjak Njemačke zajednice. DG Jahrbuch* 20 (2013) 11–22.

Pastoureau, Michel, *Les sceaux*, Turnhout 1981.

Ивић, Алекса, *Стари српски печати и грбови: прилог српској сфрагистици и хералдици*, Нови Сад 1910. [Ivić, Aleksa, *Stari srpski pečati i grbovi: prilog srpskoj sfragistici i heraldici*, Novi Sad 1910]

Исаиловић, Невен, *Владарске канцеларије у средњовековној Босни* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2014). [Isailović, Neven, *Vladarske kancelarije u srednjovekovnoj Bosni* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2014)]

Палавестра, Александар, Душан Спасић и Душан Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1991. [Palavestra, Aleksandar, Dušan Spasić i Dušan Mrđenović, *Rodoslovne tablice i grbovi srpskih dinastija i vlastele*, Beograd 1991]

Спремић, Момчило, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994. [Spremić, Momčilo, *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, Beograd 1994]

Спремић, Момчило, „Кантакузина (Катарина) Бранковић”, *Mons Aureus* 30 (2010) 81–108. [Spremić, Momčilo, „Kantakuzina (Katarina) Branković”, *Mons Aureus* 30 (2010) 81–108]

Хекић, Бењамин, *Печати српских средњовековних владара између западних и византијских узора* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021). [Hekić, Benjamin, *Pečati srpskih srednjovekovnih vladara između zapadnih i vizantijskih uzora* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2021)]

Хекић, Бењамин, „Сигилографски обрасци српских деспота после 1459: од српских суверана до угарских магната”, *Serbian Studies Research* 12/1 (2021) 15–45. [Hekić, Benjamin, „Sigilografski obrasci srpskih despota posle 1459: od srpskih suverena do ugarskih magnata”, *Serbian Studies Research* 12/1 (2021) 15–45]

Benjamin Hekić

SEALS OF KANTAKUZINA-KATHERINA BRANKOVIĆ OF CILLI

Summary

Kantakuzina-Katherina Branković of Cilli was the widow and heiress of the last count of Cilli, Ulric II (†1456), who was a *prince* in the Holy Roman Empire and a Hungarian magnate. Kantakuzina was also the daughter of Serbian despot Đurađ Branković (†1456), who in his dire need of help to fight Turks married her off to Ulric in order to obtain the support of Ulric's kinsman Sigismund of Luxembourg, the king of Hungary and Holy Roman Emperor.

The earliest of known documents issued by Kantakuzina shows that she took part in politics and governance even before her husband's death. As a female and not being a scion of the House of Cilli by blood, she could not inherit her husband's fiefs in Austrian lands. However, left as the only heiress of her husband's Hungarian estates obtained by purchase or pledge in Slavonia, Kantakuzina now attempted to preserve these possessions and consolidate her rule by making new and confirming old donations, thus securing the support of her subjects in tumultuous times. However, trapped between ambitious rulers in Vienna and Buda, on the one side, and Slavonian bans and local nobles, on the other, Kantakuzina soon realized that her position was untenable, so she sought to sell her estates at the most favourable of terms, to multiply buyers. In doing so she obtained the financial means to provide for herself and her blind brother, exiled Serbian despot Stefan Branković, and his family. Left with no possessions in the Austrian and Hungarian lands, Kantakuzina set out for Ježevo, near Serres in the Turkish Empire, to join her sister, dowager sultana Mara, whom she outlived and died in cca. 1491.

There are 14 documents issued by Kantakuzina known to us. Eight of her documents still bear wax seal impressions that are in such condition to be published. However, all but one of them were never published until now. Most of them come from the period after the death of Kantakuzina's husband (1457–1469), when she ruled her late husband's Slavonian estates in the Kingdom of Hungary. All of Kantakuzina's seals bear the same heraldic design, her coat of arms – an escutcheon charged with the lion rampant – some also surrounded by an inscription. Due to damage, we cannot determine the exact design on the three oldest seal impressions (No. 1–3), but their diameters (29–30 mm) allow the possibility that all three were produced by the same seal matrix. Out of the

rest of Kantakuzina's seals, all used to seal charters issued after the death of her husband, two (No. 5–6) were produced by the same matrix (45 mm), her so-called great seal, with the inscription "Sigillum Katherina(sic!) Dei gratia Cilie, Ortemburge, Zagorieque comitisse". This inscription suggests that the matrix in question was made for Kantakuzina before her husband's death, seeing as there are three seal impression (No. 4, 7–8), possibly made by the same matrix (cca. 27–28 mm) that bear the inscription in which Kantakuzina's title is rendered as the dowager countess of Cilli (Sigillum Katherine Dei gratia Cilie etc. comitisse relicte). In the *intitulationes* of Kantakuzina's documents issued after her husband's death she was consistently called the dowager countess of Cilli or the widow of the late count of Cilli, which makes the possibility that a seal matrix with a dated titlature was made after the death of Kantakuzina's husband highly unlikely. Finally, one of Kantakuzina's seals (No. 4) bears an impression of her signet (seal ring) on the reverse, functioning as counterseal (though the design and inscription cannot be determined). Considering that the type of document did not determine the type of seal used (one charter of donation was sealed with the great seal, and the rest were not; one charter of sale was also sealed with the great seal and the other was not), we can say that the patterns of Kantakuzina's chancellery practice suffered some dissolution, but in general, the dowager countess did strive to preserve the continuity with the chancellery practice of former counts of Cilli by using seals as the means of document verification.

Comparing Kantakuzina's coat of arms used on her seals to the coats of arms of her husband, and his father and grandfather, we can easily determine that she used none of the heraldic emblems from the heraldic tradition of the House of Cilli. The lion rampant comes from the heraldic tradition of Kantakuzina's father, Serbian despot Đurađ Branković, considering that both of Kantakuzina's brothers used the same heraldic emblem on their seals. Furthermore, the image of lion on Kantakuzina's seal proves that the heraldic beast from the seals of her father which could not be identified as a lion with certainty, was in fact a lion passant, since all the children of Đurađ used the same heraldic animal in their coats of arms. By using only her father's heraldic emblem on her seals, Kantakuzina sets a unique example among all the countesses of Cilli, who used seals bearing both their fathers' and husbands' coats of arms.

Чланак примљен: 31.3.2022.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 11.8.2022.

Татјана КАТИЋ*
Историјски институт
Београд

ПЛЕМЕ ШЕСТАНИ У ОСМАНСКИМ ИЗВОРИМА 15. И 16. ВЕКА

Анстракт: У раду су представљени подаци из расположивих османско-турских извора из 15. и 16. века о области Шестана, на западној страни Скадарског језера. Детаљно су обрађени поименични пописи Нахије Шестанске планине у Скадарском санџаку из 1570. и 1582. године, који пружају увид у етнички састав становништва и обим њихове територије.

Кључне речи: Османски тапу тахрир дефтери, Санџак Искендерије (Скадар), област Шестана, словенско-албански језички контакт.

Abstract: This paper provides an overview of data from the available 15th and 16th-century Ottoman-Turkish sources regarding the district of Shestan on the western side of Lake Skadar. The detailed cadastral surveys of the *nahiye* of Shestan in the Iskenderiye (Skadar/Shkodër) *sancak* from 1570 and 1582 have been scrutinized here. They offer an insight into the ethnic composition of the Shestanis and the scope of their territory.

Keywords: Ottoman *tapu tahrir defters*, the Iskenderiye (Skadar) *sancak*, district of Shestan, Slavic-Albanian language contact

На североисточним падинама планине Румије, на узаном комаду кршевитог земљишта које се спушта према Скадарском језеру, налази се подручје племена Шестана. Оно се данас дели на Шестане у ужем смислу тј. праве Шестане и Шестане у ширем смислу. Праве Шестане чине две предеоне целине: Горњи Шестани са селима Гурза, Лукићи и Дедићи и засеоцима Бардићи и Марвучићи, и Доњи Шестани са селима Вучедабићи, Марстијеповићи, Караникићи (раније Марковићи), Драчевица и Ђуравци. Југоисточно од ових, историјских Шестана, налази

* tatjana.katic@iib.ac.rs

се неколико села која, због исте ношње, обичаја и врло сличног говорног дијалекта, локално становништво убраја у шири простор Шестана. То су: Пинчићи, Горњи и Доњи Мурићи, Беси, Ливари, Поди (ненасељено), Горње и Доње Бриске и Тејани, као и засеоци: Рјепси, Бабсуљ и Добреци.¹ У прошлости ова села нису припадала Шестанима већ Крајини, а разлог због кога се данас сматрају делом Шестана лежи у чињеници да су од почетка 18. века, услед смањења броја католичког становништва чинила једну католичку парохију. Према извештају барског надбискупа Вицка Змајевића из 1703. године, „Од свих наведених парохија које се налазе у близини мора у подножју планина западно од града Бара, у стеновитим планинама непроходним за коње, налази се једна парохија Бриска и Шестани, многољуднија и тегобнија од осталих. Састоји се од 11 села мало удаљених једних од других, која су притиснута тешком немаштином али зато мање узнемиравана од Турака”.² Од ових 11 села четири су територијално припадала Крајини: Телићи (Тејани), Бриска, Ливари и Пинчићи, а седам правим Шестанима: Лукићи, Ђуравци, Марковићи, Бујгри (Марстјеповићи), Гурза, Дедићи и Руди (Марвучићи, Маручићи). У седам шестанских села било је укупно 511 католичких душа.³ Свега неколико година раније, када је католика било знатно више, један други барски надбискуп је посматрао Шестане као засебну парохију. Године 1697. Марко Ђорга је писао да се на око миљу и по од Пинчића наставља општина која се зове Шестани, а која се састоји од села: Руди и Дедањи, Лукићи, Гураза, Ђуравци и Марковићи. У њој има 756 католичких душа од тога 430 способних за сакраменте. Ђорга је још додао да „међу њима (хвала његовом Божанском Величанству) нема до само двије турске и шест српских кућа, које немају више од 40 особа.”⁴

Шестане је насељавало становништво романско-словенског порекла, различите вере и језика, које је, захваљујући мешовитим браковима⁵ и

¹ Ђока-Ђоко Markov Dabović, *Pleme Šestani: istorijsko-etnografska studija*, Bar 2006, 10–11.

² Peter Bartl, *Quellen und Materialien zur albanischen Geschichte im 17. und 18. Jahrhundert*, München 1979, 21.

³ Број католичких кућа по селима био је: Лукићи 6 (51 душа), Ђуравци 9 (77 душа), Марковићи 11 (93 душе), Бујгри тј. Марстјеповићи 7 (62 душе), Гурза 10 (85 душа), Дедићи/Redichi 12 (107 душа) и Руди тј. Марвучићи 5 кућа (36 душа). P. Bartl, *Quellen und Materialien*, 146.

⁴ Шербо Растодер, „Извештај Марка Гиорга о стању барске надбискупије 1697. године”, *Историјски записи* 1–2 (1994) 163.

⁵ Надбискуп Лазар Владањи у извештајима из 1750, 1751, 1753. и 1756. године описује, као и његови претходници уосталом, заједничко верско празновање и склапање мешовитих бракова између православних и католика, као и између католикиња и муслимана.

будући у зони сусрета два говора⁶, у прошлости, као и данас, већином било билингвално. Равноправно је користило „нашки и арбанашки”, односно „илирски”, словенски (српски/хрватски) и албански језик који је овде попримио посебне дијалекатске одлике.⁷ Антропонимија је такође била мешовита, словенско-албанска, о чему сведоче османске пописне књиге из 15. и 16. века.

Будући да су Шестани живели на кршевитом подручју сиромашном плодном земљом и водом, а у близини јаким суседа, нису имали услова да се развију у велико племе. Ипак, у првим вековима османске власти они су заузимали територију већу од данашње. У 15. и 16. веку у област планине Шестана, Нахију планине Шестана односно у Нахију Шестанског горја (*nahiye-i cebel-i Şestan*), како су је Турци називали, улазила су села која су нешто касније, вероватно у првим деценијама 17. века, пришла Црмници. То су Сеоца (данас Горња и Доња Сеоца) и Крњице (данас Горње и Доње Крњице).⁸ Сведочанство о томе сачувано је у више османских пописа, од којих ћемо овде детаљно представити два, из 1570.⁹ и 1582. године¹⁰. Они, ако изузмемо делимичне информације из дефтера Скадарског санцака из 1485. године¹¹, садрже најстарије податке о становништву Шестана.¹²

Падом Скадра под османску власт 1479. године седиште османске управе над деловима данашње Албаније, Косова и Црне Горе пренето је

Посебно хвали дон Луку Пешија из парохије Шестан који се свом снагом труди да искорени ову праксу. Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 579–581. 583.

⁶ Mitar Pešikan, „O granici srpskih i arbanaskih govora u XV veku”, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 8 (1989) 110. 109–113.

⁷ Архаични дијалекат албанског језика којим се говорило у Шестанима поседује неке гласове којих нема у дијалектима Тоска и Гега, као и много позајмљеница италијанског, грчког а понајвише словенског порекла. Према сведочењу самих Шестана, савремени албански језик њима звучи скоро као страни језик, осим уколико га нису учили у школи. Детаљније в. Ђ. Dabović, *Pleme Šestani*, 362.

⁸ Savo Lekić, „Najstariji pomeni crmničkih naselja”, *Matica* 44 (2010) 190, 197; Такође вид. и Blažo Orlandić, „Selo Seoca u Crmnici”, *Matica* 46/47 (2011) 385–394.

⁹ BOA, TD 500.

¹⁰ TKGM, Ttd. 59.

¹¹ BOA, TD 17 објављен у преводу на албански језик у Selami Pulaha, *Defteri i Regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485 I*, Tiranë 1974.

¹² Неколицина људи из Шестана помиње се и нешто раније у которским нотарским списима: у првој половини 14. века Иван Шестан и Петар Паскојев Шестан, а 1444. године извесни Дабо Шестан, син Андрије из Шестана. Risto Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV–XVI vijek)*, knj. I, Cetinje 1963, 24. Isti, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV–XVI vijek)*, knj. II, Titograd 1974, 73.

у Скадар, чиме је успостављен нови, Скадарски санџак. То се догодило вероватно крајем 1480. или у току 1481. године, након што је заједничка млетачко-османска комисија завршила разграничење територија. Потом је на простору новооснованог санџака спроведен попис пореских обвезника по селима и извршена расподела државних прихода носиоцима управних и војних функција. Резултати пописа, не сви, сабрани су у пописној књизи – дефтеру завршеном 1485. године. У складу с писарском праксом 15. века у овој књизи нису уписани сви приходи и сва насеља на територији санџака, већ су раздвојени у више пописних књига од којих је сачувана само ова. Она садржи села која су припадала хасовима скадарског санџакбега, затим села која су била део осам зеамета, и тимарска села спахија али само у нахијама Пећ и Скадар¹³. Тимарска села Нахије Шестан, као и осталих нахија нису регистрована у овом дефтеру. Из тог разлога, једини подаци у дефтеру из 1485. године који се тичу Шестана јесу они о селима која су припадала хасу скадарског санџакбега – Ђон Брак, Сеоца и Чокриље или Чукуриле.¹⁴ Остала села која се затим наводе нису припадала Шестанима већ Нахији Скадар и већином се налазе на територији данашње Албаније, на десној обали Бојане.¹⁵

Шестанско село Ђон Брак имало је 1485. године 43 породична домаћинства, чије су старешине носиле албанско-словенска имена.¹⁶ Његов положај није могуће утврдити јер је назван по првоуписаном становнику. С обзиром на то да се ради о великом селу које је имало и попа, вероватно је касније преузело друго име. У селу Сеоце 1485.

¹³ Такође попис из 1485. године садржи списак насеља чији су приходи припадали посадницима тврђаве Дергос, списак војнука под командом скадарског санџакбега и катуна у нахијама Пипери и Клименти. S. Pulaha, *Defteri i Regjistrimit*, 47.

¹⁴ ВОА, TD 17, 115–116. Уп. Ђон Брака, Севача (Сеоча) и Мокрили у Pulaha, *Defteri i Regjistrimit*, 138–139.

¹⁵ То су: Драмош (Драмоши), Попод (Бобот), Горица, Мурићани, Валеза (Валаси), Визикар (Вилгар), Бардон (Бардоку, Бељај) и неидентификовани Шинмери Магален – Света Марија Магдалена, док су на територији данашње Црне Горе, Фшас (данас Шаско језеро) и Унфрасканел (Фраскањел), ВОА, TD 17, 116–118; Уп. S. Pulaha, *Defteri i Regjistrimit*, 139–141; Митар Пешикан, „Зетско-хумско-рашка имена на почетку турскога доба”, *Ономатолошки прилози III* (1982) III.

¹⁶ Регистровани су: Ђон Брак, Ђура његов син, Новак Даба, Даба Стоја, Андрија Деда, Ника Лазар, Дабован његов брат, Петан његов брат, Ђон Деда, Пал Марк, Ђин Марк, Маро син Димитрија, Стоја син Ђона, Маро син Ђина, Ђурђ Ђон, Андрија Мароје, Петр син Марка, Вук Ника; Петр Ђон, Даба поп, Ђура Руд, Перо Никша, Ника Марк, Деда Степан, Даба Андрија, Пал Димитр, Ђура Даба, Ђерђ Степан, Рајко Ђурђевић, Марк Кала, Ника Ђон, Степа Дабковић, Ђон Андрија, Ђура Стоја, Лалко Андрија, Даба Иван, Пал Дабко, Рајко Ђурџевик, Ђуро Ника, Добрко Добрић, Вук Јовко, Дабко син Стајка и Љум син Андрије. ВОА, TD 17, 115; уп. S. Pulaha, *Defteri i Regjistrimit*, 138–139).

године уписано је 29 старешина кућа који су сви имали словенска имена.¹⁷ Село је такође имало попа. С истим бројем кућа и Сеоце и Ђон Браќ су регистровани у сумарном попису Скадарског санџака из 1496/97. године¹⁸. Убрзо су се, међутим, оба насеља значајније увећала, тако да је у попису цизје Румелије из 1502. године број кућа у Ђон Браќи, који је овде последњи пут уписан под тим именом, износио 67, а у Сеоцу 40.¹⁹ Треће село, Чокриље/Чукуруле, помиње се једино 1485. године када је, изгледа, било у замирању. У њему су регистроване само две баштине које су раније држали Раде Даба и Никола, син Димитрија, а сада њихове жене Вујица и Стана. Могуће да ово село има везе с потесом Чукурели, у планини на коме су се, према предању, Шестани прво населили.²⁰

Први османски попис у коме налазимо податке о другим шестанским селима јесте сумарни дефтер из 1530. године²¹. У њему су уписани само укупан број кућа и износ прихода, а насеља су груписана према кадилуцима којима су припадали; у случају Шестана то је био Скадарски кадилук. Према овом попису Селце (Сеоце) је имало 45 кућа и двојицу неожењених, а порези прикупљани од његових становника нису више припадали санџакбегу већ посадницима тврђаве Скадар.²² Од осталих села за која, на основу каснијих дефтера, поуздано знамо да су припадала Шестанима, а чији су приходи такође служили за издржавање скадарске посаде, наводе се: Крњице (16 кућа и један неожењени), Драчевица (24 куће и два неожењена), Гуруза/Гуризе (20 кућа и три неожењена) и Марковић (25 кућа и два неожењена).²³

¹⁷ Уписани су: Вук Рајко, Петр његов син, Ђураш његов син, Никола Вардо, Брајко његов брат, Андрија Дуле, Вукашин Радич, Никша Стоја, Стоја Дабижив, Милко син Драгића, Радич Ђурић, Новак син Бојка, Милија син Грубача, поп Божићар, Милко, Оданић Бобеза, Живеза рибар, Лазар Гарговић, Радашин Никеза, Вуко син попа, Андрија Ђура, Ђуро Пејач, Дабижив син Боге, Ђуро син попа, Вук Рајко, Бојин *Јанов/Тануш*, Петр син Степана, Никеза његов син и Степан његов син. ВОА, TD 17, 115–116; уп. нешто другачије читање у S. Pulaha, *Defteri i Regjistrimit*, 139.

¹⁸ ВОА, TD 26m, 26.

¹⁹ ВОА, MAD 37, 1606.

²⁰ Андрија Јовићевић, „Црногорско Приморје и Крајина”, *Насеља и порекло становништва по архивским документима*, књ. 11, Београд 1922, 104. На секцији Војногеографског института 1 : 25000, Подгорица 677-3-2 уписани су врх Чукурела и потес Чукурљери.

²¹ ВОА, TD 367. Фототипско издање: *367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri ile 94 ve 1078 Numaralı Avlonya Livâsı Tahrîr Defterleri (926-1520 / 937-1530), IV. Yanya İskenderiye, Ohri, İl-basan ve Avlonya Livâları ile Dukakin Vilâyeti*. Tıpkıbasım, Ankara 2008.

²² ВОА, TD 367, 311.

²³ Исто, 311, 312.

Комплетне податке за Нахију Шестан, сва њена села с именима пореских обвезника и врстом и износом дажбина израженом у акчама, имамо тек у попису започетом 1566. године, непосредно пред смрт султана Сулејмана Величанственог, а окончаном у време владавине његовог сина Селима II, 1570. и 1571. године²⁴. Тада су урађене сумарне и детаљне пописне књига за више санџака од којих је за нас најважнија детаљна књига Скадарског санџака из 1570. године.²⁵ На основу њених података, које доносимо у прилогу рада, види се да је област Шестана обухватала седам села: Селце, Крњице, Драчевицу, Шишку, Гуризе (Гураза), Дедаћ (Дедаћи) и Марковић (Караникићи). Сва постоје и данас, изузев Шишке која се налазила негде између села Драчевица и Ђуравци где један брег носи име Шишка (Шишкат). Остала села и засеоци који данас постоје, у 16. веку још увек нису били формирано.

Године 1570. број пореских обвезника је у односу на 1530, у селима за које имамо податке, остао отприлике исти или је незнатно увећан. Знатан удео албанских имена у свим селима, изузев Сеоца и Крњица, показује да је присуство албанског становништва на овом простору старије него што се до сада сматрало.²⁶ Приметан је такође и значајан број имена с албанским деминутивним суфиксом -еза, што је појава раније уочена на подручју Мркојевића, у залеђу Бара и Улциња.²⁷ У наредном попису ова имена се губе, односно иста лица се уписују без суфикса -еза.²⁸

Сви уписани били су хришћани а једино је у селу Шишка регистрован један муслиман, власник земљишног поседа, за кога не знамо да ли је домаћег порекла или је дошао са стране. Такође не знамо да ли је стално живео у Шишки или је тамо само поседовао имање попут, на пример, три становника Дедаћа: Ђуре Несте, Нике Несте и Вуке Несте, који су, осим своје земље у селу, имали и имања у селу Каруч у Црмничкој нахији.²⁹ Међу становницима Шестана била су и двојица муселема, лица

²⁴ Детаљније вид. Татјана Катић, *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Београд 2010, 11–12.

²⁵ ВОА, TD 500. Мањи део данашње Црне Горе пописан је тада у оквиру пописа Дукађинског санџака. Ти делови су објављени у Aladin Husić, *Crna Gora u defteru Dukadinskog sandžaka iz 1570. godine*, Cetinje–Sarajevo 2017.

²⁶ Неколико истраживача је значајније присуство албанске антропонимије у Шестанима уочило тек у изворима из 19. века. Вид. Domagoj Vidović, „Pogled u prezimenski fond Hrvata u Stroj Gori”, *Folia onomastica Croatica* 28 (2019) 191.

²⁷ М. Пешикан, „Зетско-хумско-рашка имена”, 118.

²⁸ Упореди у Селцу 1570. године неочењена лица: Ника Ђуреца, Лука Ђуреца и Петар Никеза који су дванаест година касније ожењени и старешине су домаћинства; уписани су као Ника Ђуро, Лука Ђура и Петар Ника.

²⁹ А. Husić, *Crna Gora u defteru Dukadinskog sandžaka*, 169. Овде је патроним Неста (хипокористик од Нестор) рашчитан као Песта, па имена власника баштина из Нахије

која су била ослобођена плаћања неких пореза. Обојица су живела у Селцу а разлог због кога су имали повлашћен порески статус познат је на основу пописа из 1582. године – сваки од њих морао је да један пут годишње испоручи по 100 килограма проса у тврђаву Скадар.³⁰

Наредни попис Нахије Шестан из 1582. године показује да је број пореских обвезника остао скоро исти, с тим што се нешто увећао у селима Селце, Марковић и Драчевица, док се у Шишки преполовио. Приметно је да у овом периоду почиње прелажење на ислам. Сви преверци, изузев једног, задржали су хришћанско име оца, па су тако у селу Гуризе уписани: Илијас Пренд, Ахмед Вука и Ејнехан Ђура; у Дедаћу Омер Кола и Меми Марк, а у Марковићу Перване Абдулах (божји роб) и Малкоч Бера. Такође се у овом попису уочава једна одлика албанског ономастикона, примећена још у Скадарском дефтеру из 1485. године, а то је спајање имена оца и деде у једну акценатску целину, неретко и у сложеницу, која, у недостатку разноврснијег именског фонда, треба да послужи као прецизнији идентификатор појединца у свом окружењу.³¹ У Шишки је регистрован Пренд Марк-Лакац, а у селу Марковић Ђура Љум-Ника и Ђон Љум-Ника.

Поменута два османска дефтера из 1570. и 1582. године су једина два детаљна поименична пописа у којима налазимо податке о Шестанима.³² Због тога је њихов значај за историју овог подручја али и шире околине од изузетног значаја. Они не само да дају живу слику састава локалног становништва већ показују да је подручје племена Шестана у прошлости било веће него данас.

Шестан гласе: Ђура Пестина, Ника Пестина и Вучета Пестина. У наредном попису иста лица су, могуће грешком преписивача, уписана с патронимом Миса.

³⁰ ТКГМ, ТТд. 59, 91а.

³¹ М. Пешикан, „Зетско-хумско-рашка имена”, 30. На овај начин су настала шестанска презимена: Вучедабић, Марвучић, Марђоновић, Марстијеповић, Перкољај, Ђурперовић и друга.

³² Шестана нема у досадашњим издањима поименичних османских дефтера: Branislav Đurđev i Lamija Hadžiosmanović, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića*, druga sveska, Sarajevo 1973. и А. Husić, *Crna Gora u defteru Dukadinskog sandžaka*. Такође ни у Александар Соловјев, „Попис црногорских племена из године 1592.”, *Споменик* 78 (1935) 3–11.

ПРЕВОД:

ВОА, TD 500

[251] Списак села Нахије Шестан

1. Село Селце 3600 [акчи] 2. Село Крњице 900 [акчи] 3. Село Драчевица
2500 [акчи] 4. Село Шишка 1300 [акчи] 5. Село Гуризе 1600 [акчи]
6. Село Дедаћ 1300 [акчи] 7. Село Марковић 900 [акчи]

[252] **Нахија планине Шестана**

1. Село Селце, припада Шестану, тимар Мехмеда сина Мехмедовог, тврђавског посадника и његових садругова

Лука Ђуреза; Бојик Ђуреза; Ника Ђуреза нежењен; Пера Вучић; Томко Пера муселем; Првен Божидар; Вуја Првен нежењен; Ника Божидар; Вуксан Ђуреза; Лука Ђуреза нежењен; Марк Пера нежењен; Радо Марк нежењен; Вуле Ива; Ника Никеза; Петар Никеза нежењен; Вука Никеза; Љуц Вукеза; Степа Вељко; Ђура Степа нежењен; Влаш Радич; Ивеза Даба; Бојко Марка; Петко Марка нежењен; Ивеза Никеза; Бојик Кусован; Радо Вулић, Ђуро Вулић нежењен; Даба Кусован; Марк Даба нежењен; Јова Кусован; Ђура Петар; Даба Бошко; Ђуро Бошко; Радо Даба нежењен; Пера Андрица; Лале Оливера; Ника Оливера, Даба Јова; Марк Даба нежењен; Даба Вукеза; Марк Даба нежењен; Даба Божин, Даба Никеза; Николич Вучко; Вуја Николич нежењен; Петко Новак; Марко Петко; Иван Петко нежењен; Пера Рајко; Даба Радо; Марк Андра; Петко Вучко; Пал Вука; Лика Вука муселем; Вучина Ђуро.

Кућа 40

Нежењених 14

Муселема 2

Приход:

спенца ³³ 1350	пшеница 8 товара, 400	јечам 8 товара, 240
зоб 10 товара, 240	шира 100 медри ³⁴ , 800	такса на корито ³⁵ 30
траварина ³⁶ <i>замрљано</i>	такса на повртњак ³⁷ 80	такса на дрва ³⁸ 80
свињарина ³⁹ 10	десетина од кошница 50	надокнада за сено ⁴⁰ 20
нијабет ⁴¹ , младарина ⁴²	и остало 100	Укупно 3600

[253]

2. Село Крњице, припада Шестану, тимар Алија тимарника

Ђура Пера; Ника Пера нежењен; Раде Ника; Марк Даба; Марк Првен; Воја Марка нежењен; Јошка Степа; Лука Степа нежењен; Марк Андра; Атал (?) Андра нежењен; Пера Степа; Ника Марка; Вука Марка нежењен, Раде Бошка; Марк Војка; Ђон Војка нежењен; Вуча Ђуреца; удовица Терана⁴³; удовица Ката.

Кућа 11

Нежењених 6

Удовица 2

³³ Порез у износу од 25 акчи, који је сваки, за рад способан хришћански поданик Османског царства, припадник раје морао да плаћа.

³⁴ Мера за вино чија је запремина у свакој области била другачија; стандардна истанбулска мера имала је 8 ока односно 10,256 литара.

³⁵ Тур. *resm-i tekne* је дажбина коју је свака кућа која поседује виноград плаћала у износу од 5 акчи.

³⁶ Тур. *resm-i giyâh*, такса за кошење траве на ливади или затрављеном делу њиве, износила је 5 акчи по кући.

³⁷ Тур. *resm-i bostan*, такса на узгој поврћа у количини која није представљала значајнију тржишну вредност; износила је 2 акче по кући.

³⁸ Тур. *resm-i hatab*, новчани еквивалент за кола огревног дрвета која је свако породично домаћинство било дужно да да свом непосредном господару; износио је 2 акче по кући.

³⁹ Тур. *bid'at-i hanâzir*, порез на узгој свиња који је износио једну акчу на сваке две свиње.

⁴⁰ Тур. *bahâ-i kâh*, новчани еквивалент обичајне дажбине допремања сена за зимску исхрану господаревих коња коју је давало свако сеоско домаћинство.

⁴¹ Приход од новчаних казни које је плаћало становништво за мање преступе; утврђиван је одсеком за свако село.

⁴² Тур. *resm-i arûs*, новчана дажбина коју су свом надређеном, плаћали сви поданици османске државе приликом удаје кћери, без обзира којој религији или друштвеном слоју припадали.

⁴³ Вероватно варијанта од Терана.

Приход:

спенца с удовицом 431	пшеница 2 товара, 100	мешано жито 5 товара, 120
шира 10 медри, 80	такса на корито 10	траварина 55
такса на повртњак 22	такса на дрва 22	десетина од кошница 18
надокнада за сено 10	нијабет, младарина и остало 32	Укупно 900

3. Село Драчевица, припада Шестану, тимар Арнаутина Хусрева тимарника

Пал Ђура; Марк Пал нежењен; Андра Ника; Даба Андра нежењен; Даба Петан; Марк Даба нежењен; други Марк Даба; Пал Даба; Вука Ђура; Ђон Петар; Јошка Петар нежењен; Вука Марка; Пренд Вука нежењен; Марк Пал; Ника Марка; Степа Пал; Раде Вука; Марк Раде нежењен; Ђура Марка; Пал Марка нежењен; Пренд Вука; Вука Пренд; Ђура Вука; Андра Вука; Станка Ђура нежењен; Андра Ника; Ђон Андра нежењен; Вука Ђуреца; Ника Андра; Ника Марка.

Кућа 21

Нежењених 9

Приход:

спенца 750	пшеница 10 товара, 500	јечам 9 товара, 216
мешано жито 12 товара, 288	шира 50 медри, 400	такса на корито <i>замрљано</i>
[254] нијабет, младарина и остало 67		Укупно 2500

4. Село Шишка, припада Шестану, тимар Исе Хасана

Вука Шишка; Андра Ђон; Лука Ђон нежењен; Ника Ђура; Ника Марка; Андра Марка нежењен; Ђон Марин; Ђура Марин; Андра Никеза; Марк Никеза; Пера Никеза нежењен; Ђура Никеза; Вука Јола; Ника Јола; Лука Вука нежењен; Ника Ђура; Ника Вукеза; Пера Ника нежењен; Омер син Алија чифт; Андра Пренд; удовица Рада.

Муслиман 1

Кућа 14

Нежењених 5

Удовица 1

Приход:

спенца с таксом на чифт ⁴⁴ и удовицом ⁴⁵ 503	пшеница 4 товара, 200	
мешано жито 6 товара, 144	шира 25 медри, 200	такса на корито 30
траварина 70	такса на повртњак 28	такса на дрва 28
свињарина 6	десетина од кошница 14	надокнада за сено 15
нијабет, младарина и остало 62		Укупно 1300

5. Село Гуризе, припада Шестану, тимар Мусе сина Алија, посадника тврђаве и осталих

Марк Вукеза; Ђура Марка нежењен; Ђура Ника; Пренд Ђура нежењен; Марк Вука; Лака Ника; Пал Ђон; Ника Пал нежењен; Ђура Бошко; Марин Ника; Бера Марин нежењен; Ђура Вука; Андра Никеза; Марин Андра; Лука Марин нежењен; Пера Вукеза; Ника Андра; Лука Марка; Пренд Лука; Ника Ђура; Ника Вука; Лука Ђура; Ђура Лука нежењен; Ника Даба; Ника Куза⁴⁶; Лука Ника; Марк Лука нежењен; Лака Андра; Лоза⁴⁷ Јока; Ника Ђура; Ника Вукеза; Пера Ђура; Пера Ђон; Вука Андра; Пренд Андра; *замрљано име и патроним*; удовица Стана.

Кућа 29

Нежењених 7

Удовица 1

[255] Приход села Гуризе:

спенца 906	пшеница 2 товара, 100	јечам 2 товара, 60
мешано жито 3 товара, 72	шира 10 медри, 80	такса на корито 20
траварина 145	такса на повртњак 58	такса на дрва 58
свињарина 10	такса на кошнице 22	надокнада за сено 20
нијабет, младарина и остало 49		Укупно 1600

⁴⁴ Дажбина коју је плаћао муслиман уколико је поседовао и обрађивао посед са статусом чифта (муслиманско имање које се могло обрадити паром волова); износила је 22 акче и представљала је пандан хришћанској спенци од 25 акчи.

⁴⁵ Удовички порез, тур. *resm-i bîve*, умањена спенца у износу од 6 акчи коју је плаћала сиромашна удовица, старешина домаћинства.

⁴⁶ Изведено од Кузман.

⁴⁷ Скраћено од Лозан.

6. Село Дедаћ, припада Шестану, тимар Мусе сина Алија, посадника тврђаве и садругова

Пера Нејат⁴⁸; Андра Нејат; Вука Нејат; Марк Нејат нежењен; Ника Ђурич; Вука Пренд; Ђон Никеза; Марк Тома; Ђура Неста; Вука Ђура нежењен; Јошка Петан; Ника Руда; Ника Марка; Ника Неста; Вука Неста; Марк Неста; Ђон Неста нежењен; Ника Влад; Вука Маркеза; Марк Ника; Марк Даба; Кола Бера; Ника Ђон; Лика Бера; Пренд Лика нежењен; Ђон Марк; Ника Марк нежењен; Ђура Даба; Вука Ђонеза; Андра Марка; Андра Ђон.

Кућа 26

Нежењених 5

Приход:

спенца 775	пшеница 2 товара, 100	мешано жито 2 товара, 48
шира 10 медри, 80	такса на корито 10	траварина 130
такса на повртњак 52	такса на дрва 52	десетина од кошница 18
надокнада за сено 15	нијабет, младарина и остало 20	Укупно 1300

7. Село Марковић, припада Шестану, Мехмедово

Тола Ђура; Ђура Марка; Пренд Вука; Ђура Ника; Андра Љуба; Марин *замрљано*; Андра Ника; *оштећен део*

[256] Ђура Вучко нежењен; Ника Марин; Пренд Вука; Лика Ника; Марк Бера; Пал Ника; Марк Вука.

Кућа 18

Нежењених 3

Приход:

спенца 525	пшеница 1 товар, 50	мешано жито 2 товара, 48
шира 10 медри, 80	такса на корито 10	траварина 90
такса на повртњак 36	такса на дрва 36	десетина од кошница 4
нијабет, младарина и остало 21	Укупно 900	

⁴⁸ Настало од имена Неја, које је забележено у Дечанским хрисовуљама; постоје и облици Нејак и Нејан. Милица Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977, 145.

TKGM, TTd. 59

[90a] Нахија планине Шештана (тако)

1. Село Селце 4300
2. Село Крњице 1400
3. Село Драчевица 1500
4. Село Шишка 1300
5. Село Гуризе 2300
6. Село Дедаћ 1300
7. Село Марковић 1600

[90b] Нахија планине Шестана

1. Село Селце, припада Шестану, тимар Хасана и Халила

Радичко Вук; Вујо Радичко; Вуло Радичко; Вукашин Радичко; Никља Вуксан; Ђуро Ника; Ника Ђуро; Божа Ђура; Вуле Ђура; Марк Перо; Радо Марко; Вука Марко; Вуле Иван; Ива Вуле; Петрич Вуча; Вуле Петрич; Ђурич Ђурин; Божо Ђурич; Баљко Ђурич; Петар Вуксан; Пејич Ника; Петар Ника; Ђура Ника; Ива Ника; Никола Стојан; Даба Никола; Вуле Никола; Радо Никола; Ђуро Берут⁴⁹; Радо поп; Петко Вучић; Лука Ђура; Петре Ђура; Ника Ђура; Стано Ђура; Радо Лука; Петко Ђујко; Петар Ђујко нежењен; Никач Божић нежењен; Степан Никач нежењен; Вуло Ђура нежењен; Радо Степан нежењен; Петар Степан нежењен; Петко Степан нежењен; Вуле Степан; Влашко Радич; Вуча Вучашко нежењен; Петро Вулашко нежењен; Станиша Вукашин; Вуле Станиша; Петрич Вуча; Даба Андрич нежењен; Бојич Дабко нежењен; Јоло Бојич нежењен; Бојич Марко нежењен; Петко Марко нежењен; Маро Петко; Андрица Ника; Радо Вулич; Ставер Вулич; Петко Вулич; Томко Петре муселем – пошто поменути сваке године донесе у скадарску тврђаву једну карту⁵⁰ проса, слободан је и опроштен од обичајних намета у складу с царском заповешћу; Лика Вука муселем - пошто поменути сваке године донесе у скадарску тврђаву једну карту проса, слободан је и опроштен од обичајних намета у складу с царском заповешћу.

Кућа 46

Нежењених 14

Муселема 2

⁴⁹ Облик Берута забележен је у М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, 36.

⁵⁰ Тежинска мера која је, према закону за санџак Скадар, износила 80 ока односно 102,6 кг. TKGM, TTd. 59, 2a

[91a]

Приход:

спенца 1500 пшеница 8 товара, 400 јечам 8 товара, 240 зоб 12 товара, 288
шире 100 медри, 1000 раж 5 товара, 180 такса на корито 40 траварина 230
такса на повртњак 92 такса на дрва 92 свињарина 25 десетина од кошница 60
надокнада за сено 40 нијабет, младарина и остало 113 Укупно 4300

**2. Село Крњице, припада Шестану, тимар Фазлулаха посадника
тврђаве**

Раде Андрија; Марк Ђон; Ника Пера; Пал Ника; Ђон Војко; Марк Војко;
Марк Радо; Ника Радо; Вуча поп; Марк Раде; Раде Ника нежењен; Ђура
Рајко нежењен.

Кућа 10

Нежењених 2

Приход речених Крњица, припадају Шестану:

спенца 300 пшеница 5 товара, 250 мешано жито 6 товара, 144
шира 50 медри, 500 такса на корито 20 траварина 50
такса на повртњак 20 такса на дрва 20 десетина од кошница 20
надокнада за сено 21 нијабет, младарина и остало 55 Укупно 1400

3. Село Драчевица, припада Шестану, део зеамета Арнаутина Хусрева

Андрија Ника; Станко Андрија нежењен; Вуле Пренд; Пал Пренд;
Ђон Петри; Даба Петар; Лука Вуча; Пренд Марко; Петко Пуља; Петко
Ђура; Андрија Ника; Лика Марко; Вука Ђон; Пал Даба нежењен; Лука
Вука; Стано Прљо; Марк Андрија; Пренд Марк нежењен; Марк Ђура
нежењен; Бошко Петар; Марк Ђон нежењен; баштина Дабе Петана
држи је Андрија Ника; Вука Андрија; Ника Пал; баштина Нике Марка
држи је Маза; Пеца Вукаћа; Ђура Вука нежењен; баштина Андрије Нике
држи је Вука Пренд; Лика Ђура нежењен; Вука Даба нежењен; баштина
Нике Андрије држи је Ника Божа.

Кућа и баштина 23

Нежењених 8

[91b]

Приход:

спенца 775	пшеница 3 товара, 150	раж 2 товара, 60
мешано жито 3 товара, 72	шира 8 медри, 80	такса на корито 30
траварина 115	такса на повртњак 46	такса на дрва 46
свињарина 10	десетина од кошница 30	десетина од воћа 10
надокнада за сено 20	нијабет, младарина и остало 56	Укупно 1500

4. Село Шишта (тако), припада Шестану, део тимара Ахмеда сина Касимовог

Земин⁵¹ Омера сина Алијевог у руци његове ћерке Селиме која даје десетину; Пренд Марк Лакац; Марк Ника; Ника Марк нежењен; Лука Ђон; Ника Лука нежењен; Ника Вука; Пера Ника нежењен; други Пера Ника нежењен; Марк Вука; Марк Ника; Пал Марк нежењен; Андрија Марк; Вука Андрија нежењен; Вука Шишка.

Кућа 8

Нежењених 6

Приход села Шишта:

спенца 350	пшеница 4 товара, 200	мешано жито 5 товара, 120
шира 40 медри, 400	такса на корито 40	траварина 40
такса на повртњак 16	такса на дрво 16	свињарина 10
десетина од кошница 13	надокнада за сено 25	
нијабет, младарина и друго 70		Укупно 1300

5. Село Гуризе, припада Шестану, део тимара посадника скадарске тврђаве

Илијас Пренд чифт; Ахмед Вука чифт; Ејнехан Ђура нежењен; Пера Ђура; Ника Пера нежењен; Ника Вук; Ђон Ника; Марк Ника; Ђура Андрија; Марк Ђура; Лука Андрија; Вука Андрија; Лака Андрија; Ђура Лака нежењен; Ника Ђон; Пал Ника; Лука Ника нежењен; Марк Ђура; Ђура Марк нежењен; Бера Марин; Лука Бера; Ника Вуча; Ђура Ника; Лука Ника нежењен; Пера Вука; Ника Пера; Лука Марк; Марин Лука;

⁵¹ Општи назив за обрадиво земљиште које има познате границе. Могао се састојати само од једне али и више њива.

Бука Марин неожењен; Лука Ника; Марин Куза; Ђура Марин; Ника Ђура неожењен; Пренд Ника.

Чифта 2 Неожењен 1 Кућа 24 Неожењених 7

[92a]

Приход:

спенца: такса на чифт с неожењеним 50, рајински порез 775
пшеница 9 товара, 450 јечам 9 товара, 270 мешано жито 8 товара, 192
шира 20 медри, 200 такса на корито 30 траварина 120
такса на повртњак 48 такса на дрва 48 свињарина 20
десетина од кошница 27 надокнада за сено 20
нијабет, младарина и друго 50 Укупно 2300

6. Село Дедаћ, припада Шестану, део тимара посадника речене тврђаве

Омер Кола чифт; Меми Марк чифт; Бука Мила; Марк Бука; Вуло Петко; Марк Вула неожењен; Андрија Марк; Бера Андрија неожењен; Ђон Ника; Марк Миса; Ђон Марк; Степан Марк; Ника Марк; Ђура Миса; Бука Ђура; Ника Миса; Бука Ника; Ђон Миса; Пал Андрија; Андрија Пал; Лика Ника; Бука Марк; Ника Бука неожењен; Ђон Ника; Бера Кола; Ђура Андрија; Бука Ђура неожењен; Бука Ђон; Марк Бука; Ника Влад; Бука Ника неожењен.

Чифта 2 Кућа 24 Неожењених 5

Приход:

спенца: такса на чифт 44, рајински порез 725 пшеница 10 товара, 500
мешано жито 20 товара, 280 шира 23 медре, 230 такса на корито 30
траварина 120 такса на повртњак 48 такса на дрва 48
десетина од кошница 15 надокнада за сено 20
нијабет, младарина и друго 50 Укупно 2300⁵²

7. Село Марковић, припада Шестану, Алијев тимар

Перване Абдулах чифт; Малкоч Бера чифт; Вула Ђон; Ђура Бошко; Пера Степан; Ника Пера неожењен; Миса Ника; Ника Мекша; Ђура Љум Ника

⁵² Тачан збир је 2.110 акчи.

неожењен; Ђура Љум Ника неожењен (sic!); Ђон Љум Ника неожењен; Марк Андрија; Пренд Андрија; Марк Вука; Пренд Вука; Ђура Андрија; Марк Ђон; Лука Андрија; Ђура Лука; Петар Ђура; Ђујин Марко; Марк Петар неожењен; Ђец Вука неожењен; Раде Пера неожењен; Ђура Вука; Ника Вука; Марк Ника неожењен; Андрија Вула; Марк Андрија неожењен; Бога Вуја; Вуча Марк; Дода Вуча; Раде Божа неожењен.

Чифта 2

Кућа 23

Неожењених 8

[92b]

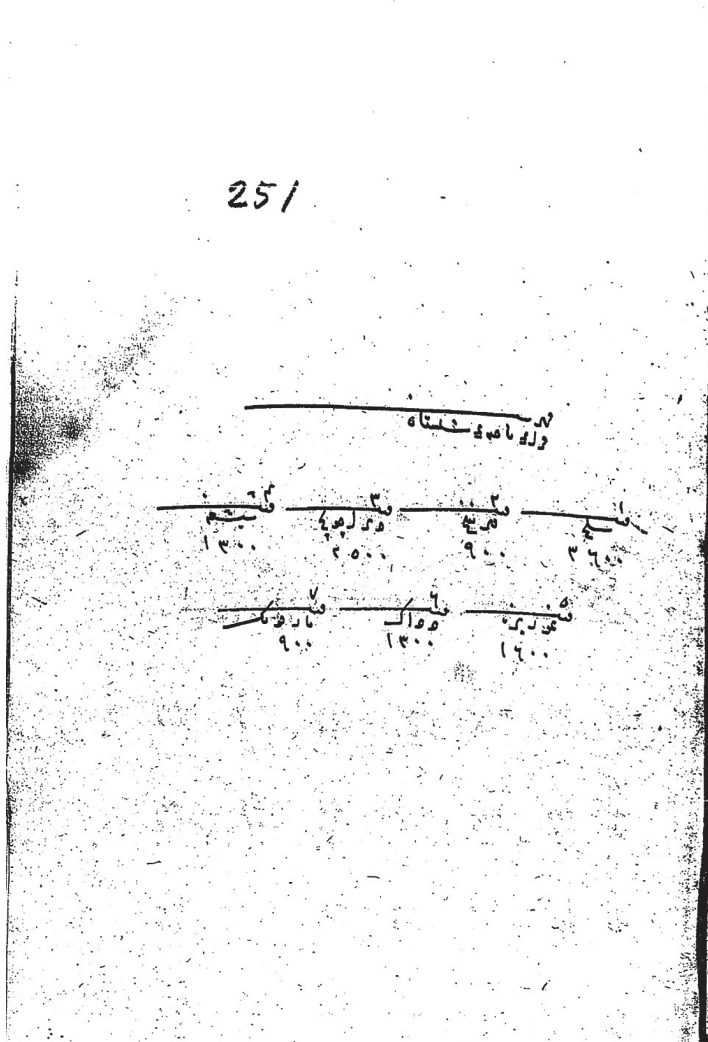
Приход:

спенца: такса на чифт 44,	рајински порез 775	пшеница 2 товара, 100
мешано жито 7 товара, 168	шира 20 медри, 200	такса на корито 10
траварина 115	такса на повртњак 46	такса на дрва 46
десетина од кошница 53	нијабет, младарина и друго 43	Укупно 1600

ФАКСИМИЛИ

ВОА, TD 500

251

Handwritten musical manuscript on two pages, numbered 254 and 255. The notation is in Cyrillic script, likely representing a form of musical notation or tablature. The manuscript is divided into systems by horizontal lines. Each system contains several lines of text, often with numbers (e.g., 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100) and musical symbols. The manuscript is heavily stained and shows signs of age.

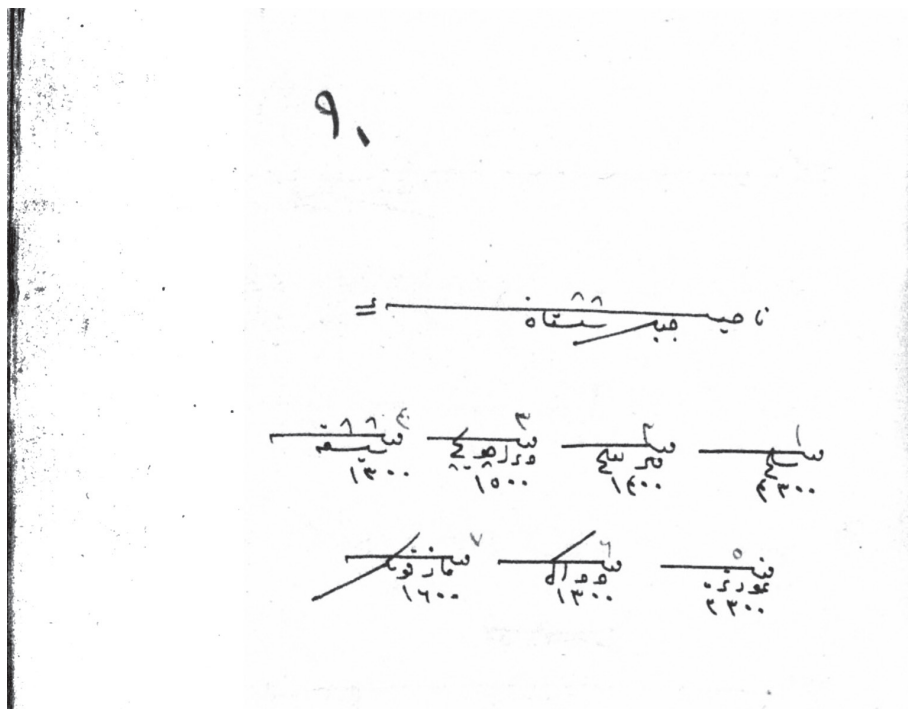
256

کرم
بیم
مردم
لغة
مردم
کلمه
مردم

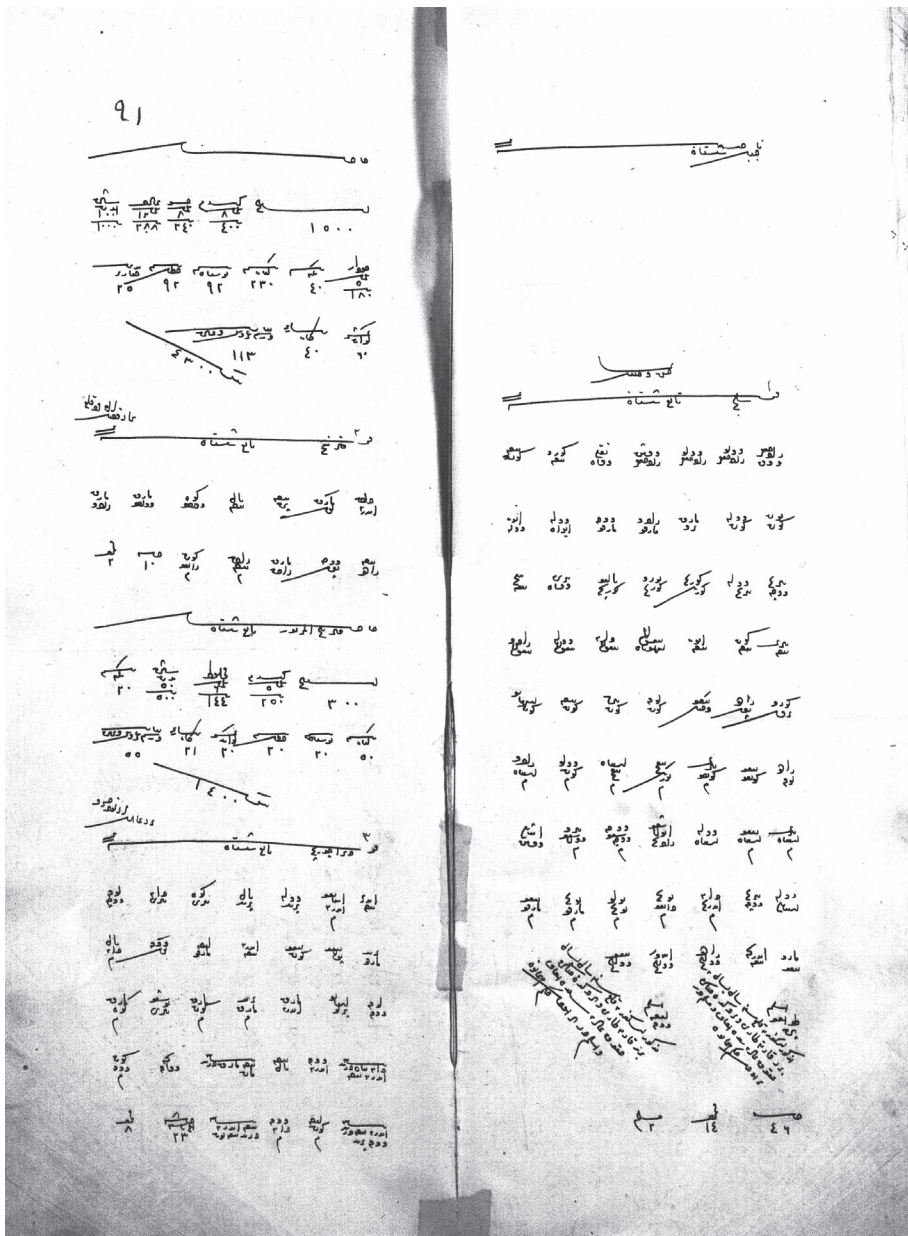
کرم
بیم
مردم
لغة
مردم
کلمه
مردم

TKGM, TId. 59

90a

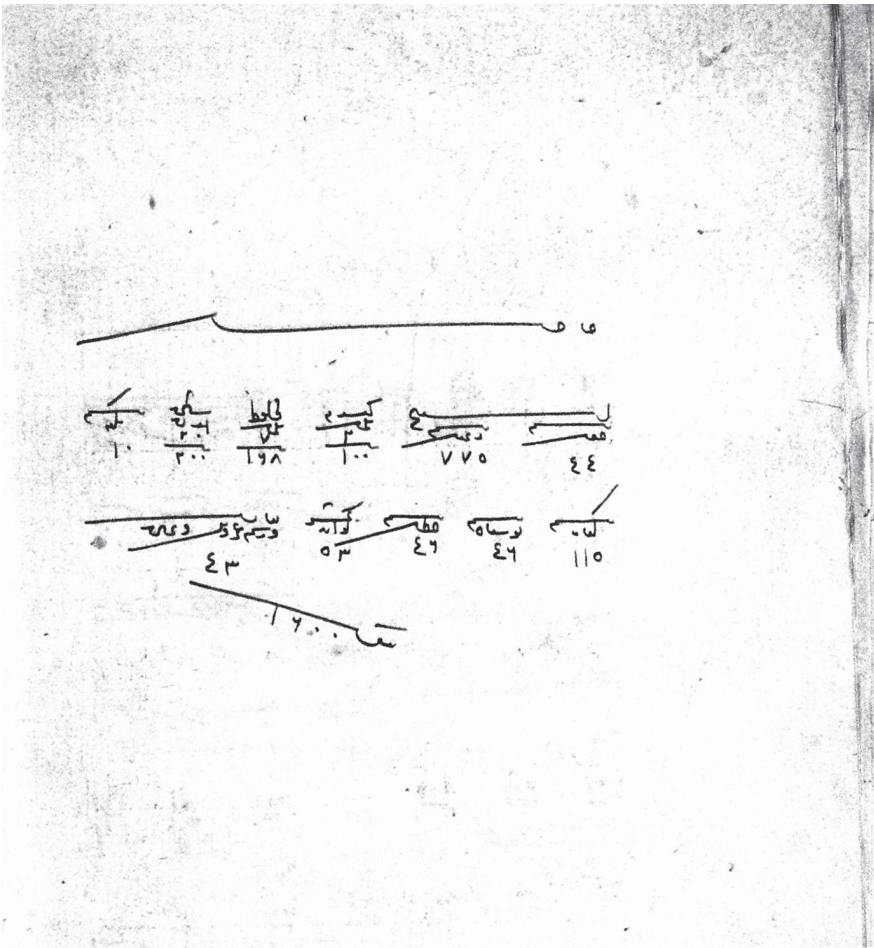
90b – 91a

91b – 92a

The image shows two pages of handwritten musical notation, likely a score for a song or piece. The notation is written in Cyrillic script and includes various musical symbols such as notes, rests, and bar lines. The lyrics are written below the notes. The pages are numbered 91b and 92a. The notation is dense and appears to be a traditional or folk style. The handwriting is clear and legible. The paper shows signs of age and wear, with some discoloration and a vertical crease down the center.

92b

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

- BOA Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. İstanbul
- TD Defterhâne-i Âmire Tahrîr Defterleri: 17, 26m, 500.
- MAD Maliyeden Müdevver Defterleri: 37
- TKGM Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşivi, Ankara
- TTd. Tapu Tahrir defterleri: 59

Објављени извори – Published Primary Sources

367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri ile 94 ve 1078 Numaralı Avlonya Livâsı Tahrîr Defterleri (926-1520 / 937-1530), IV. Yanya İskenderiye, Ohri, İl-basan ve Avlonya Livâları ile Dukakin Vilâyeti. Тіпкйбасим. Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 2008.

Bartl, Peter, *Quellen und Materialien zur albanischen Geschichte im 17. und 18. Jahrhundert II*, München 1979.

Ђурђевић, Бранислав и Ламија Хадџиосмановић, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića*, druga sveska, Sarajevo 1973.

Husić, Aladin, *Crna Gora u defteru Dukadinskog sandžaka iz 1570. godine*, Cetinje–Sarajevo 2017.

Pulaha, Selami, *Defteri i Regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485 I*, Tiranë 1974.

Катић, Татјана, *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Београд 2010. [Katić, Tatjana, *Opširni popis Prizrenskog sandžaka iz 1571. godine*, Beograd 2010]

Растодер, Шербо, „Извјештај Марка Гиорга о стању барске надбискупије 1697. године”, *Историјски записи* 1–2 (1994) 155–169. [Rastoder, Šerbo. „Izvještaj Marka Giorga o barskoj nadbiskupiji 1697. godine”, *Istorijski zapisi* 1–2 (1994) 155–169]

Соловјев, Александар, „Попис црногорских племена из године 1592.”, *Споменик* 78 (1935) 3–11. [Solovjev, Aleksandar, „Popis crnogorskih plemena iz godine 1592”, *Spomenik* 78 (1935) 3–11]

Литература – Secondary Works

Dabović, Đoka-Đoko Markov, *Pleme Šestani: istorijsko-etnografska studija*, Bar 2006.

Kovijanić, Risto, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV–XVI vijek)*, knj. I, Cetinje 1963.

Kovijanić, Risto. *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV–XVI vijek)*, knj. II, Titograd 1974.

Lekić, Savo, „Najstariji pomeni crmničkih naselja”, *Matica* 44 (2010) 189–206.

Orlandić, Blažo, „Selo Seoca u Crmnici”, *Matica* 46/47 (2011) 385–394.

Pešikan, Mitar, „O granici srpskih i arbanaskih govora u XV veku”, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 8 (1989) 109–113.

Vidović, Domagoj, „Pogled u prezimenski fond Hrvata u Crnoj Gori”, *Folia onomastica Croatica* 28 (2019) 179–205.

Грковић, Милица, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977. [Grković, Milica, *Rečnik ličnih imena kod Srba*, Beograd 1977]

Јовићевић, Андрија, „Црногорско Приморје и Крајина”, у: *Насеља и порекло становништва по архивским документима*, књ. 11, Београд 1922, 1–171. [Jovićević, Andrija „Crnogorsko Primorje i Krajina”, u: *Naselja i poreklo stanovništva po arhivskim dokumentima*, knj. 11, Beograd 1922, 1–171]

Пешикан, Митар, „Зетско-хумско-рашка имена на почетку турскога доба”, *Ономатолошки прилози* III (1982) 1–118. [Pešikan, Mitar, „Zetsko-humsko-raška imena na početku turskoga doba”, *Onomatološki prilozi* III (1982) 1–118]

Радонић, Јован, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950. [Radonić, Jovan, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Beograd 1950]

Tatjana Katić

**THE SHESTANIS TRIBE IN OTTOMAN SOURCES OF THE 15TH
AND 16TH CENTURIES**

Summary

The district of Shestan covers the northeastern slopes of the Rumija mountain towards Lake of Skadar. It is divided into the Upper Shestan with the villages of Gurza, Lukići and Dedići, with hamlets Bardići and Marvučići, and the Lower Shestan with the villages of Vučedabići, Marstijepovići, Karanikići (earlier Markovići), Dračevica and Đuravci. The scarce Ottoman sources from the second half of the 15th century mention here only the villages: Đon Brak, which seems to have later changed its name, the Selce village and the Čukurile hamlet which soon died away. Seven villages are entered in the detailed cadastral surveys of the Iskenderiye *sancak* from 1570 and 1582, within the "nahiye of the Shestan mountain": the above mentioned Selce, Krnjice, Gurza (Gurize), Dedići (Dedać), Markovići, Dračevica and Šiška. This last village later got deserted and was located near the present-day village of Đuravci. Onomastic data contained in the mentioned *tapu tahrir defters* from the 16th century show that the inhabitants of the villages of Selce and Krnjice had almost exclusively Slavic names. The anthroponomy of other Shestan villages was mixed, Slavic-Albanian, which suggests that in the early modern age, just as today, the Shestanis were mainly bilingual. This is understandable as it is known that this area is a zone of contact between the Slavic and Albanian languages, where mixed marriages were a customary phenomenon. The population belonged to Catholic and Orthodox religion, beginning to convert to Islam only in the 1570s and 1580s, but not in significant numbers. Inhabited in the rocky, non-fertile land near strong neighbours, the Shestanis did not manage to grow into a more powerful tribe. Moreover, in the 17th century, the Selce and Krnjice villages joined the neighbouring tribe of Crmnica, to which they were closer by their origin and language. However, the Shestanis managed to persevere in the territory that they had inhabited for centuries and, moreover, to later draw to themselves several villages that had belonged to another area – Krajina. The data on the Shestanis, presented in this paper, are the only ones currently available to us from the 15th and 16th centuries, which makes them exceptionally important for the history of this area and the wider environs.

Чланак примљен: 31.3.2022.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 26.8.2022.

Александар М. САВИЋ*

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Београд

МЕМОАР ЈОВАНА МИЛИНКОВИЋА О ДЕЛОВАЊУ СРПСКЕ ТАЈНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У ИСТОЧНИМ И СЕВЕРОИСТОЧНИМ ДЕЛОВИМА БОСАНСКОГ ЕЈАЛЕТА (1850–1851)**

Анстракт: Рад је посвећен Јовану Миљинковићу, агенту Шабачког предела, и његовом Мемоару о деловању тајне организације Илије Гарашанина у источним и североисточним деловима Босанског ејалета (Бијељинска, Тузланска, Градачка, Маглајска, Зворничка и Бирачка нахија) у периоду од почетка 1850. до лета 1851. године. Мемоар представља до сада једино познато сведочанство непосредног учесника – агента, о раду тајне организације средином 19. века. Оригинално рукописа је похрањен у Државном архиву Србије у збирци Радослава Перовића. У раду је дата до сада најпотпунија Миљинковићева биографија и критички је приређен његов Мемоар, који представља један од најзначајнијих извора за проучавање делатности Гарашанинове тајне организације на самом почетку 50-их година 19. столећа.

Кључне речи: Јован Миљинковић, Илија Гарашанин, Јован Мариновић, Тома Ковачевић, Омер-паша Латас, Кнежевина Србија, Османско царство, Босански ејалет, тајна организација, устанак.

Abstract: The paper is dedicated to Jovan Milinković, the agent of the Šabac region, and his *Memoir* on the activities of the Secret Organization of Ilija Garašanin in the eastern and northeastern parts of the Bosnian Eyalet (Bijeljina, Tuzla, Gradačac, Maglaj, Zvornik and Birač nahiya) in the period from the beginning of 1850 until the summer of 1851. The *Memoir* is so far the only known testimony of the immediate participant – the agent, about the work of the Secret Organization in the mid-19th century. The original manuscript is kept in the State Archives of Serbia in the Collection of Radoslav Perović. The paper presents Milinković's most complete biography and his critically prepared and presented *Memoir*,

* aleksandar.m.savic@f.bg.ac.rs

** Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство про-свете, науке и технолошког развоја Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-68/2022-14 / 200163).

which is one of the most important sources for studying the activities of Garašanin's Secret Organization at the very beginning of the 1850s.

Keywords: Jovan Milinković, Ilija Garašanin, Jovan Marinović, Toma Kovačević, Omer Pasha Latas, Principality of Serbia, Ottoman Empire, Bosnian Eyalet, Secret Organization, Uprising

Јован Милинковић Алавантић¹ је рођен у Шапцу 1823. године. Школовао се у родном месту и Крагујевцу, где је завршио основну школу и гимназију. Службовање је започео у јесен 1842, убрзо након промене династија и доласка на престо кнеза Александра Карађорђевића (1842–1843, 1843–1858), што је важно истаћи, јер је касније важио за истакнутог карађорђевићевца. Најпре је био бесплатежни приправник у Окружном начелству (1842–1843), а потом у Окружном суду у Шапцу (1843–1844). Двадесетог маја² 1844. постављен је кнежевим указом за приправника поменутог суда са годишњом платом од 100 талира. Следеће

¹ У документарним изворима се јавља најчешће као Јован Милинковић, а у наративним и литература чешће као Јован Милинковић Алавантић, али тек од краја 60-их година 19. века. Он сам се потписивао на оба начина, али чешће као Јован Милинковић. Презиме Милинковић је понео по оцу Милинку Максимовићу, занатлији, кожарском трговцу и службеник Рачанског карантина. У званичним документима се наводи да је Милинко рођен у Шапцу, док Милан Ђ. Милићевић, који је добро познавао Јована и готово увек наводио само његово презиме Милинковић, тврди да му је отац био пореклом из села Амајлије у близини Бијељине. Алавантић им је био породични надимак, односно тако су звали Милинка, а потом Јована и његовог сина Радомира. Што се тиче места рођења његовог оца, склонији смо да прихватимо Милићевићеву тврдњу јер се често дешавало да су појединци као место рођења наводили пребивалиште. Државни архив Србије [=ДАС], Државни савет [=ДС], 1845, 592; 1846, 458; 1852, 635; 1853, 380; Министарство унутрашњих дела – Санитетско одељење [=МУД–С], 1847, Ф V, Р 184; збирка Радослава Перовића [=РП], 29, 35; *Застава*, бр. 143, 5/17. децембар 1871; Милан Ђ. Милићевић, „Из својих успомена”, *Годишњица Николе Чупића* [=ГНЧ] 17 (1897) 4, 7–15; исти, *Дневник II*, (23. септембар 1872 – 6. април 1877), прир. Петар В. Крстић, Београд 2015, 321, 451; *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића (1846–1869)*, прир. Драгослав Страњакковић, Београд 1939, 203; Мита Ценић, *Испод земље или моја тамновања*, Београд 1983, passim; Љубица Вл. Љотић, *Мемоари*, Београд 1990, 44–45; Никола Крстић, *Дневник, Јавни живот II, 1. јануар 1868 – 31. децембар 1876*, прир. Милош Јагодић, Београд 2006, 240; Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд 1910, 66–67; Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, Београд 1934, 357; Андрија Раденић, *Социјалистички листови и часописи у Србији 1871–1918*, књ. 1, Београд 1977, 80, 97, 179–180, 182, 198–200, 215, 234; Љубодраг А. Поповић, *Шематизам Кнежевине Србије 1839–1851*, Београд 1999, 167, 176, 178, 188; Јасмина Милановић, *Аним Чумић 1836–1901*, Београд 2007, 119.

² Сви датуми у главном тексту наведени су по грегоријанском, а у напоменама упоредо по јулијанском и грегоријанском календару.

године постављен је за млађег писара, да би већ 1846. био премештен у Пожаревачки окружни суд у звању старијег писара. Учествовао је у Српском покрету у Јужној Угарској 1848/49, односно у периоду од јуна до августа 1848. био је секретар Ђорђа Стратимировића, председника Главног народног одбора Српске Војводине. Следеће године, 17. марта, постављен је за секретара Окружног суда у Лозници, а 15. јула две године касније премештен је на исту дужност у Ваљево. Поменуто дужност обављао је до краја 1855, када је дао отказ и посветио се адвокатској струци. Привремено се вратио у државну службу 1860, најпре као привремени други столоначелник друге класе Касационог суда, а потом као столоначелник Апелационог суда. Крајем године дао је отказ и поново се посветио адвокатури.³ Занимљиво је навести да је 1867. ишао на Етнографску изложбу у Москви,⁴ док је годину дана касније бранио у Београдском варошком суду Симу и Светозара Ненадовића и некадашњег кнеза Александра, оптужене да су учествовали у убиству кнеза Михаила Обреновића (1839–1842, 1860–1868).⁵

Почетком седамдесетих година 19. века сарађивао је са социјалистом и политичким активистом Светозаром Марковићем и био стални сарадник његових опозиционих листова – *Раденик*, *Јавност* и *Глас јавности*. У овом периоду два пута је хапшен. Први пут крајем 1871. због преношења Марковићеве брошуре *Неколико чланака*. Поводом тога је почетком 1872. осуђен на тринаест месеци затвора. Две године касније купио је штампарију са намером да у Шапцу покрене опозициони лист *Народне новине*. У томе је требало да му помогне Димитрије Мита Ценић, социјалиста и Марковићев следбеник. Убрзо су обојица ухапшена у Шапцу, под оптужбом да раде против државе и кнеза Милана Обреновића (1868–1889). Почетком следеће године осуђени су на издржавање казне затвора – Милинковић на десет, а Ценић на осам година. Помиловани су 1880.

³ ДАС, ДС, 1845, 592; 1846, 458; 1852, 635; 1853, 380; РП, 35; М. Ђ. Милићевић, „Из својих успомена”, 7–8; Љ. А. Поповић, *Шематизам Кнежевине Србије*, 167, 176, 178, 188.

⁴ Опширније о томе: М. Ђ. Милићевић, „Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867”, *ГНЧ* 7 (1885) 1–87; Јована Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021) 210–235.

⁵ Светозар Ненадовић је стрељан 27. јула 1868. заједно са братом од стрица Симом и братом од тетке Андријом Вилотијевићем. Кнез Александар је у одсуству осуђен на 20 година робије, а имовина Карађорђевића је продата на јавној лицитацији како би се покрили трошкови суђења. Детаљније о томе: *Суд убицама кнеза Михаила I. Стенографски извештај прештампан из „Видова Дана”*, Београд 1868; *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, 200–204; Љ. Вл. Љотић, *Мемоари*, 39–48.

године. Милинковић је исте године постављен за правног заступника при Окружном суду у Шапцу.⁶

На оснивачкој скупштини Удружења јавних правозаступника Србије 1886. изабран је за председника.⁷ Преминуо је у родном месту 30. октобра 1890. године.⁸

Милинковић се три пута женио. У браку са првом супругом Милицом добио је сина Арсу и ћерку Катку, са другом супругом Јованком имао је сина Радомира, док му је трећа супруга Симка родила две ћерке – Љубицу и Јелку. Треба рећи да је Радомир, истакнути карађорђевићевац, имао буран живот. Био је умешан у Ивањдански атентат на краља Милана 1899. због чега је осуђен на двадесет година робије. Помилован је следеће године, али се није окануо деловања против Обреновића. Убијен је 1902. приликом покушаја да изврши преврат у Србији.⁹

Милан Ђ. Милићевић који је добро познавао Милинковића и имао прилику да ради са њим, забележио је да је био „висока раста, сув, коштуњав, лица сумагла и готово увек замишљен. Кад ходи, креће се као да је у крстима разглављен.” Што се тиче личних особина Милинковић је био талентован и вредан, посвећен адвокатском послу који му је доносио добру зараду. Међутим, није знао да штеди, нарочито је био издашан према „сиромашним а добрим ђацима”. Током боравка у затвору научио

⁶ Хапшење Јована Милинковића треба посматрати у складу са ситуацијом у земљи и његовом ранијом делатношћу. Године 1874. ситуација у Кнежевини Србији је била напета. Некадашњи чланови Уједињене омладине српске који су се после забране њеног рада 1871. поделили на бројне идеолошке струје – револуционаре, комунце, народњаке и социјалисте деловали су, здружени са карађорђевићевцима, против опстанка на престољу владајућег кнеза. Милинковић, који је заправо био карађорђевићевац, интезивно је сарађивао са њим. Успостављање сарадње са Митом Ценићем, који је 1873. затворен у Паризу због припреме атентата на кнеза Милана, имало је за последицу да су обојица на крају допали затвора. ДАС, РП, 35; *Застава*, бр. 1, 2/14. јануар 1872; М. Ђ. Милићевић, „Из својих успомена”, 8; исти, *Дневник II*, 321, 451; М. Ценић, *Испод земље или моја тамновања*, 11–94; Н. Крстић, *Дневник, Јавни живот II*, 240; Ј. Скерлић, *Светозар Марковић*, 66–67; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 357–358; А. Раденић, *Социјалистички листови и часописи у Србији*, књ. 1, 80, 97, 179–180, 182, 198–200, 215, 234; Ј. Милановић, *Аћим Чумић*, 109–150; Сузана Рајић, *Спољна политика Србије између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд 2015, 341–342, 349, 352–358.

⁷ „Оснивање Удружења јавних правозаступника у Србији, Протокол првог скупа у Београду 29–31. августа 1886”, *Бранич, лист за правне и државне науке* 1 (1887) 35–47.

⁸ ДАС, РП, 35.

⁹ ДАС, РП, 35; *Застава*, бр. 143, 5/17. децембар 1871; Сузана Рајић, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова, сукобљени светови*, Београд 2014², 491–492. Уп. Чedomир Попов, „Алавантић Милинковић, Јован”, у: *Српски биографски речник [=СБР]*, т. 1, гл. ур. Младен Лесковац, Александар Форишковић, Чedomир Попов, Нови Сад 2004, 82; исти, „Алавантић Милинковић, Радомир”, у: *исто*, 82–83.

је француски језик.¹⁰ Написао је неколико чланака и студија посвећених правосуђу, слободи штампе и државној администрацији у Србији, као и историјско-мемоарско дело о Катанској буни (1844).¹¹

У периоду док је био секретар Окружног суда у Лозници, тачније почетком 1850, Милинковић је постављен за агента тајне организације Илије Гарашанина, министра унутрашњих дела и аутора *Начертанија* (1844), најзначајнијег плана о будућности нововековне Србије.¹² Револуција 1848/49. утицала је на Гарашанина да посвети пажњу припремама за подизање устанка Срба и других балканских хришћана против османских власти. Планске и систематске припреме отпочеле су у пролеће 1849, када је он заједно са својим сарадницима – Јованом Мариновићем, Томом Ковачевићем и Матијом Баном, саставио *Устав политичке пропаганде имајући се водити у земљама Славено-турским*. Устав је примењиван до маја 1850, када је на снагу ступила његова ревидирана верзија. Примену Устава одобрио је кнез Александар.¹³

Устав је предвиђао стварање тајне организације којој је главни циљ био припрема устанка на Балканском полуострву против Османског царства. Организација је мрежом повереника на терену обухватила већи део Балкана. На челу организације налазио се Гарашанин као поглавар, а помоћник му је био Мариновић. Простор на ком је организација деловала био је подељена на два дела – северни и јужни, на челу којих су се налазиле коловође – Ковачевић са седиштем у Београду и Бан у Дубровнику, а потом дубровачки прота Ђорђе Николајевић. Делови су се делили на пределе, предели на нахије, а нахије на села. У сваком пределу деловао је по један агент, који је постављао начелнике у нахијама, док су начелници бирали кметове који су деловали по селима. Северни део је био подељен на седам предела – Јасеновачки, Бродски, Рачански/Шабачки,

¹⁰ ДАС, РП, 35; М. Ђ. Милићевић, „Из својих успомена”, 8–9; исти, *Дневник* II, 321, 451.

¹¹ „Поглед на нашу судејску струку”, *Србске новине*, бр. 28–38, 5/17, 7/19, 10/22, 14/26, 12/24, 17/29, 19/31. март, 21. март / 2. април, 24. март / 5. април, 26. март / 7. април и 28. март / 9. април 1859; „Наши адвокати и Народна скупштина”, *Србске новине*, бр. 93–95, 11/23, 13/25. и 15/27. август 1859; „Велика општина”, *Јавност*, бр. 13, 16, 30. новембар / 12. децембар и 5/17. децембар 1873; „Опет наши адвокати и Народна скупштина”, *Јавност*, бр. 1, 2/14. јануар 1874; „Слободна штампа и Народна скупштина”, *Јавност*, бр. 24, 25, 27, 27. фебруар / 11. март, 1/13. и 6/18. март 1874; *Критика на законик судског поступка у кривичним делима*, Београд 1883; *Господин Гарашанин и државна администрација*, Шабац 1888; *Књижевна крађа: Катанска буна у Шапцу 1844. године*, Нови Сад 1889.

¹² Опширније о *Начертанију*: Радосх Љушић, *Књига о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Београд 2004³.

¹³ Драгослав Страњаковић, „Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама 1844–1858”, *Гласник Историског друштва у Новом Саду* IX/2, 3 (1936) 158–164; Милош Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на југу*, Београд 2016, 115–118.

Мокрогорски/Ужички, Рашки, Гургусовачки/Видински и Алексиначки. У јужном делу агенти су били постављени у Дубровнику, Шибенику, Котору и Скадру. Поред тога, постојала су и два агента фрањевца унутар Босанског ејалета – Иван Фрањо Јукић у Травнику и Блаж Јосић у Тузли.¹⁴

Милинковић је почетком 1850, као што је већ наведено, био постављен за агента Шабачког предела. Мишљења смо да су га порекло његове породице из бијељинског села Амајлије, али још више познанство са Ковачевићем,¹⁵ препоручили да буде изабран. У његов рејон спадале су Бијељинска, Тузланска, Градачка, Маглајска, Зворничка и Бирачка нахија. За начелнике су били постављени – Пера Селаковић из Дворова у Бијељинској, Лако Јеремић из Бузекара у Тузланској, поп Мојо из Обудовца у Градачкој, Јерко Јеремић из Бузекара у Маглаској, Тешо Југовић из Ченгића у Зворничкој и поп Зарија из Остака у Бирачкој нахији, најбогатији и најугледнији Србин у овом крају. Начелници су успешно обављали своју дужност тако да је народ у овим нахијама био спреман да подигне устанак.¹⁶ Милинковић је био укључен у заграничне активности нешто више од годину дана. Две године пред смрт, 12. септембра 1888, написао је (*Обећани*) мемоар о пропаганди у Турској 1850. год[ине], који заправо представља сећање на његову повереничку делатност у периоду од 1850. до 1851. године.

Оригинални рукопис је похрањен у Државном архиву Србије (ДАС) у збирци Радослава Перовића под сигнатуром 29 (РП, 29). Мемоар има 16 листова, односно 32 странице. Написан је црним мастилом на папиру формата 20,5х34 см. Реч у загради – (*Обећани*), упућује нас на чињеницу да је Мемоар написан на нечије тражење. Може се претпоставити да је у питању Милан Ђ. Милићевић, који је у ствари 1897. први указао јавности на постојање овог рукописа. Милићевић је у својим публикованим успоменама навео оригиналне делове из Милинковићевог рукописа који су се односили на његов рад као агента. На основу Милићевића делове Мемоара су цитирали српски историчари, међу првима Драгослав Страњаковић, а

¹⁴ ДАС, Лични фонд Илије Гарашанина [=ИГ], 644, 647, 649, 651; Д. Страњаковић, „Политичка пропаганда Србије, 164–179; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 118–121; исти, „Preparation for the 1850 Vidin Uprising”, *Bulgarian Historical Review* 3–4 (2016) 89–91; исти, „Serbian Secret Organization in Eastern Bosnia (1849–1855)”, *Истраживања* 27 (2016) 190–194; Александар М. Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство (1839–1858)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021) 307–309.

¹⁵ Тома Ковачевић је 2. јуна 1845. постављен за приправника Округног начелства у Шапцу. Претпостављамо да се исте године упознао са Милинковићем. ДАС, Министарство унутрашњих дела–Полицајно одељење [=МУД–П], 1845, Ф IV, Р 39; РП, 29.

¹⁶ ДАС, РП, 29; ИГ, 649, 651.

потом Васиљ Поповић и Милорад Екмечић.¹⁷ После Милићевића, оригинал рукописа је свакако видео и читао Перовић, у чијој заоставштини је рукопис и завршио. Поједини делови рукописа који се конкретно односе на рад тајне организације, уоквирени су са леве стране плавом бојом. Мемоар до сада није био публикован у целини нити критички приређен.

Значај Мемоара се пре свега огледа у томе што он представља до сада једино познато лично сведочанство неког од агената тајне организације о њиховом раду на терену средином 19. века. Такође, важно је истаћи да је Милинковић забележио на који начин је одржавао комуникацију са начелницима и кметовима, те навео на које начине је све морао да се довија да би избегао било какву сумњу османских власти и босанских муслимана. Посебно треба истаћи чињеницу да обустављање рада тајне организације у свом пределу 1851. доводи у везу са извесним сазнањем османских власти о њеном деловању. У складу са тим износи мишљење да је акција румелијског сераскера и мушира Омер-паше Латаса у Босанском ејалету (1850–1852) заправо имала за главни циљ разбијање мреже српских повереника. Поводом тога треба рећи да се и из других извор може видети да је Османско царство имало сазнања о заграничним активностима, што је, по нашем мишљењу, утицало на смањивање активности тајне организације, али не и на потпуно обустављање њеног рада, што наравно Милинковић није могао знати. Када је у питању делатност Омер-паше може се уочити да је он имао извесна сазнања о тајној организација, што показује разоткривање завере у Нишком санцаку 1850. и хапшење Ивана Фрања Јукића 1852. године.¹⁸

*

Приликом приређивања рукописа настојало се да се интервенције приређивача сведу на најмању могућу меру. Усаглашено је писање малог и великог слова, сређена је интерпункција, док су у угластим заградама

¹⁷ М. Ђ. Милићевић, „Из својих успомене”, 9–13; Драгослав Страњаковић, *Влада уставо-бранитеља 1842–1853. – унутрашња и спољашња политика*, Београд 1932, 273–274; исти, „Политичка пропаганда Србије”, 167, 171, 173–175; Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839–1861)*, Београд 1949, 121; Милорад Екмечић, „Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844–1875)”, у: исти, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 29.

¹⁸ Ljubiša Doklešić, *Stjepan Verković, život i djelo (1821–1894)*, Zagreb 2007, 39–44, 147–149; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 125–126; исти, „Serbian Secret Organization in Eastern Bosnia”, 195–196; А. М. Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство*, 310–313, 349–350.

појединим речима додата изостављена слова како би било јасније, а исто тако и облици помоћног глагола јесам. Будући да је аутор неке глаголе у аористу писао са словом х на крају речи, а неке без тог слова, ми смо такве облике усагласили у целом тексту, то јест додали смо х на крају речи (на пример, одо – одох). Скраћенице за годину и називе месеца писали смо увек у пуном облику без угластих заграда. Нисмо сматрали неопходним да скраћеницу итд. пишемо у пуном облику, нити да наводимо прекрижене рече које су настале као грешка у писању, како би се избегло оптерећивање главног текста. Речи под наводницима – коловођа/коловође, агент/агенти, начелник/начелници, кмет/кметови, ставили смо у курзиву. Напомене означене звездом преузете су из оригинала, а исто тако и подвучена места у тексту.

(Обећани) мемоар о пропаганди у Турској 1850. године

Ниједне државе у Европи, а ваљда у свету читавом, није било са различитим управама или односима појединих народа и појединих провинција као што је Турска. Рекло би се да су и друге освајачке државе ишле по примеру Турске. Политичка нужда гони их да појединим народима дају изузетна права, као Русија у Финској, Пољској и Козачкој;¹⁹ Аустрија у Хрватској, Војводини и Маџарској;²⁰ а да се не

¹⁹ Пространо Руско царство је у свом саставу имало разне покрајине које су постепено укључиване у његов састав. Козаци који су живели у долини Дњепра и који су се налазили под влашћу Пољске краљевине, 1648. под вођством хетмана Богдана Хмељницког повели су ослободилачки рат. Године 1654. донели су одлуку да се уједине са Русијом. Међутим, поједине њихове вође су се касније кајале јер нису успеле да остваре аутономију у оквиру руске државе. Због тога су се у више наврата бунили. Територије које су ушле у састав Русије након три деобе Пољске (1772, 1793, 1795), односно након нове деобе на Бечком конгресу (1815), обједињене су у оквирима Краљевине Пољске (Конгресна Пољска) која се налазила под руском врховном влашћу. Пољска је имала устав и аутономију, али је руска влада почела постепено да је нарушава. Аутономију је дефинитивно изгубила након неуспешног Новембарског устанка (1830–1831). Што се тиче Финске, она је ушла у саставу Русије 1809. као Велика кнежевина Финска. Финска је имала аутономију и устав, „али се цар није узезао да га гази кад год му се то чинило потребним”. Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770–1914)*, књ. II, Београд 2010, 74–76, 156–157; Тајјана Черникова, Јарослав Вишњаков, *Историја Русије*, књ. 2, Београд 2019, *passim*.

²⁰ Хабзбуршка/Аустријска монархија, а од 1867. Аустро-Угарска, била је мултиетничка и мултиконфесионална држава. Хрватска и Славонија које су имале свој Сабор и бана званично су биле у саставу земаља круне Светог Стефана, односно Угарске. Положај Угарске у Аустријској царевини коначно је дефинисан Аустро-угарском нагодбом 1867, а положај Хрватске и Славоније у Угарској Хрватско-угарском нагодбом 1868. године.

спомињу поморске државе са пространим колонијама.²¹ Али све ове државе имале су више духовне моћи, а ваљда и снаге, да мало по мало збришу изузетна права давата и да централизирају политичку управу, само Турска, или са своје тромости или буди са шта било, није могла успешно за централизацијом дејствовати, ако већ и има 150 година како на томе ради. Најкоштунавији орах то је Босна с Херцеговином.²² Тамо су владали потурчењаци наследно још од времена Махомеда II,²³ не само паше него и капетани. Владајући више стотина година они су се страшно обогатили, те кад су султани настали живо радити око централизације, стара истурчена властела српска,²⁴ шиљала је своје поклисаре на Порту²⁵ са многим поклонима у новцу и другим драгоценостима, те су осујећивали радњу султанских комисара. Први познати комисар у том послу, у првим десетинама прошлог века (око 1730. године) Мехмед-паша Кукавица, највећи крволок босанских бегова, капетана и паша, својом

Срби у Угарској имали су црквено-школску аутономију која је често нарушавана и коначно укинута 1912, док је шест година касније нестало Аустро-Угарске. У периоду од 1849. до 1861. постојало је Војводство Србија и Тамишки Банат. Опширније о томе: Ален Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918: историја Аустријске царевине и Аустро-Угарске*, Београд 2001; Василије Ђ. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013; Дејан Микавица, *Српска Војводина: од Аутономије до Присаједињења 1683–1918*, Нови Сад 2018.

²¹ Мисли се на Велику Британију и Француску.

²² Босна и Херцеговина су биле у саставу Босанског ејалета, административно-територијалне јединице Османског царства. Ејалет је до 1851. званично био подељен на четири санџака – Босански, Херцеговачки, Зворнички и Клишки, а од тада на седам – Сарајевски, Травнички, Бањалучки, Зворнички, Бихаќки, Херцеговачки и Новопазарски. Архив Српске академије наука и уметности [=АСАНУ], Историјска збирка [=ИЗ], 1.402; Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983, 17–76; Ela Özkan, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839–1914)*, İstanbul 2020, 78–79.

²³ Мехмед II Освајач (1432–1481), османски султан (1444–1446, 1451–1481) који је 1463. освојио Босну. Опширније о њему: Франц Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Београд 2010.

²⁴ Босански беговат нису само чинили некадашњи властелини са простора средњовековне босанске државе који су примили ислам, већ је међу њима било како обичних људи који су примањем ислама успели да се домогну високих положаја, тако и оних који су дошли у Босански ејалет из других делова Османског царства. Поменимо само Ченгиће који су дошли из Бурсе и Шерифовиће из Кафе на Кримском полуострву. Види: Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Zagreb 2003.

²⁵ Висока Порта или Порта је у дипломатском језику од краја 18. века био синоним за владу Османског царства, што ће заправо и постати након реформи изведених током 30-их година 19. века. Види: Mehmet İpşirli, Semavi Eyice, „Bâbiâli”, у: *TDV İslâm Ansiklopedisi* [=İA], С. 4, İstanbul 1991, 378–389.

ванредном енергијом, гајтанима и сабљом кроз мало година заплашио је потурчењаке, те је још онда постала узречица:

„Док бијаде Кукавица паша,
Незнађаше с' ко се зове баша!”

Али, као што је речено, тајом оправљани поклисари са многим даровима на Порти, радњу комисара пањкали су као антитурску и најпоследње му смрсили конце. Добивши заповест да иде на друго опредељење, држао је у том да је пао у немилост, па је се сам отровао.²⁶ После више покушаја других комисара, чувених готов као и Мехмед Кукавица – Абдура[x] ман-паша²⁷ и Деренделија;²⁸ но и они су после јаког покушаја зарад централизације кретани, и то је све тако ишло до Омер-паше,²⁹ то је рећи

²⁶ Хаџи Мехмед-паша Кукавица, босански валија (1752–1756, 1757–1760), родом из Фоче. Успео је привремено да заведе ред у Босанском ејалету. Смењен је због злоупотребе положаја и прогнан на острво Крит у тврђаву Ретимно, где је погубљен 1761. године. Самим тим, нетачна је чињеница да се сам отровао. За више о њему: Alija Bejić, „Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni (1752–1756, 1757–1760)”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom* 6–7 (1956–1957) 1958, 77–114; Александар Јаковљевић, „Кукавица, хаџи Мехмед-паша”, у: *СБР*, т. 5, гл. ур. Чедомир Попов, Нови Сад 2011, 425; Dragana Amedoski. prir., „Ostavština Mehmed-paše Kukavice”, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 65 (2016) 179–212.

²⁷ Абдурахим-паша, у српским изворима се јавља и као Абдурахман-паша. Био је мухафиз Ада Кале и Београда. Крајем 1826. именован је за босанског валију. Успео је да сломи отпор побуњених јаничара и изврши укидање овог рода војске који је одавно изгубио свој значај. Међутим, доживео је неуспех приликом регрутовања трупа за рат против Русије, што је 1828. довело до његове смене. Safet-beg Vašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463.–1850.)*, Sarajevo 1900, 133–138.

²⁸ Силахдар Али-паша Деренделија, босански валија (1813–1815). Учествовао је у гушењу Првог српског устанка (1804–1813). Смењен је због сукоба са Сарајлијама који су против њега поднели тужбу султану, подржану од стране великог везира Ахмед Хуршид-паше. Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, Sarajevo 1999, 806–818.

²⁹ Омер-паша Латас (1806–1871), пореклом Србин из Лике – Михаило Латас. Службовао је у аустријској војсци, али је због неког прекршаја 1827. пребегао у Босну и примио ислам. С обзиром на то да је био изузетно интелигентан и војнички надарен, стекао је успешну каријеру у Османском царству, почевши од 1839. године. Био је један од најспособнијих команданата османске војске. Успешно је угушио побуне у Сирији (1840, 1844–1845), учествовао је у гушењу побуне Дервиша Цара (1843–1844), сломио је отпор босанског беговата (1850–1851) и два пута је водио походе против Црне Горе – Прва и Друга Омер-пашина година (1852–1853, 1861–1862). Опширније о њему: Hamdi Ertuna, *Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfü Paşa*, Ankara 1981; Abdullah Saydam, „Ömer Lütfi Paşa (1806–1871)”, у: *İA*, С. 34, İstanbul 2007, 74–76; Galib Šljivo, *Omer Lutfi-paša u Bosni i Hercegovini 1850–1852*, Tešanj 2007²; Мирјана Маринковић, „Латас, Омер-паша”, у: *СБР*, т. 5, 554–555.

до наших дана. Колику је султану задавао бриге Али-паша Тепенделија у Јањини,³⁰ толико је и један капетан Хусеин из Градачца у Босни,³¹ који је за прве владе књ[аза] Милоша³² 30 хиљада Бошњака повео на Цариград да збаци ђаурину султана.³³ Познато је на какви је лукав начин позавањао царски комисар ове устанике говорећи Хусеину да је он јунак и да ће га султан наименовати везиром, а опет Али-паши, не оном, већ Сточевићу Ризванбеговићу,³⁴ да је срамота за њега да са Хусеином под једним чадором каву срче итд.

Није дакле Махмуд султан први,³⁵ који је 1825. године јањичаре сатро,³⁶ имао у плану да прикупи узде и уведе централизацију; још на сто година пре њега, султани су покушавали да изведу то.

Мора бити да је Порта примала незнатан приход од Босне и Херцеговине, чак до године 1843, кад је у Босни за везира дошао дотадашњи мухафиз Београда Тахир-паша.³⁷ Он је главни реформатор био у Босни и

³⁰ Али-паша Тепеделенлија (1740/44–1822), валија Јањине, један од полунезависних паша у европском делу Османског царства. У склопу државне централизације коју је спроводио султан Махмуд II (1808–1839), османска војска је успела почетком 1822. да скрши отпор јањинског валије који је том приликом изгубио живот. Види његову биографију: Kemal Beydilli, „Tepedelenli Ali Paşa”, у: *IA*, С. 40, İstanbul 2011, 476–479.

³¹ Хусеин-бег Градашчевић (1802–1834), градачачки капетан. У периоду од 1831. до 1832. налазио се на челу побуњених босанских капетана који су се противили реформама централне власти. Опширније о њему, узроцима побуне, току и слому антиреформног покрета: Драгољуб М. Павловић, *Покрет у Босни и Албанији противу рефорама Махмуда II*, Београд 1913; Ahmet C. Eren, *Mahmud II zamanında Bosna-Hersek*, İstanbul 1965, 71–148; Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османским царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971, 45–68; Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832.*, Sarajevo 1996; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, Tešanj 2006, 139–217.

³² Милош Обреновић (1783–1860), српски кнез (1815–1839, 1858–1860). Опширније о њему: Радош Љушић, *Кнез Милош (1783–1860), државотворни владар*, Нови Сад 2021.

³³ Војска босанских капетана није ишла ка Цариграду, већ на Косово поље да сусретне војску великог везира Мехмед Решид-паше који је кренуо у поход против њих. Шеснаестог јула 1831, недалеко од Липљана, дошло је до битке у којој је велики везир доживео пораз. S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, књ. 2, 928–929.

³⁴ Али-паша Сточевић Ризванбеговић (1783–1851), столачки мутеселим и капетан (1813–1832), мутесариф Херцеговачког санџака (1833–1851). Види: Hamdija Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, Sarajevo 2001.

³⁵ Султан Махмуд II.

³⁶ Јањичарски ред је укинут 1826. године. Детаљније о томе: Страшимир Димитров, *Султан Махмуд II и крајат на еничерите*, Софија 1993.

³⁷ Ченекелзаде Мехмед Тахир-паша није никада био београдски мухафиз. Он је именован за босанског валију 1847, а не 1843. године. Године 1843. босански валија је постао Мехмед Ћамил-паша који је пре тога обављао дужност мухафиза Београда (1840–1843). Ћамил-паша је био босански валија до 1845, а након њега ту дужност су обављали Осман Нури-паша (1845) и Хаџи Халил Ћамил-паша (1845–1847). Тахир-паша који је

завео господарима, читлук-сахибијама, трећину, и цару десетину, те тим начином приход је султановој хазни износио на годину један милион дуката: 900.000 од Босне и 100.000 од Херцеговине.³⁸ Није зато што је толико пута Херцеговина мања, но што су Сточевићи говорили да имају непрестано крајину са Црногорцима, па су изложени великим војничким трошковима.³⁹

Иако је Танзимат од Ђулхане 1839. осигуравао свим поданицима једнака права,⁴⁰ наследне паше и капетани нису о том хтели ни да чују;⁴¹ стога је се дондашња управа наследних паша и капетана све једнако продужавала до 1850–1851, кад је Омер-паша савладао Босну и многе паше и главаре босанске у ланцима послао у Цариград и кад су оданде послати у сургулук⁴² на више места у Малој Азији.⁴³ Тако дакле у Босни су неограничено владали коцем и вешалима паше и капетани, као наследни кроз векове; у Арнаутлуку⁴⁴ владали су из фамилије Биб-Доде;⁴⁵ у Влашкој и

преузео дужност 1847. остао је на свом положају до смрти 1850. године. S. Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, 159–163.

³⁸ Трећина је у Босанском ејалету званично заведена 1848. године. Опширније о томе и Тахир-пашиним реформама: В. Поповић, *Аграрно питање у Босни*, 67–80; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, 479–551; Zafer Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek – siyasi, idari, sosyal ve ekonomik durum*, Ankara 2010, passim.

³⁹ Главни проблем у односима Али-паша Ризванбеговића и Црне Горе било је питање Грахова. Опширније о томе и пограничним сукобима на херцеговачко-црногорској граници средином 19. века: Петар И. Поповић, *Црна Гора у доба Пемпа I и Пемпа II*, Београд 1951, 167–196, 211–214, 220–224; Н. Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, 71–106.

⁴⁰ Ради се заправо о Хатишерифу од Гилхане, обнародованом 3. новембра 1839. године. Прокламовањем Гилханског хатишерифа у Османском царству је отпочело доба Танзимата које је трајало до проглашења првог османског устава 1876. године. Због тога се овај период назива Танзимат или доба танзиматских реформи. Види: Halil İnalçık, „Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayun”, *Bellekten XVIII/112* (1964) 603–604, 611–622; Илбер Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004, 78–88.

⁴¹ Капетаније су у Босанском ејалету званично укинуте 1835. године. Многи бивши капетани су постали мутеселими, односно управници једне или више каза. Hamdiја Крешељјакović, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1980², 71–73.

⁴² Сургулук или сургун, прогонство.

⁴³ Кратак осврт на прошлост Босанског ејалета у периоду од 1463. до 1851. Милинковић је по свој прилици написао на основу дела Ивана Фрање Лукића и Томе Ковачевића. Лукић је своје дело објавио под псеудонимом Славољуб Бошњак. Између његовог и Ковачевићевог дела има доста преклапања, између осталог због тога што му је последњи приликом писања давао одређене информације, али и јер је Ковачевићево дело настало на основу Лукићевог. Slavoljub Bošnjak, *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Zagreb 1851; Тома Ковачевић, *Опис Босне и Херцеговине*, Београд 1879².

⁴⁴ Арнаутлук је израз турског порекла и означава земљу у којој су становали Арнаути, односно Арбанаси или Албанци. Овај појам може да се односи и на територије где се говори арнаутски језик. Види: М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 39–41; Урош С. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, Београд 2017, 84–88.

⁴⁵ Пренк Биб Доде, капетан Миридита, албанског римокатоличког племена.

Молдавији кнежеви као кајмаками,⁴⁶ у острвима под особитом и различном самоуправом врло зависни кнежеви;⁴⁷ у Мисиру, Тунису и Триполису зависни и полузависни бејови.⁴⁸ Курди и други мањи народи на граници персијској, некад су били са Турцима, а некад са Персијанима, а некад ни с једним, као Кезули⁴⁹ што су некад били са Херцеговцима, а некад са Црногорцима. Па и Цинцари (Румуни) по Македонији имали су особитог права. Они су могли дизати звона на своје цркве и били су, не знам зашто, у важности више него Срби, или Бугари, или Грци, ако није стога што та народност није имала своју државу и своју историју, па су према њима Турци били блажи.⁵⁰ Само јадна Србија до почетка овог века била је под непосредном влашћу султана,⁵¹ а тако и Бугарска и Грчка у Европи,⁵² и већ

⁴⁶ Влашка и Молдавија су биле аутономне кнежевине у Османском царству. Кнежеви су до средине 19. века углавном постављани договором Османског царства као сизерена и Русије као покровитеља. Године 1859. за заједничког кнеза је изабран пуковник Александар Јон Куза, чиме је заправо створена Румунија која је стекла међународно признату државну независност на Берлинском конгресу 1878. године. Опширније о томе: Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine*, Beograd 2005, 323–346.

⁴⁷ Најбољи пример представља острво Самос које је стекло аутономију 1832, а две године касније је именован и први самоски кнез Стефан Богоридес, драгоман Високе Порте. Evangelia Balta, „Sisam”, у: *IA*, С. 37, İstanbul 2009, 273.

⁴⁸ У Мисиру, односно Египту, Мехмед Али-паша, који је 1841. стекао наследност, владао је признавајући само сизеренство султана, а иста ситуација је била и у Тунису. У Триполију је 1835. султан Махмуд II успео да уведе своју непосредну власт. Османско сизеренство било је угрожено 1881, када је Француска ставила Тунис под свој протекторат, док је следеће године Велика Британија окупирала Египат „не дирајући у суверена права султана и кедивов положај”. Vasilj Popović, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Sarajevo 1965², 143–146, 181.

* Васојевићи.

⁴⁹ Грешка, треба Кезуни.

⁵⁰ Цинцари, Арумунци или Каравласи били су пословни и предузимљиви људи који су често обављали разне трговачке или дипломатске мисије. Многи Цинцари су били у служби нововековне Србије. Види: Душан Ј. Поповић, *О Цинцарима. Прилози питању постанка нашег грађанског друштва*, Београд 1937².

⁵¹ Нововековна Србија је настала на територији Београдског пашалука чији је званични назив био Смедеревски санџак. После Првог и Другог српског устанка (1804–1813, 1815) борба за стварање нововековне српске државе углавном је настављена дипломатским путем, у чему је подршка Русије била пресудна. Хатишерифима из 1830. и 1833. створена је аутономна Кнежевина Србија на челу са кнезом Милошем Обреновићем, који је Бератом из 1830. стекао наследно кнежевско достојанство. Опширније о томе: Михаило Гавриловић, *Милош Обреновића*, књ. I–III, Београд 1908, 1909, 1912; Grgur Jakšić, *Evropa i vaskrs Srbije (1804–1834)*, Beograd 1933⁴; Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986.

⁵² Грчка је 1830. постала прва међународно призната независна држава на Балкану. Што се тиче Бугарске, треба рећи да је она била под османском влашћу до 1878, када је у складу са одлукама Берлинског конгреса створена аутономна Кнежевина Бугарска. Бугарска је удвостручила своју територију 1885. уједињењем са Источном Румелијом, османском

остали пашалуци или елаети⁵³ у Малој Азији. Тако је Турска кроз векове управљала разна са разним покра[ј]инама.

Од почетка овог века Србија је постала полунезависна Порти, а под покровитељством Русије. Доцније је ово прешло на целу Европу, али не покровитељство, него под гаранцију, што је веће.⁵⁴ Сила је Турске била велика да би Србија смела да се отме од Турака и да освоји српске земље као Босну, Херцеговину, Стару Србију,⁵⁵ као и Бугарску до испод Балкана, са неким делом Македоније северне где живе Срби. Осим тога, Турци су живели у великом пријатељству са западним силама, које су имале рачуна да продирању Русије стају на пут.⁵⁶ Опет, од реформе Тахир-пашине у Босни почели су рајетини (раја, Срби православни и католици) да сиромаше нагло. Док су царева десетине издавате у натури, могло је се и сносити, али кад су се почеле давати под закуп, који су закупљивали и Срби и Турци, онда је за рају било зло и настали јој црни дани. До реформе Тахир-пашине, н[а] п[ример] у Тимару, једном пределу у нахији Бањалучкој, 9–10 села српских, људи су тако били сточни, а то је рећи богати, да није било једне куће без 4–5 крава музара, а било их је које су и по 12 имали. Тако је и по осталим нахијама било, но десетци и глоба десетара закупника мало по мало тако су сиромашили народ, да је онда у Србији влада смишљала начине од сто руку како да помогне, али узалуд.

Србија је била у сталном миру и цветала благостањем 1845–1848.⁵⁷ Онда се појави покрет у Маџарској и наша влада ондашња нађе за политично да смета маџарским плановима, а да помогне цару аустри[ј]

провинцијом која је имала унутрашњу самоуправу. Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд 1995, 26–37, 91, 101–103.

⁵³ Ејалети, највеће административно-територијалне јединице у Османском царству до 1864. године.

⁵⁴ Париским миром из 1856. гарант аутономије Кнежевине Србије постали су Велика Британија, Француска, Аустрија (од 1867. Аустро-Угарска), Русија, Пијемонт (од 1859. Италија) и Пруска (од 1871. Немачка). Радош Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008, 131–132.

⁵⁵ Стварањем нововековне Србије територије јужно и југозападно од њених граница назване су Стара Србија. Име Стара Србија ће опстати до ослобођења и прикључења тих територија Краљевини Србији 1913. године. Опширније о појму Стара Србија: Славенко Терзић, „Стара Србија, настанак имена и знања о њој до 1912. године”, *Историјски часопис* [=ИЧ] 42–43 (1995–1996) 1997, 91–110; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 23–36; У. С. Шешум, *Србија и Стара Србија*, 88–92.

⁵⁶ Велика Британија и Француска.

⁵⁷ Нетачно је да је у Кнежевини Србији у наведеном периоду било мирно и да је „цветало благостање”. У овом периоду често је долазило до унутрашњополитичких сукоба између војводе Томе Вучића Перишића и владајућег кнеза Александра Карађорђевића (1842–1843, 1843–1858) и владе. Поред тога, 1846. и 1847. откривене су две завере које су имале за циљ повратак кнеза Милоша на престо. Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља*, 77, 85–86,

ском и наравно српском народу. Зато је допуштала да добровољци из Србије упадају и буду у помоћ браћи својој у Срему, Бачкој и Банату,^{58*} а после и најпосле Србија се званично умеша и посла под вођама српских чиновника 10.000 војника у помоћ Србима против Мацара.⁵⁹ Иза тога и Русија је пошла за примером Србије и сломила је Мацаре.⁶⁰

Те две године, 1848. и 1849, Србија је била заузета том Мацарском буном. Иако је слушала јаук Срба по Босни, Херцеговини итд. није могла и није у стању била да им помогне. Кад се уталожила буна у Мацарској, онда је настала жива радња у српској влади како да помогне своме народу под Турцима. То је било у почетку 1850. године. У то време био је у Србији попечитељ внутрених дела Илија Гарашанин,⁶¹ који у друштву са Јов[аном] Мариновићем⁶² скроји план (устав) тајног друштва, кога помоћу да олакша народу и да се примакне жељи сваког Србина да се границе

87–96; Радомир Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Београд 2003, 181–189; исти, *Аврам Петронијевић 1791–1852*, Београд 2012, 184–185, 187–188, 209–210.

^{58*} И то није могло да буде без мене. Ја сам био Стратимировићев секретар три месеца: јуни, јули и август 1848. Кад сам из Пожаревца у Карловце дошао, нашао сам у србијанском логору и мога оца, који је био у Рачи латов; еле из једне куће нас два, па обадва.

⁵⁹ Револуција у Јужној Угарској или Мацарска буна трајала је од 1848. до 1849. године. С обзиром да Мађари нису хтели да признају прва Србима који су живели на тој територији дошло је до крвавог ратног сукоба. Србија је помагала српски покрет у Јужној Угарској слањем добровољаца, оружја и муниције, као и пружањем уточишта избеглим Србима из Срема, Баната, Бачке и Барање. Предводник србијанских добровољаца од јула 1848. био је Стеван Петровић Книћанин, потоњи војвода. За више о томе: Драгољуб М. Павловић, *Србија и Српски покрет у Јужној Угарској 1848. и 1849. године*, Београд 1904.

⁶⁰ Руска војна интервенција уследила је након састанка аустријског цара Франца Јозефа (1848–1916) и руског цара Николаја I Романова (1825–1855). Интервенција руске војске завршена је предајом мађарских трупа код Вилагоша 13. августа 1849. године. Т. Черникова и др., *Историја Русије*, књ. 2, 322–323.

⁶¹ Илија Гарашанин (1812–1874), један од највећих српских државника 19. века. Био је дугогодишњи министар унутрашњих дела (1843–1852) и два пута председник владе и министар иностраних дела (1852–1853, 1861–1867). Најбољу монографију о његовом животу и раду написао је српски историчар Драгослав Страњаквић, *Илија Гарашанин*, Крагујевац 2005.

⁶² Јован Мариновић (1821–1893), српски државник и дипломата. Обављао је више специјалних мисија за српску владу, нарочито током шездесетих година 19. века. Био је председник Државног савета (1861–1869), председник владе и министар иностраних дела (1873–1874) и српски дипломатски представник у Паризу и Лондону (1879–1889, 1880–1882). Види: Милан Ђ. Милићевић, *Додатак Поменику од 1888. Знаменити људи у српског народа који су преминули до краја 1900. г.*, Београд 1901, 84–85; Радош Љушић, „Предлози Јована Мариновића за решење српског питања 1848. и 1854. године”, *Српске студије* [=СС] 3 (2012) 279–311; Радомир Ј. Поповић, „Мариновић, Јован”, у: *СБР*, т. 6, гл. ур. Чедомир Попов, Бранко Бешлин, Нови Сад 2014, 86–88.

наше моћи рашире.⁶³ У то доба био је у Црној Гори митрополит, владика Петар Његуш.⁶⁴ Да се он придобије за општу ствар и да се српска влада осигура против могућег двојења (као што је данас Црна Гора одвојена)⁶⁵ одређен је изасланик Т[ома] Ковачевић⁶⁶ да му овај план изјасни, и кад буде време да од своје стране помогне са својим Црногорцима. Њему се признавало првенство у духовној јерархији и остаје одмах под платом коју су имале наше владике, и одмах му се положи готових 1.000 дуката.⁶⁷

По том уставу (друштвеном плану) цела територија под Турском што је долазила у друштвену радњу од Бишћа у Босанској Крајини до Добруче⁶⁸ у Бугарској, па испод Балкана и изнад Велеза са Миридитима до Скадра, подељена је на двоје: на источну и западну половину.⁶⁹ Источна половина преда се М[атији] Бану,⁷⁰ а западна Томи Ковачевићу; они су

⁶³ Планске, систематске и институционалне припреме устанка Срба и других балканских хришћана против османских власти отпочеле су у пролећа 1849. године, када је Илија Гарашанин са својим најближим сарадницима израдио *Устав политичке пропаганде имајући се водити у земљама Славено-турским*. Опширније о томе: Д. Страњаковић, „Политичка пропаганда Србије”, 158–164.

⁶⁴ Петар II Петровић-Његош (1813–1851), владика и владар Црне Горе (1830–1851).

⁶⁵ Односи Кнежевине/Краљевине Србије и Кнежевине Црне Горе после Берлинског конгреса 1878. били су изузетно лоши, на шта је превасходно утицала спољнополитичка оријентација две српске државе, али и подршка књаза Николе I Петровић-Његоша (1860–1918) радикалским емигрантима и кнезу Петру Карађорђевићу. Опширније о томе: Новак Ражнатовић, „О раду радикалске опозиције, кнеза Петра Карађорђевића и књаза Николе против режима краља Милана у Србији 1883–1889. године”, *Историјски записи* 1 (1966) 57–109; С. Рајић, „Сербско-црногорске одношения после Негоша – необходимостъ и препятствія”, у: *Петар II Петровић Негош, митрополит, реформатор, поет, 200 лет со дня рождения*, редколлегия Светлана И. Данченко и др., Москва 2013, 206.

⁶⁶ Тома Ковачевић (?–1863), један од најзначајнијих повереника Илије Гарашанина. О њему припремамо посебан рад.

⁶⁷ Владика Петар II је примао новчану помоћ од Србије у износу од 1.000 дуката од 1845. до смрти 1851. године. Љубомир Дурковић-Јакшић, *Србијанско-црногорска сарадња (1830–1851)*, Београд 1957, 76–77, 96–97.

⁶⁸ Добруца.

⁶⁹ Читав простор који је обухватала тајна организација био је подељен на два дела – северни и јужни, а не на источни и западни.

⁷⁰ Матија Бан (1818–1903), бивши фрањевац, књижевник, повереник, шеф Пресбирора, академик. Изузетно занимљива, али истовремено и контроверзна личност. У Србију је дошао 1844. године. Био је близак Илији Гарашанину. Био је коловођа јужног, а не источног, док је Ковачевић био коловођа северног, не западног дела. Банову делатност треба темељно истражити и критички преиспитати, на шта је указао историчар Војислав Ј. Вучковић, „Неуспела политичка акција Матије Бана 1860–1861”, *ИЧ* 9–10 (1960) 381–409.

били *коловође*. Они нађу и изаберу *агенте* над две–три нахије,⁷¹ неки над више нахије а неки над мање; свега је било тих агената 52.⁷² Њима се плаћало како ком: неком 50, неком 60, неком 70, а неком 100 талира. Тако је и *коловођама*, који су имали неку сталну плату као чиновници, дават додатак на трошкове, кад по том послу некад путују по крајевима што су под њиховом управом. *Коловође* су изабирале *агенте*, али *агент* за *агента* није знао. Сваки *агент* изабрао је у својим подручним му нахијама по једног *начелника*, али *начелник* за *начелника* није смео да зна. Сваки *начелник* изабрао је у својој нахији по селима *кметове*, али *кмет* за *кмета* није смео да зна. Поглавар целе пропаганде био је Гарашанин и помоћник му Мариновић. Они су добивали у одређено време рапорте од *коловођа*, њима су рапортирале *агенти*; *начелници* су усмено доказивали о чем су питани или што су имали они да кажу својим *агентима*, а *кметови* су састајали се са *начелницима* и шњима се односили овако исто. Који *агенти* нису живили у унутрашњости Турске, него по граници Србије, ти су имали своје за тај посао пандуре,⁷³ да односе заповести и примају преко њих абере;⁷⁴ а који су живили по Турској, већ им пандури нису ни били нужни.

На тај начин поглавар или помоћник му знали су *коловође*, све њихове *агенте*, све *начелнике* по нахијама и све *кметове* по селима за ову пропаганду изабране. Кажу да се то зове пољски начин њихове буне (ваљда од 1830. године).⁷⁵ Важност оваке организације може сваки да одмах види. Ако, на пример, хтео би да један *начелник* ода или изда, могао би да ода само своје *кметове*, више никог, јер више ни знао није. Ако ли би по несрећи какав *агент* био издајник, он може да ода само својих

⁷¹ У српским изворима из средине 19. века нахијама се најчешће називају казе или кадилуци. У оквиру казе могла је да постоји једна или више нахија, али то није увек био случај.

⁷² Агената је у почетку било 14, седам у северном и пет у јужном делу, које Милинковић погрешно зове источни и западни део, као и по један агент у Тузли и Травнику. ДАС, ИГ, 647, 649.

⁷³ Уставом политичке пропаганде имајући се водити у земљама Славено-турским било је предвиђено да везу између агента и начелника одржавају лица која су названа *момцима*. Милинковић заправо свог *момка* Николу зове пандуром. У ревидираној верзији Устава било је предвиђено да се *момци* укину јер представљају трошак и нарушавају тајност организације. ДАС, ИГ, 647.

⁷⁴ Абер, вест, информација.

⁷⁵ Реч је Новембарском устанку у Пољском краљевству (1830–1831), које се налазило у саставу Руског царства. На овом месту треба рећи да је Матија Бан 1848. превео са пољског на српски језик правила о герилском, то јест четничком начину ратовања – *Правила о четничкој војни, протолмачио из пољског са неким променама, изметцима и додатцима Матија Бан*, Београд 1848.

неколико *начелника* и *кметове*, а више не би могао, а претпоставља се да онај који води коло, или још више који целом машинеријом управља, да своју сопствену ствар одати неће.

Да је за ову пропаганду знао и председник Савета Тења,⁷⁶ то ми је казано, и ја верујем, јер је се из државне касе на ову пропаганду трошило на годину 5–6.000 талира,⁷⁷ и у оно време, сви издатци морају да добију потврду Савета, а политички, само председника Савета. Претпоставља се да је за сав план знао књаз Карађорђевић, но у штату (уставу тога предузећа), о књазу није било помена, можда зато, да га у случају каквом, не би то компромитовало.⁷⁸

Као да је у свези са тим, зато је и нужно казати, да је те године по заповести Гарашанина, онда бивши начелник Војеног одељења Попечитељства внутрених дела Коста Магазиновић⁷⁹ неколико месеци мучио се док је написао предлог Савету да се дозволи трошак на подизање Тополивнице, јер као што се зна, дотле није више било у Србији него једна батерија топова, а друга је била закована у Крагујевцу. Тај се предлог усвоји и подигне се Тополивница у Крагујевцу.⁸⁰

У јануару 1850. док сам био секретар у Лозници,⁸¹ постављен сам за *агента* над нахијама: Зворничком, Бељинском, Тузланском, Маглајском, Бирачком и Градачком, између река Дрине и Саве, Спрече и Босне. Уживајући особито поверење мога *коловође* (Ковачевића) добио сам двапут и трипут више нахија него други који *агент*,⁸² и још су ми мало отшкринута врата, да сам из Устава знао ко је главар, а ко му је помоћник,

⁷⁶ Стефан Стефановић Тенка (1797–1865), председник Државног савета (1848–1857). Главни организатор завере против кнеза Александра, која је названа по њему – Тенкина завера (1857). Види: Радомир Ј. Поповић, прир. „Исповест Стефана Стефановића Тенке”, *Мешовита грађа* 21 (2003) 21–40.

⁷⁷ Према првобитној верзији *Устава политичке пропаганде имајући се водити у земљама Славено-турским* било је предвиђено да редовни годишњи расходи пропаганде износе 3.400,16, а потом су у ревидираној верзији Устава смањени на 2.053 талира. Д. Страњаковић, „Политичка пропаганда Србије”, 171–172.

⁷⁸ Кнез Александар не само да је знао за *Устав политичке пропаганде имајући се водити у земљама Славено-турским*, већ је и одобрио његову примену.

⁷⁹ Константин Коста Магазиновић (1819–1891), правник, политичар и дипломата. Написао је мемоаре о свом животу и раду, који заслужују да се критички приреде за штампу. АСАНУ, ИЗ, 9.288.

⁸⁰ Тополивница у Крагујевцу је отпочела са радом 1853. године.

⁸¹ Секретар Суда Окружја подринског са седиштем у Лозници.

⁸² Милинковић није био агент који је био задужен за највише нахије. Примера ради, Васо Мирковић, агент Рашког предела, деловао је посредством начелника и кметова на територији Призренске, Ђаковачке, Пећке, Бихорске, Васојевићке, Новопазарске, Сјеничке, Нововарошке, Вучитрнске, Митровачке, Приштинске и Гњиланске нахије. М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 120.

и каква је цел ове пропаганде. Али при свем поверењу само сам знао да се јужно до мене у нахији Сребрничкој и Вишеградској граничи други *агент* Петар Мариновић,⁸³ који је у то време био учитељ у Окр[ужју] ужичком. А који су *агенти* били западно и југозападно до Врбаса и преко Врбаса, до Уне и преко Уне, и доле Травнику, Сарајеву и Мостару итд. нисам никад дознао, а пошти је то тајна, нисам [се] ни распитивао. Ваљда што сам имао више нахија под својом руком, имао сам већу плату – 100 талира, и на пандура Николу, ког ми је Ковачевић из Бирачке нахије упутио, имао сам 72 талира.⁸⁴

Нисам читао цео план (Устав), али ми је понешто из њега показивано. Мора бити да ме је *коловођа* поглавару и помоћнику препоручио са особитим поверењем, јер ми је у отсуству коловође, а у једној врло хитној прилици, штафетално писао⁸⁵ сам господин Мариновић, као што ћу ниже казати.

Каква је цел пропаганде, то није у каквом параграфу дефинирано, него као на пример у Уставу Омладинске скупшти[не] 1867. године, да човек из тога не може ништа начисто извести и да може да се тумачи како хоће, а наравно и Омладина, то је једна пропаганда, може да буде на добро, а може и да не буде.⁸⁶ Али из налога или уопште из кореспонденције *коловођа* са *агентима*, види се да је цел проста и чиста: да се народ под Турском обавести да су и ришћани и кршћани (Срби и католици) браћа; да имају једног душмана, Турчина; да треба да прегне свом снагом да се ослободи или бар да живи као људи; да му се улије [х]рабрости јер *има сила* која ће му прискочити у помоћ (О, како је ова реч била незгодна, као што ће се мало ниже казати).

За *агенте* су узимати људи не само од поверења, него који су чисто фантазирали за идеју ослобођења народа под Турском. Није се гледало ко је какве вере, зато је и било доста католика, људи способни и устаници, врло оданих овом послу. Тако су *агенти* бирали по нахијама сигурне људе, било попове, било фратре, било трговце, било сељаке, за *начелнике*, и ради тога морали су да походе у свом подручју [по]знатије и знатније људе. Такво бушење мора да би пало у очи на другом месту, али у Турској,

⁸³ Петар Мариновић, агент Ужичког предела. Опширније о њему: М. Jagodić, „Serbian secret organization in Eastern Bosnia”, 190–199.

⁸⁴ Јован Милинковић није био једини агент који је имао годишњу плату од 100 талира. Исту плату су примали агенти Јасеновачког и Бродског предела. ДАС, ИГ, 647.

⁸⁵ Хитно, посредством курира.

⁸⁶ Реч је о Уједињеној омладини српској, српском политичком покрету основаном 1866. у Новом Саду. Омладина је другу скупштину одржала у Београду 1867, када су Омладинци из научног прешли на политичко деловање. Опширније о томе: *Уједињена омладина српска, зборник радова*, ур. Живан Милисавец, Нови Сад–Београд 1968.

где само треба код ондашњих забита⁸⁷ хвалити турску веру⁸⁸ и величати султана као једног цара на земљи са његових девет кула неначета блага, није нимало било опасно, особито кад се по који поклон учини, ма био незнатне вредности.

У то време народ је у Босни има[о] доста оружја. Било је кућа, нарочито у Биначкој нахији, које су имале по 12 шишана,⁸⁹ осим пиштоља и великих ножева, а ниједне, просто ниједне куће није било без једне или без две шишане. Ране је било задовољно, да би се народ у збеговима могао целе године ранити. Нема ваљда земље на свету богатије са изворима и са добром пијаћом водом по бунарима у Посавини.

Политика Гарашанинова, што је ову пропаганду водио са католицима толико колико и са православнима, ако не и више, не може се ничим кудити, јер је католика много по Босни, Херцеговини и по Арнаутској, јер су католички попови од наших ученији и помоћу њиховом могло се и радити да Биб-Дода од своје стране потпомаже пропаганду.⁹⁰ Њему је без сумње Ковачевић више обећао него што је под Турцима имао,⁹¹ а осим тога, зна се да Арнаути, како католици, тако и муслимани, мрзе на Турке и њихово господарство. Они знаду да су и зову се Шкипетари, и знаду да су староседеоци, а сви остали да су дошљаци, а Турци да су најпоследњи дошљаци и завојевачи.⁹²

Да би поглавар пропаганде знао са каквим сретствима располаже народ у прилици могућег устанка, морали су *агенти* извештавати се од својих *начелника* и њихових *кметова*, па слати *коловођама* спискове за разна тражења: колико у ком селу има кућа; колико народа и мушкиња и женскиња; колико оружја – шишана, в[еликих] ножева и пиштоља; колико способних за војску, а колико стараца и дечака; колико ране, па и још колико у ком селу има извора или бунара; колико кланаца, а колико долина и шума, било за заседу, било за збегове. Нарочити спискови, опет колико у ком селу има поузданих и верних људи са којима се о народном послу

⁸⁷ Забит, старешина. У српским изворима забитима се називају управници нахија или каза.

⁸⁸ Ислам.

⁸⁹ Шишана/шешана, врста дуге пушке.

⁹⁰ Сарадња са Биб Додом успостављена је посредством дон Гашпара Красника, опата Миридита и агента у Скадру. Д. Страњаковић, „Политичка пропаганда Србије”, 175.

⁹¹ Тома Ковачевић није преговарао са Биб Додом јер је област Миридита спадала у надлежност јужног коловође.

⁹² Органи власти Кнежевине/Краљевине Србије и српски дипломатски представници у Османском царству у 19. и почетком 20. века најчешће користе термин Арнаути и Арбанаси, а ређе Шкипетари/Шиптари и Албанци. Ми сматрамо сва четири имена легитимним. Што се тиче етничког порекла Албанца треба рећи да је то и дан данас дискутабилно питање.

може без страха говорити и који су то по имену; а колико опет има их и који су по имену којих се треба чувати као живе ватре, који са беговима и капетанима јаранишу и дошаптавају им што. Ово је особито било добро, а за Гарашанина нужно.⁹³ За ово, морам да се натраг мало вратим.

Још за књаза Милоша научили су се неки и неки знатнији људи из Турске, било Босне, било Арбанаске, било Бугарске, да долазе књазу Милошу да му се жале на зулум својих паша или њихових мањих забита. Како је књаз Милош био у кредиту код Порте, то су многе паше на тужбу или на молбу књаза Милоша дизани са њихових пашалука и намештани су други, или пак, ако је тужба долазила на мање власнике (забите), књаз је Милош, на пример, обраћао се везиру видинском или паши нишком или призренском и тако даље, па су одмах забити промењивани. Тај морални уплив књаза Милоша продужиле су и доцније владе јер су знале да оцене достојно колико то вреди, кад се по гдекоји зулумћар, бар на граници српској, може дејствовањем српске владе да уклони. Наравно, да је се то на Порти представљало у корист мира и среће народа под сенком султановом.⁹⁴

Гарашанину су дакле често долазили из свих крајева и пошто је он предузео радњу, која неће сад само да се стара о сенки султановој, то је морало да зна ко је какав коју му долази, и онда је овог или оног непознатог упућивао Мариновићу, или му рекао да који дан доцније дође под изговором да је онда у великом послу, а у ствари ништа није друго, него да по списку нађе какав је то човек и онда је се према томе владао – говорио шњим о послу, обећавао му сваку могућу потпору или није ништа ни говорио.

Како је источна половина ове пропаганде напредовала, ништа не уместо казати. Чини ми се да је тамо било какве издаје, шта ли, као што ће се ниже видети;⁹⁵ али што се тиче западне половине могу рећи да су агенти

⁹³ На основу податка које су му доставили агенти северног дела Ковачевић је крајем септембра 1850. послао Гарашанину детаљан топографско-статистички опис свих нахија поменутог предела, сабравши све податке које је сматрао значајним за припремани устанак. ДАС, ИГ, 651.

⁹⁴ Кнежевина Србија се у извесној мери залагала за промене провинцијских намесника и нижих представника власти у османским провинцијама у њеном суседству након хришћанских побуна у Нишком и Видинском санџаку током 30-их, 40-их и почетком 50-их година 19. века. Поред тога, пружала је уточиште пострадалима народу, избеглим устаничким вођама и радила на побољшавању положаја околних хришћана. А. М. Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство*, 325–355.

⁹⁵ У јужном делу, који Милинковић назива источним, раду тајне организације штетно је сукоб Матије Бана са агентима Стефаном Верковићем и дон Гаспаром Красником. Поред тога, Бан је изазвао и подозрење аустријских власти, те је у мају 1850. донета одлука да

на измаку године имали нужду да притискају народ да се не диже, да мирује, место да га буди и да га непрестано одушевљава. Жива радња у том светом народном послу уродила је брзо добрим плодом. *Агенти* су морали лично да се упознаду са *начелницима* и да иду по саборима, да се упознаду и са неким и неким *кметовима*. Отуда је то што сам ходио по нахијама под мојом управом. Мој пандур Никола није био са мном. Њега су Турци знали како он подбуњује мирне људе против бегова, па су га гонили; зато ја и нисам близу себе држао подозрева човека. Он је ишао тајом по нахијама да каже *начелнику* или ком бољем *кмету*, где ће се и на ком сабору са мном састати. Ја сам се су чим сам могао осигурао против сумње турске власти. Старао сам се да бар у више нахија стечем поузданог пријатеља. Тако сам се упознао и опријатељио са владиком зворничким Агатангелом,⁹⁶ шиљући му многе књиге да их поклања школама. Он је био Грк, али је био уважен, врло уважен и код Махмуд-паше Видајића⁹⁷ и код народа српског. Знао сам да би ме владика бранио код Махмуд-паше, ако би ме напопадно когод су чим.⁹⁸ У Бељинској нахији, са тим планом, стекао сам пријатељство код једног најбогатијег бега из Јање – Мустај-бега Урембеговића.^{99*} Да се још јаче утврди пријатељство окумио сам га, и када је о вашару Лозничком, о Цветима, долазио, шишао ми је прво моје мушко дете.

Једном забиту, опет ради познанства, послао сам по хаџији¹⁰⁰ на пешкеш.¹⁰¹ једну поморанцу, један лимун, једну фунту црвеног воска,¹⁰² једну главу шећера,¹⁰³ једну оку дувана и једну оку кафе.¹⁰⁴ Кад сам се шњим мало доцније састао питао ме је шта то значи, све по једно. Спреман за одговор, као што сам са планом и послао му све по једно, рекох му: „Ефендум! Дошла нам је заповест од султана¹⁰⁵ да се не сме нашој власти ништа два или више дати шта му драго него сам једно шта било, и онда се то узима као пријатељски знак; ако ли је два и више

се уместо њега за јужног коловођу постави дубровачки прота Ђорђе Николајевић. Лј. Doklešić, *Stjepan Verković*, 35–39, 140–146.

⁹⁶ Агатангел, митрополит зворничко-тузлански (1842–1858).

⁹⁷ Махмуд-паша Видајић/Фидајић, мутесафир Зворничког санцака (1826–1850).

⁹⁸ Ако би ме напопадно ко год су чим – ако би га неко напао с нечим, односно оптужио.

⁹⁹ * Доцније је ишао двапут на аџилук, водећи о свом трошку још по 3–4 јарана, и сад се зове краће Хаџи Бег. Аустријанци су му реквирирали конаке у Јањи и он сада живи у Бијељини, где је купио други конак.

¹⁰⁰ Хаџи Мустај-бег Урембеговић.

¹⁰¹ Пешкеш, дар, поклон.

¹⁰² Фунта је мера за тежину и износи око 0,454 kg.

¹⁰³ Глава шећера није била стандардизована мера за количину, износила је од 1,6 до 4,5 kg.

¹⁰⁴ Ока је мера за тежину и износи око 1,282 kg.

¹⁰⁵ Султан Абдул Мецид I (1839–1861).

онда је мито”. Забиту се врло допало што ми тако слушамо султана и као прост човек веровао је [у] то, и не знајући да Србија не прима од султана никаквих закона и заповести. Ја сам се послужио тим планом и одговорио што је у то време у новинама било како је султанова заповест изашла на све чиновнике му у царству у том истом смислу, па је мени веровао јер се слагало са заповестима које је добио. Но ово што сам казао не улази строго у опис пропаганде, али кад сам то узгред казао, бар да кажем још једну епизоду за поуку како се човек не може од свакога осигурати и како се може страдати на сувом путу.

Имајући састанак код манастира Тројице¹⁰⁶ са неким мојим људима замолим Мустај-бега, кума, код кога сам већ три дана био на оцаку његову, да ми нађе коња и сигурна човека који ће ме до тамо одвести. Мустај-бег одмах нађе кочије и да ми Хусу, свога субашу,¹⁰⁷ да ме одвезе и ако хоћу да ме врати; ако ли оданде одем у Зворник или Тузлу да ми нађе друге кочије или коња. Хуса је био добро наоружан и терао је коње, а ја сам натраг седио сам. Пошто смо се разговарали о великом имену беговом и о другим ситницама, дошавши већ под Мајевицу, запитах га, не знам ни сам зашто, тек да се разговарамо: „Бога ти Хусо кажи ми право што се код вас жене крију, је ли то по закону или по обичају?”. На то фатално питање он устави коње и окрете ми се блед као крпа, па рече: „А што ти питаш, али што ти питаш?”, и тако фанатично, па ми се уноси песницом под нос, непрестано говорећи: „Што ти питаш?”. Забадава сам почињао да се правдам да нисам мислио вређати га, али он једно те једно: „Што ти питаш за наш рз?”¹⁰⁸, па онда стаде, промисли мало, па пође. Пође полако седам–осамхвати,¹⁰⁹ па опет стаде и сиђе с кола. „А што ти питаш?”, рече љут до бесомучности. Мени се од стра[ха] подиже коса на глави; рекох му муцајући: „Добар човече, ја видим да је у вас боље, па белћи[м]”¹¹⁰ мислима да и ја заведем то”. Он ућута, мисли се нешто, па онда рече: „Јеси л’ чуо, да ме те није дао Мустај-бег на мој врат, не би се наносио главе”, па онда седе у кола и потеря коње у трк. Пут је водио измеђ[у] брда уз неку речицу која је носила белутке као детиња глава. По том и таквом путу гонио је коње као луд. Ја сам се држао до лотре¹¹¹ да не испаднем из кола и све сам чекао када ће кола отићи у прасак, и где ћу пасти главом

¹⁰⁶ Манастир Свете Тројице у селу Тавна, у подножју Мајевице, 25 km југозападно од Бијељине.

¹⁰⁷ Субаша, надзорник пољопривредног имања, чувар.

¹⁰⁸ Рз, част.

¹⁰⁹ Хват, мера за дужину, износи 1,896 m.

¹¹⁰ Белћим, можда, ваљда.

¹¹¹ Лотра, бочна ограда на волујским колима.

о камење. После пола сата таквог трка уђосмо у раван и мало касније дођосмо манастиру. Хвала Богу, скидох беду с врата.

У разговору са *начелником* нахијским или са којим селским *кметом* из пропаганде *агенти* су, одушевљавајући их на устанак, износили им лепим речима на углед сигуран успех и, наравно, они су питали *агенте* ко ће народу помоћи која је то *сила* што стоји иза леђа. *Агентима* је препоручено да се служе таком неодређеном речи, а на питање је ли та *сила* Русија имали су да одговоре увијајући као да јесте и није, а је ли Србија, опет тако исто; тек им је казивато да је сам народ по себи једна страшна сила, а особито има и друга *сила* које ће му сигурно бити у помоћи и да нико није луд да подиже народ без сигурног рачуна на добар успех итд. Та стратегија пропагандски имала је основа. Ако би се истурила Русија да је она та *сила* иза народ, могли би *начелници* обићи *агенте*, па се о том извести од руских конзула¹¹² и онда би им они ништа о том не знајући казали да седе с миром. Ако би се истурила Србија да је она та *сила* може бити да би народ зебао, што Србија није кадра да води крајину са Турцима. Зато је та реч *агентима* и наравно мени, чинила доста неприлике, коју сам прикривао сигурним рачуном на језику.

Кад је се водила реч о самом устанку одређеног дана долазило се на то шта да буде почетак. То ће може бити важно да се чује, шта сам говорио ја, а шта *начелници*. Ја сам казао да једнога дана, где ко може, поубијају бегове или субаше и тако да од час дигну се на Турке, да се купе у чете, да децу и жене спреме у збегове. То сам говорио не само по мојој памети и што је од те руке био устанак и под Карађорђем,¹¹³ него тако сам и са *коловођом* говорио да се одприлике устанак подигне јер ће се народ завадити и неће имати куд, него мораће да тера даље, па куд пукло да пукло. *Начелници* су ми напротив казали да ће боље бити да у свакој нахији побију тајом неколико виђенијих хришћана, па као да се због тога народ побуни на Турке, што су им побили или исекли њихове прве људе, а то ће бити само оне, које свакојако треба уклонити с пута, који су улизице турске и њихови шпиони и који би им свакојако сметали устанку. Када би тако било, говораху, можемо се мирити са царском

¹¹² Русија није имала своје конзулате у Босанском ејалету до 1856. године. Најближи је био руски конзулат у Београду, отворен 1838, а први конзул је био Герасим Васиљевич Вашћенко. У периоду од 1849. до 1851. на тој дужности се налазио генерал-мајор Дмитриј Сергејевич Левшин. Радомир Ј. Поповић, „Делатност првог руског конзула у Србији Герасима Вашћенка 1838–1843”, *ИЧ* 65 (2016) 183–204; С. Рајић, „Више од два века српско-руских дипломатских односа”, *СС* 9 (2018) 18.

¹¹³ Ђорђе Петровић Карађорђе (1762–1817), вожд Првог српског устанка (1804–1813). Најбољу биографију војда Карађорђа написао је српски историчар Радош Љушић, *Карађорђе, биографија*, Београд 2005².

војском кад и она прискочи у помоћ пашама и њиховим капетанима. Ја сам рапортирао ове назоре и побуде начелника, али ми на то није ништа одговорено јер се догодило друго које је ствар обуставило и најпосле све планове пропаганде покварило.

Дан устанка био је одређен први дан Духова (о Тро[ј]ицама) 1851. године. Имало се да [се] чека готово десет недеља до тога дана. *Начелници* и *кметови* били су нестрпљиви и избијали су на површину овде онде мањи покрети, услед чега, а можда и услед другога, што ћу ниже казати, Мариновић ми пошаље штафету да одмах преко Николе пандура пошаљем заповест *начелницима* да мирују и да се устанак одложи и кад тај дан дође. Не знам за цело, али то сам чуо, да је се на Порти чуло да се у Београду кува читава завера против Турске, па је одмах татарин¹¹⁴ послан од великог везира¹¹⁵ на владу српску с питањем шта има од тога у ствари; и српска влада одговорила је да њој о том[е] није ништа познато, па ваљда из страха да се не компромитује, то је писмо Мариновић писао да се устанак обустави, али у писму о том нема ништа (ја рекох, само сам доцније чуо), него само о појављеним немирима које треба утишати, па и сам дан устанка одложити. Али, као што ће се видети, турска влада није за готов новац примала што јој се из Београда у име оправдања писало.

Могло би се пребацити поглавару и помоћнику што су се тако поплашили питања великог везира па обуставили устанак, уместо да су га ускорили кад је био тако сазрео да је се једва обдржавао мир. Но политика одлагања устанка и политика претварања невиности код Порте оправдава се ондашњим стањем у ком се Србија налазила. Србија онда није имала оружја, није имала војске, осим два баталијона, од којих само је један стајао у касарни, а други је био на одсуству; народна војска није постојала, те српска влада, у случају устанка, не би могла помагати ни уредним четама, већ ако не би онако као за време Маџарске буне, што не би било од велике вајде. План је био кад плане свуда устанак, а то би био врло велики кад се узме на ум по свој ширини Европске Турске, од Бишћа до Добруче, Турска би била врло забринута и морала би плашити се да се устанак не рашири сам од себе и по осталим крајевима, где пропаганда није ни дејствовала, и за прикључење војске из Азије требало би дуго времена. У таквом за њу, то јест за Турску, критичном часу, добро би јој дошло посредовање српске владе. Она би под извесном погодбом, и

¹¹⁴ Татарин, поштански курир.

¹¹⁵ Мустафа Решид-паша (1800–1858), османски државник и дипломата. Три пута је био министар иностраних дела (1837–1838, 1839–1841, 1845–1846) и шест пута велики везир (1846–1848, 1848–1852, 1852, 1854–1855, 1856–1857, 1857–1858). Kemal Beydilli, „Mustafa Reşid Paşa (1800–1858)”, у: *IA*, С. 31, İstanbul 2006, 348–350.

рачунало се са великим уступцима Турске, помешала се и повратила мир који би народу дао бар она права која су Танзиматом од Ђилхане утврђена: равноправност пред законом; слободно подизање школа и цркава; укидање десетине, него да улази у порезу; ослобођење од читлук-сахибија откупом њихових земаља.¹¹⁶ Кад би таква права народ стекао он би био срећан и кроз мало година обогатио би се, и почем Турци, научени на господски живот, нити се баве трговином ни земљорадњом колико би могли и спрам богатства у стању били, то би сво богатство њихово прешло мало по мало у хришћанске руке. Српска би влада већ самим тим учинила доста, а може да би које крајеве добила у администрацију, као што је се о том после 16 година радило под кнезом Мијаилом,¹¹⁷ и као што је тим путем најјевтиније ослобођење народа.

Зато је српска влада онако покорно одговорила да за заверу какву ништа не зна. Она је хтела да се покаже не само лојална, него чисто пријатељска спрам Порте, а кад би и после (пошто је већ на Порти однекуд било познато да се кува у Србији завера) букнуо устанак српска влада не би могла да понуди на Порти своје посредовање јер јој се као сумњивој не би посредовање ни примило, већ би може бити невремено навукла на себе страшни облак какве поплаве турске, почем онда још није била Србија под гаранцијом европских сила. Одређени дан устанка могао би се ускорити,

¹¹⁶ Хатишерифом од Гилхане (1839) је прокламована једнакост свих поданика без обзира на веру, неповредивост живота, имовине и части, праведно опорезивање према имућности и равномерно регрутовање војника из свих делова Османског царства. Обнова и подизање сакралних објеката и отварање школа прокламовано је Хатихумајуном 1856. године. Поменути реформским актима десетак није укинут, нити је чифчијама дато право да могу да откупе своју земљу од читлук-сахибија. И. Ортајли, *Најдужи век империје*, 78–90.

¹¹⁷ Михаило Обреновића (1823–1868), у два наврата је био српски кнез (1839–1842, 1860–1868). После успешног решавања градског питања 1867. настојао је да му султан препусти на управу територију Босанског вилајета, који би и даље, исто као и Кнежевина Србија, званично остао саставни део Османског царства. Будући да план о мирном уступању вилајета Босна није остварен, српски кнез је отпочео активну припрему устанка на том подручју, од чега је одустао три дана пре своје погибије 10. јуна 1868. године. Опширније о томе: Сузана Рајић, „Последњи план кнеза Михаила Обреновића о Босни и Херцеговини”, *Српски историјски часопис* 1 (2018) 104–132; иста, „Радаковићева мисија у Војној граници 1868. године и оперативне и тактичке промене у политици Србије према Босни и Херцеговини”, у: *Срби на простору Босне и Херцеговине од XV до XX века, зборник радова*, ур. Дејан Микавица, Нови Сад 2020, 305–331; Данко Леовац, „Спољна политика у последњој години владавине кнеза Михаила Обреновића”, у: *Јован Ристић, државник и дипломата – Берлински конгрес (140 година од међународног признања и независности Србије)*. Зборник радова са научног скупа одржаног 28. новембра 2018. године у Крагујевцу, ур. Предраг Илић, Крагујевац 2020, 9–26.

уместо што је се одложио, само тако кад би Србија имала као на пример сад што има и своју војску и оружје.

Напоменуо сам да не знам како је пропаганда напредовала под Матијом Баном у источној половини до Добруче, и како сам чуо да је тамо негде било и мало издаје, па ваљда зато, као што малочас рекох, изјаву српске владе Порта је притворно примила са задовољством и одмах предузела најоштрије мере против завере, али како?

Мора бити да су по западним нахијама Босне, и нарочито у Турској Хрватској,¹¹⁸ *агенти и начелници*, готово већим делом фратри и трговци католици,¹¹⁹ почем тамо и има много католика, били прекомерно ревносни, па не само пробуђивали хришћане, него и крајишнике мусломане, који су више него остали Турци (правил[ни]је рећи Срби мухамеданске вере) мрзили на султанове нове реформе и увођење Танзимата, који су за мало за што бенасто¹²⁰ дизали се на оружје, држећи да би ни три хиљаде ћоса, одрпанаца у опанцима, могли збацити у Цариграду ћаура султана,¹²¹ па зацарити Ак-Турчина,¹²² правог чувара вере Мухамедове, те ваљда због тог[а], а може бити сами од себе, побуне се две–три нахије у Бишћу (Бихаћ) и око Бишћа. Поглавице у тој побуни били [су]: један прост пандур Алија Кедић и Ибра[х]им-ефендија Капић, ћатиб (писар).¹²³

Побуна Кра[ј]ишника једва да је опажена у целој Кра[ј]ини, а по Босни и Херцеговини мало је ко и знао за њу. Сам паша у Бишћу,¹²⁴ ваљда, могао је растерати неколико стотина побуњеника, али, и то је истина, да паше као цареви намесници, управо као наследни вазали, нису се николико трудили да тај метеж сатру, чим је се појавио. То допре од власти до власти чак до Цариграда, у то време кад се на Порти журно спремала војска. То је се узело, може бити, да стоји у вези са великом завером, па Порта одреди брже боље главом Омер-пашу да похита с војском у Босну.

¹¹⁸ Подручје између Уне и Врбаса, познатије као Босанска Крајина.

¹¹⁹ На подручју Босанске Крајине деловали су агенти Јасеновачког и Бродског предела – трговац Лука Клајић из Јасеновца и механџија из Славонског Брода Христифор Ристо Богдановић. ДАС, ИГ, 651.

¹²⁰ Бенасто, будаласто.

¹²¹ Ђаур султан, султан неверник. Босански муслимани су тако звали султане Махмуда II и Абдул-Меџида због тога што су својим реформама званично радили на изједначавању свих поданика Османског царства.

¹²² Ак-Турчин, прави Турчин, одан исламу.

¹²³ Устанак у Босанској Крајини је избио 1849. због покушаја опорезивања и регрутовања муслимана у складу са танзиматским реформама. Опширније о томе: Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1849–1853*, Banjaluka 1990, 9–41.

¹²⁴ Мехмед-паша Бишчевић, бихаћки мутеселим.

Као што је у почетку казано, турска је влада одавно прегла да уведе централизацију и да укине наследна права капетана и паша, но да су ови свагда осујећивали реформе. Сад опет видећи да те паше и капетани чине се невешти устанку који се у Крајини на граници, управо на сувој међи појавило, науми да једном за свагда сатре стару истурчену српску властелу, неблагодарну на толиким даровима многих султана.

Омер-паша на брзу руку пош[а]ље из Манастира (Битоља) 30 табора низама¹²⁵ и неколико табора башибозука¹²⁶ да правац иде Сарајеву. Готово толико војске остави уз се, па не оде и сам Сарајеву него окрену десно у Бугарску, где је се или нешто бунило или где је се издало од радње пропаганде. Скупи око себе главније и главније чорбације на договор, обећа им све олакшице и пошаље их у Стамбол да добију берате, а кад тамо дођу буду исечени.¹²⁷ У то исто време, ваљда по захтеву Омер-паше, дошао је у Бугарску попечитељ Алекса Симић¹²⁸ те је саветовао тамошње људе да се умире и тако даље. Посредовање нашег попечитеља, то је читава иронија јер је сила Омер-пашина није ни најмање захтевала, већ је пре било, може бити, да се покрије подозрење које [је] Порта спрам Србије имала.¹²⁹

Кад је бихаћки паша чуо да Омер-пашина војска маршира Сарајеву, поплаши се и похита да устанак савлада. Алија Кедић побегне у Хрватску, а Ибрахим-ефендија Капић погине. Тај устанак Алије Кедића брзо легне

¹²⁵ Низам, регуларна османска војска.

¹²⁶ Башибозук, нерегуларне трупе.

¹²⁷ У јуну 1850. дошло је до краткотрајног устанка у Видинском санцаку због злоупотреба и зулума нижих представника османских власти. Омер-паша Латас је имао истакнуту улогу у смиривању устанка, али исто тако и Кнежевина Србија. Депутација из Видинског санцака која је упућена у Цариград није посечена, као што наводи Милинковић. Опширније о томе: В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству*, 245–250; Страшимир Димитров, *Въстанието от 1850 година в България*, Софија 1972; М. Jagodić, „Preparation for 1850 Vidin uprising”, 86–111; А. М. Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство*, 346–348.

¹²⁸ Алекса Симић (1800–1872), српски политичар и дипломата. Био је привремени кнежевски представник и министар иностраних дела (1843–1844), министар правде и просвете (1849–1852), министар унутрашњих дела (1852–1853), а затим у два наврата кнежевски представник и министар иностраних дела (1853–1855, 1856–1857). Оставио је иза себе мемоарске записе о првој владавини кнеза Милоша, које је пронашао и критички приредио Радош Љушић, *Сећање Алексе Симића на књаза Милоша*, Крагујевац–Горњи Милановац 1997.

¹²⁹ Омер-паша Латас је тражио од српског кнеза да му пошаље „једног врстног човека” са којим ће се договорити око даљих корака на смиривању стања у Видинском санцаку. Кнез је одредио Симића. Резултат његових преговара са Омер-пашом било је враћање избеглих бугарских фамилија које су након избијања устанка нашле уточиште дуж српске границе. А. М. Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство*, 348.

и то је доказ да Омер-паша није дигао толику силу против устаника Алије и Ибрахима, него је имао много важнији задатак; то је да се осигура против могућег устанка народног. То ја изводим по резултатима његове целе мисије, а јесте онда по новинама се писало да је изашао да принуди покорности самовољне паше и капетане.¹³⁰ Сила Омер-пашина доиста побуни стару властелу. Кад је једног по једног пашу звао, многи је одказао покорност не признавајући га старијим од себе. На то се употреби сила. Паше су мислили да се могу одупрети, па и покушају то, онда их он огласи за бунтовнике и хватао је једног по једног и окивао, а војску њихову на више места тукао. Поводом силе Омер-пашине, ког Крајишници и нису држали за ак-турчина, побуне се они и буду страшно потучени. Али то не спада у опис пропаганде, пошто је о том доста писано и зна се како су многе паше преко Србије и неколико стотина бунтовника у ланцима под војничком стражом испраћени у Цариград.¹³¹

Омер-паша, пошто је савладао 1851. године устанак, остане у Босни и 1852. године и за то време покупи оружје, не од побуњених Турака, него од хришћана. Код кога се нашло сакривено оружје, наопако по њега. Обећано је сваком вратити сребро с којим је поткићено оружје – у шишанама павте,¹³² у пиштољима јабуке и павте, у ножевима скупоцене кости и мерџани¹³³ у сребро оковати. Обећано само, али се никоме ништа није вратило. Како се оружје од кога добије чекићем се на наковњу пребије па баца на гомилу и односи у магацине.¹³⁴

¹³⁰ Омер-паша Латас је након смиривања Видинског устанка открио заверу у Нишком санџаку. Није могуће за сада утврдити да ли су нишки завереници имали везе са припремама устанка у Видинском санџаку. У Босанском ејалету је затворио Ивана Фрању Јукића, који је био агент Гарашанинове тајне организације. Осим тога, неколико извора српског порекла упућује да су османске власти имале извесна сазнања о делатности тајне организације, а о чему сведочи и писмо великог везира Мустафа Решид-паше, које Милинковић спомиње. Све у свему, постоје индиције које упућују да је мисија Омер-паше, поред увођења танзиматских реформи у Босанском ејалету, имала и циљ да разбије мрежу српске тајне организације. Види: В. Поповић, *Аграрно питање у Босни*, 98–99, 108–112; А. М. Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство*, 312–313, 349–350.

¹³¹ Омер-паша Латас је стигао у Сарајево 4. августа 1850. године. Једанаест дана касније свечано је прочитан ферман о увођењу танзиматских реформи. Паше, бегови и аге који су присуствовали церемонији јавно су говорили да се саглашавају са ферманом, док су тајно припремали побуну. Устанак је почео у јесен 1850, али је до пролећа наредне године криво угушен. Опширније о томе: В. Поповић, *Аграрно питање у Босни*, 98–105; Г. Шљиво, *Омер Лutfи-паша и Босни и Hercegovini*, 173–370.

¹³² Пафте, реч персијског порекла, декоративни метални украси.

¹³³ Мерџан, реч персијског порекла, украс.

¹³⁴ Разоружавање хришћана у Босанском ејалету треба посматрати у оквиру настојања Османског царства да спречи њихову потенцијалну побуну.

Моја агентура, а ваљда и сваког, свршена је у половини 1851. године.¹³⁵ Ја сам се преместио за секретара у Ваљево.¹³⁶ На какав је начин и колико је од онда до доласка књаза Милоша 1859. рађено, не знам, а знам да је Гарашанин књазу Мијаилу рапортирао целу ову и ваљда и другу радњу и акта му о том дао у руке.¹³⁷

Књаз је Мијаило видео да се та ствар не може извести без војске и оружја; заблагодарио је на Тополивници која је до доласка Обреновића израдила више од сто топова, и одмах је предузео да заведе народну војску и завео је.¹³⁸ Колико ја пак она показала шта вреди са својим вођама, видело се у три рата.¹³⁹ Не помаже само велики број, него јака дисциплина и добра организација, а за то треба бирати људе.

Јов[ан] Милинковић

У Шапцу,
31. августа 1888.

¹³⁵ Сазнање османских власти о делатности тајне организације утицало је да је 1851. дошло до смањења броја агената, али не и до потпуног прекида у раду. М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 125–126; А. М. Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство*, 310–312.

¹³⁶ Секретар Окружног суда у Ваљеву.

¹³⁷ Илија Гарашанин је за време друге владавине кнеза Михаила био председник владе и министар иностраних дела (1861–1867). Гарашанин је кнеза упознао са својим претходним радом и *Начертанијем*. Види: Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 199–323, 327–440; Гргур Јакшић, Војислав Ј. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Београд 1963; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 23–64; Данко Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*, Београд 2015; Данијел Радовић, *Јован Ристић: биографија државника* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2020) 58–89.

¹³⁸ Народна војска је установљена на основу *Закона о народној војсци* који је донет на Преображенској скупштини 1861. године. Опширније о томе: Живота Ђорђевић, *Српска народна војска: студија о уређењу народне војске 1861–1864*, Београд 1984.

¹³⁹ Први и Други српско-турски рат, односно ратови за ослобођење и независност (1876–1877, 1877–1878) и Српско-бугарски рат (1885–1886). У Првом су се показале све слабости и мане народне војске, док је у Другом српско-турском рату војска успешније ратовала. У Српско-бугарском рату пораз је доживела тек установљена Стајаћа војска (од 1883. године). Опширније о томе: Петар Опачић, Саво Скоко, *Српско-турски ратови 1876–1878*, Београд 1981; Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд 2006.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ) [Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (ASANU)]

Историјска збирка (ИЗ) [Istorijska zbirka (IZ)]

Државни архив Србије (ДАС) [Državni arhiv Srbije (DAS)]

Државни савет (ДС) [Državni savet (DS)]

Министарство унутрашњих дела – Санитетско одељење (МУД–С)
[Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje (MUD–S)]

Лични фонд Илије Гарашанина (ИГ) [Lični fond Ilije Garašanina (IG)]

Збирка Радослава Перовића (РП) [Zbirka Radoslava Perovića (RP)]

Објављени извори – Published Primary Sources

Amedoski, Dragana. prir., „Ostavština Mehmed-paše Kukavice”, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 65 (2016) 179–212.

Muvekkit, Salih Sidki Hadžihusenović, *Povijest Bosne*, knj. 2, Sarajevo 1999.

Крстић, Никола, *Дневник, Јавни живот II, 1. јануар 1868 – 31. децембар 1876*, прир. Милош Јагодић, Београд 2006. [Krstić, Nikola, *Dnevnik, Javni život II, 1. januar 1868 – 31. decembar 1876*, prir. Miloš Jagodić, Beograd 2006]

Љотић, Љубица Вл., *Мемоари*, Београд 1990. [Ljotić, Ljubica Vl., *Memoari*, Beograd 1990]

Љушић, Радош. прир., *Сећање Алексе Симића на књаза Милоша, Крагујевац–Горњи Милановац* 1997. [Ljušić, Radoš, prir., *Sećanje Alekse Simića na knjaza Miloša, Kragujevac–Gornji Milanovac* 1997]

Милинковић, Јован, „Поглед на нашу судејску струку”, *Србске новине*, бр. 28–38, 5/17, 7/19, 10/22, 14/26, 12/24, 17/29, 19/31. март, 21. март / 2. април, 24. март / 5. април, 26. март / 7. април и 28. март / 9. април 1859. [Milinković, Jovan, „Pogled na našu sudejsku struku”, *Srbske novine*, br. 28–38, 5/17, 7/19, 10/22, 14/26, 12/24, 17/29, 19/31. mart, 21. mart / 2. april, 24. mart / 5. april, 26. mart / 7. april i 28. mart / 9. april 1859]

Милинковић, Јован, „Наши адвокати и Народна скупштина”, *Србске новине*, бр. 93–95, 11/23, 13/25. и 15/27. август 1859. [Milinković, Jovan, „Naši advokati i Narodna skupština”, *Srbske novine*, br. 93–95, 11/23, 13/25. i 15/27. avgust 1859]

Милинковић, Јован, „Велика општина”, *Јавност*, бр. 13, 16, 30. новембар / 12. децембар и 5/17. децембар 1873. [Milinković, Jovan, „Velika opština”, *Javnost*, br. 13, 16, 30. novembar / 12. decembar i 5/17. decembar 1873]

Милинковић, Јован, „Опет наши адвокати и Народна скупштина”, *Јавност*, бр. 1, 2/14. јануар 1874. [Milinković, Jovan, „Opet naši advokati i Narodna skupština”, *Javnost*, br. 1, 2/14. januar 1874]

Милинковић, Јован, „Слободна штампа и Народна скупштина”, *Јавност*, бр. 24, 25, 27, 27. фебруар / 11. март, 1/13. и 6/18. март 1874. [Milinković, Jovan, „Slobodna štampa i Narodna skupština”, *Javnost*, br. 24, 25, 27, 27. februar / 11. mart, 1/13. mart i 6/18. mart 1874]

Милинковић, Јован, *Критика на законик судског поступка у кривичним делима*, Београд 1883. [Milinković, Jovan, *Kritika na zakonik sudskog postupka u krivičnim delima*, Beograd 1883]

Милинковић, Јован, *Господин Гарашанин и државна администрација*, Шабац 1888. [Milinković, Jovan, *Gospodin Garašanin i državna administracija*, Šabac 1888]

Милинковић, Јован, *Књижевна крађа: Катанска буна у Шанџу 1844. године*, Нови Сад 1889. [Milinković, Jovan, *Književna krađa: Katanska buna u Šarpcu 1844. godine*, Novi Sad 1889]

Милићевић, Милан Ђ., „Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867”, *Годишњица Николе Чупића 7 (1885) 1–87*. [Milićević, Milan Đ., „Etnografska izložba i slovenski sastanak u Moskvi 1867”, *Godišnjica Nikole Čupića 7 (1885) 1–87*]

Милићевић, Милан Ђ., „Из својих успомена”, *Годишњица Николе Чупића 17 (1897) 1–71*. [Milićević, Milan Đ., „Iz svojih uspomena”, *Godišnjica Nikole Čupića 17 (1897) 1–71*]

Милићевић, Милан Ђ., *Дневник II, (23. септембар 1872 – 6. април 1877)*, прир. Петар В. Крестић, Београд 2015. [Milićević, Milan Đ., *Dnevnik II, (23. septembar 1872 – 6. april 1877)*, prir. Petar V. Krestić, Beograd 2015]

„Оснивање Удружења јавних правозаступника у Србији, Протокол првог скупа у Београду 29–31. августа 1886”, *Бранич, лист за правне и државне науке 1 (1887) 35–47*. [„Osnivanje Udruženja javnih pravozastupnika u Srbiji, Protokol prvog skupa u Beogradu 29–31. avgusta 1886”, *Branich, list za pravne i državne nauke 1 (1887) 35–47*]

Поповић, Радомир Ј. прир. „Исповест Стефана Стефановића Тенке”, *Мешовита грађа* 21 (2003) 21–40. [Popović, Radomir J. prir., „Ispovest Stefana Stefanovića Tenke”, *Mešovita građa* 21 (2003) 21–40]

Правила о четничкој војни, протолмачио из пољског са неким променама, изметцима и додатцима Матија Бан, Београд 1848. [*Pravila o četničkoj vojni, protolmačio sa nekim promenama, izmetcima i dodatcima Matija Ban*, Beograd 1848]

Суд убицама кнеза Михаила I. Стенографски извештај прештампан из „Видова Дана”, Београд 1868. [*Sud ubicama kneza Mihaila I. Stenografski izveštaj preštampan iz „Vidova Dana”*, Beograd 1868]

Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића (1846–1869), прир. Драгослав Страњакловић, Београд 1939. [*Uspomene i doživljaji Dimitrija Marinkovića (1846–1869)*, prir. Dragoslav Stranjaković, Beograd 1939]

Ценић, Мита, *Испод земље или моја тамновања*, Београд 1983. [Cenić, Mita, *Ispod zemlje ili moja tamnovanja*, Beograd 1983]

Штампа – Newspapers

Застава (1871, 1874) [*Zastava* (1871, 1874)]

Јавност (1873, 1874) [*Javnost* (1873, 1874)]

Србске новине (1859) [*Srbske novine* (1859)]

Литература – Secondary Works

Aličić, Ahmed S., *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832*, Sarajevo 1996.

Aličić, Ahmed S., *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983.

Balta, Evanelgia, „Sisam”, u: *İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, 272–274.

Bašagić-Redžepašić, Safet-beg, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463.–1850.)*, Sarajevo 1900.

Beydilli, Kemal, „Mustafa Reşid Paşa (1800–1858)”, u: *İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul 2006, 348–350.

Beydilli, Kemal, „Tepedenli Ali Paşa”, u: *İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, 476–479.

Bejtić, Alija, „Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni (1752–1756, 1757–1760)”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom* 6–7 (1956–1957) 1958, 77–114.

- Bošnjak, Slavoljub, *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Zagreb 1851.
- Doklešćić, Ljubiša, *Stjepan Verković, život i djelo (1821–1894)*, Zagreb 2007.
- Gölen, Zafer, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek – siyasi, idari, sosyal ve ekonomik durum*, Ankara 2010.
- Eren, Ahmet C., *Mahmud II zamanında Bosna-Hersek*, İstanbul 1965.
- Ertuna, Hamdi, *Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfü Paşa*, Ankara 1981.
- İnalçık, Halil, *Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayun*, Belleten XVIII/112 (1964) 603–622.
- İpşirli, Mehmet, Eyice, Semavi, „Bâbîâli”, u: *İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, 378–389.
- Jagodić, Miloš, „Preparation for 1850 Vidin uprising”, *Bulgarian Historical Review* 3–4 (2016–2018) 86–111.
- Jagodić, Miloš, „Serbian secret organization in Eastern Bosnia (1849–1855)”, *Истраживања* 27 (2016) 190–199.
- Jakšić, Grgur, *Evropa i vaskrs Srbije (1804–1834)*, Beograd 1933⁴.
- Kamberović, Husnija, *Begovski zemljišni posedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Zagreb 2003.
- Kapidžić, Hamdija, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, Sarajevo 2001.
- Kreševljaković, Hamdija, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1980².
- Özkan, Ela, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839–1914)*, İstanbul 2020.
- Popović, Vasilj, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Sarajevo 1965².
- Saydam, Abdullah, „Ömer Lutfi Paşa (1806–1871)”, u: *İslâm Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul 2007, 74–76.
- Stavrijanos, Leften, *Balkan posle 1453. godine*, Beograd 2005.
- Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1849–1853*, Banjaluka 1990.
- Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, Tešanj 2006.
- Šljivo, Galib, *Omer Lutfi-paša u Bosni i Hercegovini 1850–1852*, Tešanj 2007².
- Бабингер, Франц, *Мехмед Освајач и његово доба*, Београд 2010. [Babinger, Franc, *Mehmed Osvajač i njegovo doba*, Beograd 2010]
- Блажић Пејић, Јована, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021) [Blažić Pejić, Jovana, *Moskovski slovenski komitet i srpsko pitanje (1858–1875)* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2021)]
- Вучковић, Војислав Ј., „Неуспела политичка акција Матије Бана 1860–1861”, *Историјски часопис* 9–10 (1960) 381–409. [Vučković, Vojislav J.,

„Neuspela politička akcija Matije Vana 1860–1861”, *Istorijski časopis* 9–10 (1960) 381–409]

Гавриловић, Михаило, *Милош Обреновића*, књ. I–III, Београд 1908, 1909, 1912. [Gavrilović, Mihailo, *Miloš Obrenovića*, књ. I–III, Београд 1908, 1909, 1912]

Димитров, Страшимир, *Въстанието от 1850 година в България*, София 1972. [Dimitrov, Strašimir, *Vstaniето ot 1850 godina v Blgarija*, Sofija 1972]

Димитров, Страшимир, *Султан Махмуд II и крајат на еничерите*, София 1993. [Dimitrov, Strašimir, *Sultan Mahmud II i krajat na jeničerite*, Sofija 1993]

Дурковић-Јакшић, Љубомир, *Србијанско-црногорска сарадња (1830–1851)*, Београд 1957. [Durković-Jakšić, Ljubomir, *Srbijansko-crnogorska saradnja (1830–1851)*, Београд 1957]

Ђорђевић, Димитрије, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд 1995. [Đorđević, Dimitrije, *Nacionalne revolucije balkanskih naroda 1804–1914*, Београд 1995]

Ђорђевић, Живота, *Српска народна војска 1861–1864*, Београд 1984. [Đorđević, Života, *Srpska narodna vojska 1861–1864*, Београд 1984]

Екмечић, Милорад, „Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844–1875)”, у: исти, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 25–45. [Ekmečić, Milorad, „Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje (1844–1875)”, у: исти, *Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka*, Београд 1997, 25–45]

Јагодић, Милош, *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на југу*, Београд 2016. [Jagodić, Miloš, *Srbija i Stara Srbija (1839–1868). Nasleđe na jugu*, Београд 2016]

Јаковљевић, Александар, „Кукавица, хаџи Мехмед-паша”, у: *Српски биографски речник*, т. 5, гл. ур. Чедомир Попов, Нови Сад 2011, 425. [Jakovljević, Aleksandar, „Kukavica, hadži Mehmed-paša”, у: *Srpski biografski rečnik*, т. 5, гл. ур. Čedomir Popov, Novi Sad 2011, 425]

Јакшић, Гргур, Вучковић, Војислав Ј., *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Београд 1963. [Jakšić, Grgur, Vučković, Vojislav J., *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila (Prvi balkanski savez)*, Београд 1963]

Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, Београд 1934. [Jovanović, Slobodan, *Vlada Milana Obrenovića*, књ. 1, Београд 1934]

Ковачевић, Тома, *Опис Босне и Херцеговине*, Београд 1879². [Kovačević, Toma *Opis Bosne i Hercegovine*, Београд 1879²]

Крестић, Василије Ђ., *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013. [Krestić, Vasilije Đ., *Srbi u Ugarskoj 1790–1918*, Novi Sad 2013]

Леовац, Данко, „Спољна политика у последњој години владавине кнеза Михаила Обреновића”, у: *Јован Ристић, државник и дипломата – Берлински конгрес (140 година од међународног признања и независности Србије)*. Зборник радова са научног скупа одржаног 28. новембра 2018. године у Крагујевцу, ур. Предраг Илић, Крагујевац 2020, 9–26. [Leovac, Danko, „Spoljna politika u poslednjoj godini vladavine kneza Mihaila Obrenovića”, у: *Jovan Ristić, državnik i diplomata – Berlinski kongres (140 godina od međunarodnog priznanja i nezavisnosti Srbije)*. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 28. novembra 2018. godine u Kragujevcu, ur. Predrag Ilić, Kragujevac 2020, 9–26]

Леовац, Данко, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*, Београд 2015. [Leovac, Danko, *Srbija i Rusija za vreme druge vladavine kneza Mihaila (1860–1868)*, Beograd 2015]

Љушић, Радош, *Карађорђе, биографија*, Београд 2005². [Ljušić, Radoš, *Karađorđe, biografija*, Beograd 2005²]

Љушић, Радош, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986. [Ljušić, Radoš, *Kneževina Srbije (1830–1839)*, Beograd 1986]

Љушић, Радош, *Кнез Милош (1783–1860), државотворни владар*, Нови Сад 2021. [Ljušić, Radoš, *Knez Miloš (1783–1860), državotvorni vladar*, Novi Sad 2021]

Љушић, Радош, *Књига о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Београд 2004³. [Ljušić, Radoš, *Knjiga o Načertaniju. Nacionalni i državni program Kneževine Srbije (1844)*, Beograd 2004³]

Љушић, Радош, „Предлози Јована Мариновића за решење српског питања 1848. и 1854. године”, *Српске студије* 3 (2012) 279–311. [Ljušić, Radoš, „Predlozi Jovana Marinovića za rešenje srpskog pitanja 1848. i 1854. godine”, *Srpske studije* 3 (2012) 279–311]

Љушић, Радош, *Српска државност 19. века*, Београд 2008. [Ljušić, Radoš, *Srpska državnost 19. veka*, Beograd 2008]

Маринковић, Мирјана, „Латас, Омер-паша”, у: *Српски биографски речник*, т. 5, гл. ур. Чедомир Попов, Нови Сад 2011, 554–555. [Marinković, Mirjana, „Latas, Omer-paša”, у: *Srpski biografski rečnik*, т. 5, гл. ур. Čedomir Popov, Novi Sad 2011, 554–555]

Микавица, Дејан, *Српска Војводина: од Аутономије до Присаједињења 1683–1918*, Нови Сад 2018. [Mikavica, Dejan, *Srpska Vojvodina: od Autonomije do Prisajedinjenja 1683–1918*, Novi Sad 2018]

Милановић, Јасмина, *Аћим Чумић 1836–1901*, Београд 2007. [Milanović, Jasmina, *Aćim Čumić 1836–1901*, Београд 2007]

Милићевић, Милан Ђ., *Додатак Поменику од 1888. Знаменити људи у српског народа који су преминули до краја 1900. г.*, Београд 1901. [Milićević, Milan Đ., *Dodatak Poteniku od 1888. Znameniti ljudi u srpskog naroda koji su preminuli do kraja 1900. g.*, Београд 1901]

Опачић, Петар, Скоко, Саво, *Српско-турски ратови 1876–1878*, Београд 1981. [Opačić, Petar, Skoko, Savo, *Srpsko-turski ratovi 1876–1878*, Београд 1981]

Ортајли, Илбер, *Најдужи век империје*, Београд 2004. [Ortajli, Ilber, *Najduži vek imperije*, Београд 2004]

Павловић, Драгољуб М., *Покрет у Босни и Албанији противу реформама Махмуда II*, Београд 1913. [Pavlović, Dragoljub M., *Pokret u Bosni i Albaniji protivu reforata Mahmuda II*, Београд 1913]

Павловић, Драгољуб М., *Србија и Српски покрет у Јужној Угарској 1848. и 1849. године*, Београд 1904. [Pavlović, Dragoljub M., *Srbija i Srpski pokret u Južnoj Ugarskoj 1848. i 1849. godine*, Београд 1904]

Попов, Чедомир, „Алавантић Милинковић, Јован”, у: *Српски биографски речник*, т. 1, гл. ур. Младен Лесковац, Александар Форишковић, Чедомир Попов, Нови Сад 2004, 81–82. [Popov, Čedomir, „Alavantić Milinković, Jovan”, у: *Srpski biografski rečnik*, т. 1, гл. ур. Mladen Leskovac, Aleksandar Foriškić, Čedomir Popov, Novi Sad 2004, 81–82]

Попов, Чедомир, „Алавантић Милинковић, Радомир”, у: *Српски биографски речник*, т. 1, гл. ур. Младен Лесковац, Александар Форишковић, Чедомир Попов, Нови Сад 2004, 82–83. [Popov, Čedomir, „Alavantić Milinković, Radimir”, у: *Srpski biografski rečnik*, т. 1, гл. ур. Mladen Leskovac, Aleksandar Foriškić, Čedomir Popov, Novi Sad 2004, 82–83]

Попов, Чедомир, *Грађанска Европа (1770–1914)*, књ. II, Београд 2010. [Popov, Čedomir, *Građanska Evropa (1770–1914)*, књ. II, Београд 2010]

Поповић, Василиј, *Аграрно питање у Босни и турски нареди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839–1861)*, Београд 1949. [Popović, Vasilj, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida (1839–1861)*, Београд 1949]

Поповић, Душан Ј., *О Цинџарима. Прилози питању постанка нашег грађанског друштва*, Београд 1937². [Popović, Dušan J., *O Cincarima. Prilozi pitanju postanka našeg građanskog društva*, Београд 1937²]

Поповић, Љубодраг А., *Шематизам Кнежевине Србије 1839–1851*, Београд 1999. [Popović, Ljubodrag A., *Šematizam Kneževine Srbije 1839–1851*, Београд 1999]

Поповић, Петар И., *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Београд 1951. [Popović, Petar I., *Crna Gora u doba Petra I i Petra II*, Београд 1951]

Поповић, Радомир Ј., *Аврам Петронијевић 1791–1852*, Београд 2012. [Popović, Radomir J., *Avram Petronijević 1791–1852*, Београд 2012]

Поповић, Радомир Ј., „Делатност првог руског конзула у Србији Герасима Вашћенка 1838–1843”, *Историјски часопис* 65 (2016) 183–204. [Popović, Radomir J., „Delatnost prvog ruskog konzula u Srbiji Gerasima Vašćenka 1838–1843”, *Istorijski časopis* 65 (2016) 183–204]

Поповић, Радомир Ј., „Мариновић, Јован”, у: *Српски биографски речник*, т. 6, гл. ур. Чедомир Попов, Бранко Бешлин, Нови Сад 2014, 86–88. [Popović, Radomir J., „Marinović, Jovan”, у: *Srpski biografski rečnik*, т. 6, гл. ур. Čedomir Popov, Branko Bešlin, Novi Sad 2014, 86–88]

Поповић, Радомир Ј., *Тома Вучић Перушић*, Београд 2003. [Popović, Radomir J., *Toma Vučić Perišić*, Београд 2003]

Раденић, Андрија, *Социјалистички листови и часописи у Србију 1871–1918*, књ. 1, Београд 1977. [Radenić, Andrija, *Socijalistički listovi i časopisi u Srbiji 1871–1918*, књ. 1, Београд 1977]

Радовић, Данијел, *Јован Ристић: биографија државника* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2020) [Radović, Danijel, *Jovan Ristić: biografija državnika* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2020)]

Ражнатовић, Новак, „О раду радикалске опозиције, кнеза Петра Карађорђевића и књаза Николе против режима краља Милана у Србији 1883–1889. године”, *Историјски записи* 1 (1966) 57–109. [Ražnatović, Novak, „O radu radikalske opozicije, kneza Petra Karađorđevića i knjaza Nikole protiv režima kralja Milana u Srbiji 1883–1889. godine”, *Istorijski zapisi* 1 (1966) 57–109]

Рајић, Сузана, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова, сукобљени светови*, Београд 2014². [Rajić, Suzana, *Aleksandar Obrenović, vladar na prelazu vekova, sukobljeni svetovi*, Београд 2014²]

Рајић, Сузана, „Више од два века српско-руских дипломатских односа”, *Српске студије* 9 (2018) 11–37. [Rajić, Suzana, „Više od dva veka srpsko-ruskih diplomatskih odnosa”, *Srpske studije* 9 (2018) 11–37]

Рајић, Сузана, „Последњи план кнеза Михаила Обреновића о Босни и Херцеговини”, *Српски историјски часопис* I (2018) 104–132. [Rajić, Suzana, „Poslednji plan kneza Mihaila Obrenovića o Bosni i Hercegovini”, *Srpski istorijski časopis* I (2018) 104–132]

Рајић, Сузана, „Радаковићева мисија у Војној граници 1868. године и оперативне и тактичке промене у политици Србије према Босни и Херцеговини”, у: *Срби на простору Босне и Херцеговине од XV до XX*

века, зборник радова, ур. Дејан Микавица, Нови Сад 2020, 305–331. [Rajić, Suzana, „Radakovićeva misija u Vojnoj granici 1868. godine i operativne i taktičke promene u politici Srbije prema Bosni i Hercegovini”, u: *Srbi na prostoru Bosne i Hercegovine od XV do XX veka, zbornik radova*, ур. Дејан Микавица, Нови Сад 2020, 305–331]

Рајић, Сузана, „Сербско-черногорские отношения после Негоша – необходимость и препятствия”, у: *Петар II Петрович Негош, митрополит, реформатор, поет, 200 лет со дня рождения*, редколлегия Светлана И. Данченко и др., Москва 2013, 205–208. [Rajić, Suzana, „Serbsko-černogorskije otnošenija posle Njegoša – neobhdimost i prepjatatstviija”, u: *Petar II Petrovič Njegoš, mitropolit, reformator, poet, 200 let so dnja roždenija*, redkolegija Svetlana I. Dančenko i dr., Moskva 2013, 205–20]

Рајић, Сузана, *Спољна политика Србије између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд 2015. [Rajić, Suzana, *Spoljna politika Srbije između očekivanja i realnosti 1868–1878*, Beograd 2015]

Ратковић-Костић, Славица, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд 2006. [Ratković-Kostić, Slavica, *Evropeizacija srpske vojske 1878–1903*, Beograd 2006]

Савић, Александар М., *Кнежевина Србија и Османско царство (1839–1858)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021) [Savić, Aleksandar M., *Kneževina Srbija i Osmansko carstvo (1839–1858)* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2021)]

Скерлић, Јован, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд 1910. [Skerlić, Jovan, *Svetozar Marković, njegov život, rad i ideje*, Beograd 1910]

Стојанчевић, Владимир, *Јужнословенски народи у Османским царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971. [Stojančević, Vladimir, *Južnoslovenski narodi u Osmanskim carstvu od Jedrenskog mira 1829. do Pariskog kongresa 1856. godine*, Beograd 1971]

Страњакковић, Драгослав, *Влада уставобранитеља 1842–1853. – унутрашња и спољашња политика*, Београд 1932. [Stranjaković, Dragoslav, *Vlada ustavobranitelja 1842–1853. – unutrašnja i spoljašnja politika*, Beograd 1932]

Страњакковић, Драгослав, *Илија Гарашанин*, Крагујевац 2005. [Stranjaković, Dragoslav, *Ilija Garašanin*, Kragujevac 2005]

Страњакковић, Драгослав, „Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама 1844–1858”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* XI/2–3 (1936) 155–180, 300–315. [Stranjaković, Dragoslav,

„Politička propaganda Srbije u jugoslovenskim pokrajinama 1844–1858”, *Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu* XI/2–3, (1936) 155–180, 300–315]

Тејлор, Ален Џ. П., *Хабзбуршка монархија 1809–1918: историја Аустријске царевине и Аустро-Угарске*, Београд 2001. [Tejlor, Alen Dž. P., *Habzburška monarhija 1809–1918: istorija Austrijske carevine i Austro-Ugarske*, Beograd 2001]

Терзић, Славенко, „Стара Србија, настанак имена и знања о њој до 1912. године”, *Историјски часопис* 42–43 (1995–1996) 1997, 91–110. [Terzić, Slavenko, „Stara Srbija, nastanak imena i znanja o njoj do 1912. godine”, *Istorijski časopis* 42–43 (1995–1996) 1997, 91–110]

Уједињена омладина српска, зборник радова, ур. Живан Милисавец, Нови Сад–Београд 1968. [*Ujedinjena omladina srpska, zbornik radova*, ur. Živan Milisavac, Novi Sad–Beograd 1968]

Черникова, Татјана, Вишњаков, Јарослав, *Историја Русије*, књ. 2, Београд 2019. [Černikova, Tatjana, Višnjakov, Jaroslav, *Istorija Rusije*, knj. 2, Beograd 2019]

Шешум, Урош С., *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, Београд 2017. [Šešum, Uroš S., *Srbija i Stara Srbija (1804–1839)*, Beograd 2017]

Aleksandar M. SAVIĆ

**MEMOIR OF JOVAN MILINKOVIĆ ON THE ACTIVITIES OF
THE SERBIAN SECRET ORGANIZATION IN THE EASTERN AND
NORTHEASTERN PARTS OF THE BOSNIAN EYALET (1850–1851)**

Summary

The (Promised) Memoir on the Propaganda in Turkey in 1850 by Jovan Milinković is one of the most important historical sources for studying the activities of the Secret Organization of Ilija Garašanin in the mid-19th century. He was involved in the work of the organization from the beginning of 1850 until the summer of 1851. Milinković left a significant testimony about foreign activities in the territory of the eastern and northeastern part of the Bosnian Eyalet during that period. Through *načelnici* (nahiya elders) and *kmetovi* (village elders) he operated in Bijeljina, Tuzla, Gradačac, Maglaj, Zvornik and Birač nahiya. He maintained contacts with them through Nikola's *pandurs* or he met with them personally during church fairs near the Tavna monastery, at the foot of the Majevisa mountain. In order not to raise suspicion among the local Muslims concerning his visits to Bosnia, he established friendly relations with Mustaj Bey Urembegović, the Sipahi of Janja, and the Metropolitan of Zvornik, Agatangel, to whom he brought books as a gift for schools in his diocese. The knowledge of the Ottoman authorities about the work of the Secret Organization in the Ottoman provinces in the neighbourhood of Serbia, influenced Garašanin to reduce the activities to the greatest possible extent, which resulted in a reduction in the number of agents. In such circumstances, the foreign activity of Jovan Milinković ended in the summer of 1851. Milinković especially emphasized the actions of Omer Pasha Latas in the Niš Sanjak and the Bosnian Eyalet, which contributed to breaking the network of Serbian secret agents.

Чланак примљен: 31.3.2022.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 6.6.2022.

Јована БЛАЖИЋ ПЕЈИЋ*
Историјски институт
Београд

ПИСМА МИЛАНА Ђ. МИЛИЋЕВИЋА НИЛУ АЛЕКСАНДРОВИЧУ ПОПОВУ (1867–1877)

Анстракт: У раду је представљено четрнаест писама Милана Ђ. Милићевића упућених руском историчару Нилу Александровичу Попову, насталих у периоду између 1867. и 1877. године. Приређена преписка сведочи о односу двојице интелектуалаца, о политичким приликама у Србији, о организовању Велике етнографске изложбе и Другог свесловенског конгреса у Москви, као и о покушају организовања Свесловенског конгреса у Београду, те школовању српских питомаца у Русији. Преписка представља прилог проучавању историје српско-руских односа током седме и осме деценије XIX века, а део је личног фонда Нила Александровича Попова, похрањеног у оквиру Научно-истраживачког одељења рукописа Руске државне библиотеке у Москви.

Кључне речи: Србија, Милан Ђ. Милићевић, Димитрије Милићевић, школовање, Московски свесловенски конгрес, Русија, Нил Александрович Попов.

Abstract: The paper presents fourteen letters of Milan Đ. Milićević addressed to the Russian historian Nil Alexandrovich Popov, written in the period from 1867 to 1877. The edited correspondence portrays the relationship of the two intellectuals, political situation in Serbia, the organization of the Ethnographic Exhibition and the Second Slavic Congress in Moscow, and the attempt to organize a Slavic Congress in Belgrade, including the education of Serbian scholars in Russia. The correspondence represents a kind of contribution to the study of the history of Serbian-Russian relations during the seventh and eighth decades of the 19th century, and is deposited within Nil Alexandrovich Popov's personal fund in the Scientific-Research Department of the Russian State Library of Moscow.

Keywords: Serbia, Milan Đ. Milićević, Dimitrije Milićević, education, Moscow Slavic Congress, Russia, Nil Alexandrovich Popov

* jovana.blazic.pejic@iib.ac.rs

Српски интелектуалци у 19. веку, а нарочито током његове друге половине, одржавали су сталне контакте са руским интелектуалцима, посебно са онима словенофилске оријентације, те са руским културним и научним институцијама, а значајан догађај за развој ових односа био је Московски свесловенски конгрес, одржан маја и јуна 1867. године у Петрограду и Москви.¹ Милан Ђ. Милићевић, књижевник, политичар и етнограф, дугогодишњи секретар Министарства просвете и црквених дела (1861–1874), представља прави пример те плодне културно-научне сарадње. Иако није отпутовао на планирано школовање у Кијев, Милићевић је успео да уз руске професоре Василија Теодоровича Вердиша и Дмитрија Алексејевича Рудинског савлада руски језик и оствари значајан број познанстава међу Русима, а једно од њих било је са професором и историчарем, дугогодишњим секретаром Московског словенског добротворног комитета (1867–1877) Нилом Александровичем Поповим², кога је упознао у лето 1864. године, приликом Поповљеве прве посете Србији. Међутим, иако први контакти Милана Ђ. Милићевића са руским словенофилима почињу већ 1856. године, када преводи дело *Писма о историји Срба и Бугара* Александра Фјодоровича Гиљфердинга,³ па затим у словенофилском часопису *Русская беседа* објављује чланке *Рассказ очевидца о Скупштини (Письмо в редакцию «Русской беседы»)*⁴ и *Письмо из Белграда*⁵, за развој културно-научних веза кључан моменат представља његов одлазак у Русију 1867. године, када је као део званичне делегације представљао Кнежевину Србију на Великој етнографској изложби и Другом свесловенском конгресу у Москви, те проширио контакте међу члановима Московског словенског добротворног комитета и продубио познанство са Поповим, о чему нам данас сведочи њихова преписка, коју овом приликом делом представљамо читаоцима.

Преписка између Милана Ђ. Милићевића и Нила Александровича Попова почиње због припремања Велике етнографске изложбе у Москви,

¹ О Сверуској етнографској изложби и Другом свесловенском конгресу у Москву више у: Јована Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021) 210–235.

² О Нилу Александровичу Попову и његовим везама са Србима више у: Иста, „Нил Попов и Србија”, у: *Србија и Русија 1814–1914–2014: међународни научни скуп*, ур. Михаило Војводић, Београд 2016, 41–57.

³ Александар Фјодорович Гиљфердинг, *Писма о историји Срба и Бугара*, Св. 1–2, прев. Милан Ђ. Милићевић, Београд 1857–1860.

⁴ Милан Миличевич, „Рассказ очевидца о Скупштини (Письмо в редакцию «Русской беседы»)”, *Русская беседа* 1 (1859), 26. јануар 1859, 139–156.

⁵ Исти, „Письмо из Белграда”, *Русская беседа* 2 (1859), 20. март 1859, 140–145.

за коју је председник тзв. *Словенског одељења* Организационог одбора, Попов, лета 1866. године, затражио помоћ од српског књижевника. Након што је примљен званичан позив за учешће на изложби у Москви, априла 1866. године,⁶ и након што је кнез Михаило Обреновић наредио да се за потребе учешћа, из његове личне, али и из државне касе, издвоји по 200 дуката,⁷ Српско учено друштво упустило се у припремање материјала, за шта је организован посебан пододбор који су чинили Јован Бошковић, Милан Ђ. Милићевић, Милан Миловук, Милан Симић и Стеван Тодоровић.⁸ У оквиру припрема, Милан Ђ. Милићевић и Стеван Тодоровић били су задужени за куповину и слање материјала.⁹ Крајем марта 1867. године, преко Руског генералног конзулата у Београду и руског протојереја Михаила Фјодоровича Рајевског у Бечу,¹⁰ у Москву је послато шест комплета српске народне ношње и деведесет фотографија (четрдесет већег и педесет мањег формата), о чему нам говори прво приређено писмо.¹¹ Због залагања око припреме материјала за изложбу, Милан Ђ. Милићевић је од стране организатора награђен сребрном медаљом, коју је примио марта 1869. године.¹²

Из даље преписке сазнајемо да је Милан Ђ. Милићевић свог московског познаника Попова често извештавао о политичким приликама у Србији, нарочито 1867–1869. године, када српско-руски односи нису добро стајали. Крајем јула 1867. године, по повратку из Русије, а у вези са националним плановима Михаила Обреновића, Милићевић је из Београда писао Попову: „Тишина по врху, а по дну спремање. То је наша садашња атмосфера”. Писао му је и о организовању Омладинске скупштине у Београду, па на крају додао: „Не може човек да каже да ли ће пре на нашем истоку или западу да прсне”. Такође, као секретару Московског словенског добротворног комитета, коме је, између осталог, школовање

⁶ Архив Српске академије науке и уметности (даље: АСАНУ), Српско учено друштво (даље: СУД), 2265/1866. *Организациони одбор за припрему Руске етнографске изложбе – Српско учено друштво, 1. април 1866.*

⁷ АСАНУ, СУД, 2319/1867. *Коста Цукић – Српско учено друштво, Београд, 10. јануар 1867.*

⁸ АСАНУ, СУД, 2361/1867. *Извештај са састанка пододбора, Београд, 21. јануар 1867.*

⁹ АСАНУ, СУД, 2362/1867. *Извештај са састанка пододбора, Београд, 22. јануар 1867.*

¹⁰ АСАНУ, СУД, 2405/1867. *Српско учено друштво – М. Ф. Рајевски, Београд, 18. март 1867.*

¹¹ Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (даље: НИОР РГБ), Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 1–1 об. *М. Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 24. март 1867.*

¹² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 9–10 об. *М. Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, 4. март 1869.*

јужнословенске омладине у Русији био један од задатака, препоручио му је српске питомце Михаила Марковића и Петра Божовића, који су се као стипендисти руске владе школовали у Петровској пољопривредно-шумарској академији у Москви.¹³ Годину дана касније, августа 1868. године, Милићевић је писао Попову о унутрашњој политици српске владе, али и о припремама за рат са Османлијама: „У нас се све једнако спрема за рат. Рекао би човек да ће ово лето почети с миром, али хоће ли се и свршити тешко је погодити”.¹⁴ Такође, из представљене преписке, сазнајемо нешто више и о покушају организовања Свесловенског конгреса у Београду, о иницијативи која је током 1869. године потекла од самог Попова, а у циљу да се Србија изнова приближи Русији. Иницијатива московских словенофила, преко митрополита Михаила, изнета је пред српске намеснике: „У 1867. години био је Словенски скуп у Москви, 1868. године скупљаху се Словени у Прагу. Одвећ је потребно, да се у концу јулија или у почетку августа 1869. године учини такав скуп у Београду. Ми ћемо вам послати људе врло озбиљне, за које можемо јемствовати да ће се држати не само мирнога правца, но и који потпуно поштују и најватреније сочувствују Србију, што ће они потврдити и речима и делима. Могу да дођу и из других словенских земаља гости, али не у великом броју. Овакав скуп понајпре је потребан и користан самој Србији ради њенога моралнога узвишења, јер никако не треба да ваш народ стоји ниже руског и чешког. Али, ако ви у Београду не дате дозвољење, скуп ће бити у Црној Гори”.¹⁵ Српски намесници остали су уздржани и само се одуговлачило са давањем конкретног одговора.¹⁶ Иако није било стварне намере да се дозволи организовање оваквог скупа у Београду, Милићевић је обавестио Попова да већ неко време круже гласине да би Свесловенски конгрес у Београду могао да се одржи у августу, па је пишући о позитивним искуствима из Москве, изразио лични став и наду за скорим виђањем Словена у српској престоници. Међутим, како до организовања Свесловенског конгреса у Београду није дошло, наредан сусрет Милићевића и Попова одиграо се

¹³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 3–4. М. Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 12. јул 1867.

¹⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 5–6. М. Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 16. август 1868.

¹⁵ АСАНУ, Јован Ристић (даље: ЈР), XXVI/13. Митрополит Михаило – Јован Ристић, Београд, 7. март 1869.

¹⁶ Више о томе: Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, 258–260.

лета 1870. године, приликом Поповљеве друге посете Србији,¹⁷ а затим и две године касније, када је Милићевић отпутовао у Москву, како би сина уписао на студије медицине.¹⁸ Поред наведеног, Милићевићева писма сведоче и о везама међу интелектуалцима и културним и научним институцијама двеју земаља, те размени књига и часописа. У писмима Милићевић поздравља московске познанике, водеће чланове Московског словенског добротворног комитета, попут Владимира Александровича Черкаског, Николаја Петровића Мешћерског, Петра Алексејевича Безсонова, Александра Ивановича Кошелева, Михаила Никифоровича Каткова, чланове породице Алексеја Степановича Хомјакова, Јурија Александровича Оболенског, Александра Николајевича Карамзина и многе друге,¹⁹ и повремено им шаље српска издања.²⁰

Од 1872. године највећи број писама односио се на школовање Милановог старијег сина Димитрија Мите Милићевића, који се као питомац руске владе, у периоду између 1872. и 1874. године, школовао на Медицинском факултету Московског царског универзитета. Иако је био уживалац државне стипендије, током боравка у Москви, Димитрије Милићевић могао је да рачуна и на помоћ Московског словенског добротворног комитета, а нарочито на подршку Нила Александровича Попова. У више наврата Милан Ђ. Милићевић је од свог московског познаника тражио да помогне његовом сину,²¹ нарочито саветима, како не би потпао под штетне утицаје који су се у то време ширили међу студентима у Москви. Како у јулу 1873. године Димитрије Милићевић није положио ниједан испит, изгубио је стипендију,²² па је Милан молио Попова да посредује код Азијског департмана Министарства спољних

¹⁷ Милан Ђ. Милићевић, *Дневник I, (1. јануар 1869–22. септембар 1872)*, прир. Петар Крестић, Београд 2011, 213–217, 221, 223–225, 231–234.

¹⁸ Исто, 493.

¹⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 3–4. *М. Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 12. јул 1867*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 7. *М. Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 24. април 1868*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 5–6. *М. Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 16. август 1868*.

²⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 7. *М. Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 24. април 1868*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 5–6. *М. Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 16. август 1868*.

²¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 14–15. *М. Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 21. септембар 1872*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 16–16 об. *М. Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 10. јануар 1873*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 24–25. *М. Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 23. август 1873*.

²² Милан Ђ. Милићевић, *Дневник II, (23. септембар 1872–6. април 1877)*, прир. Петар Крестић, Београд 2015, 99.

послова и обезбеди му обнову стипендије,²³ што је и уродило плодом.²⁴ Међутим, након готово две године проведене у Москви, Димитрије Милићевић је добио стипендију српске владе и даље школовање наставио у Паризу. Напуштајући Москву, за пружену помоћ, Димитрије се свесрдно захвалио Попову и чланству Московског словенског добротворног комитета, наводећи да по доласку у Москву никога није познавао и да му се Попов нашао, како у моралном, тако и у финансијском смислу.²⁵

Последње, четрнаесто писмо, такође се односи на школовање, само овог пута српских питомица у Русији. Милан Ђ. Милићевић похвалио је напоре Нила Александровича Попова и Дамског одељења Московског словенског добротворног комитета у вези са оснивањем посебне школе и пансиона за школовање јужнословенских девојчица при Алексејевском женском манастиру у Москви и изразио веровање да такав подухват може донети само најбоље резултате.²⁶ Избијањем Велике источне кризе и Првог српско-турског рата (1876–1877), словенско питање међу Русима постало је веома актуелно, што се одмах одразило и на финансије Московског словенског добротворног комитета, па је тако створена могућност за увећање броја стипендија, те примања већег броја Српкиња на школовање. Између осталог, како се и чланство Комитета нагло увећало, многе угледне даме које су приступиле Дамском одељењу Московског словенског добротворног комитета настојале су да на себе преузму терет школовања појединих јужнословенских питомица. На тај начин, грофица Марија Васиљевна Бутурлинова из Тамбова преузела је на себе школовање сестара Зорке и Данице Петровић, које су, заједно са још седамнаест сународница, допутовале у Москву почетком јануара 1877. године.²⁷

Приређена писма чувају се у оквиру личног фонда Нила Александровича Попова (№ 239), похрањеног у Научно-истраживачком одељењу рукописа Руске државне библиотеке у Москви. Фасциклу коју

²³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 18–18 об. *М. Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Ужнице, 26. мај 1873*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 20–20 об. *М. Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Ивањица, 3. јун 1873*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 31, Л. 1–2. *Димитрије Милићевић – Н. А. Попов, Москва, 1873.*

²⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 26–27. *М. Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 30. септембар 1873.*

²⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 31, Л. 3–4. *Димитрије Милићевић – Н. А. Попов, Париз, 6. септембар 1874.*

²⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 28–29. *М. Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 1. април 1877.*

²⁷ Више о томе: Јована Блажић, „Московски словенски комитет и школовање српских и бугарских питомица (1876–1877)”, *Мешовита грађа (Miscellanea)* XXXIII (2012) 301–314.

чине укупно четрнаест писама пред научну јавност износимо у целости. Писма су написана читко, руком Милана Ђ. Милићевића, на српском и руском језику. Услед бројних правописних недоследности, ради бољег разумевања, приређивач је уносио мање интервенције у текст. Најчешће су кориговани интерпункцијски знаци, велико и мало слово, неправилно састављене или растављене речи, те поједине речи у писмима писане на руском језику, а скраћене речи и остале интервенције допуњене су у угластим заградама. Датуми, мале заграде и подвлачења пренета су из оригинала. Приређену преписку објављујемо у складу са важећим правописима српског и руског језика.

*

1.

У Београду, 24. марта 1867.

Господо,

Изволесте летос одликовати и мене позивом да вам доставим каквих записака о обичајима, веровању и уопште о целом животу српскога народа.

Тај ми позив би веома мио и драг, али ми тим теже пада што вам се не могу на њ одазвати како би ваљало.

Место да набрајам узроке зашто то не могах учинити, боље је да вас замолим да се задовољите оним што вам могосмо послати из Београда.

Српско учено друштво, кога члан и ја имам част бити, посла вам целокупно рухо за шест лица, као што ће вам о томе и писмо од њега стићи, можда заједно кад и ово, а ја, од своје стране, журим се да вам пошљем:

лак опис свега ношава у Србији сељачкога, како мушкога тако и женскога;

б) своја „Путничка писма”, која лагано излазе у „Вили”²⁸, уколико су до сада штампана; и

в) 40 великих и 50 малих фотографисаних слика, које представљају разна лица, или предмете у Србији (само неколико слика има које представљају личности не из Србије).

С дубоким поштовањем остајем

вам предани,

М. Ђ. Милићевић

І секретар у Министарству просвете и црквених дела,
Редовни члан Српског ученог друштва.

НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 1–1 об. Автограф.

²⁸ *Вила*: лист за забаву, књижевност и науку, часопис који је излазио у Београду у периоду 1865–1868. године, у уредништву Стојана Новаковића.

2.

У Београду, 12. јула 1867.

Драги господине,

Два младића Србина, Михаило Марковић и Петар Божовић, свршивши овамо гимназију, долазе у Москву да ступе у неки завод земљоделски и шумарски,²⁹ а на трошак царско-руске владе. Они ће вам донети ово писмо.

Упућујући их к вама ја вас молим да бисте не одрекли братску трудбу показати им куда и коме да се обрате. Они носе и рекомедателно писмо од овдашњег руског конзулата.

Ја сам њима веома ослудио Москву, али у први мах, док се још не познаду, док се не привикну може им бити тешко. Молим вас, примите их слатком речју, како Руси увек чине, па ће се деца развеселити и осетиће да су међу својима.

Ништа ново немам вам одовуда јавити. Тишина по врху, а по дну спремање, то је наша садашња атмосфера. До месец дана мислим да ће бити Скупштина. Чућемо и њезин глас. Ја сам одмах по повратку путовао по Србији.³⁰ Ох, да вам је било чути како сваки сељак разбира за вашу земљу, за вас, за све до ситница што је само ваше.

Могу вам то јавити да је у нас после три године оскудне ова тако плодна да је такву нису запамтили ни најстарији људи.

Кнез Михаило³¹ још [је] на страни. Омладинска скупштина спрема се код нас о Преображењу (6. авг[уста]). Сад баш чусмо да Хрватска канцеларија не допушта Србима ђацима да нам овамо дођу на ту Скупштину. Видите како се ствари све више заплећу. Не може човек да каже да ли ће пре на нашем истоку или западу да прсне.

²⁹ Мисли се на Петровску пољопривредно-шумарску академију.

³⁰ Мисли се по повратку из Русије, крајем јуна 1867. године, након посете Великој етнографској изложби и учешћа у Московском свесловенском конгресу. О Милићевићевим импресијама са тог путовања више у: Милан Ђ. Милићевић, „Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867”, *Годишњица Николе Чутића VII* (1885) 1–86.

³¹ Михаило Обреновић (1823–1868), српски кнез (1839–1842, 1860–1868).

Молим вас лепо да бисте били добри у случају згодном изручити моје поштовање: г[осподину] Безсонову³², породици пок[ојног] незаборављенога Хомякова³³, породици Кошелјева³⁴; г-ну Каткову³⁵, г-ну Леонтјеву³⁶, и свима који нису већ заборавили вашег поштоватеља и пријатеља

М. Ђ. Милићевића.

НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 3–4. Автограф.

³² Петар Алексејевич Безсонов (1828–1898), руски слависта, професор Харковског царског универзитета, члан Московског словенског добротворног комитета и почасни члан Српске краљевске академије.

³³ Алексеј Степанович Хомјаков (1804–1860), „отац руског словенофилства”.

³⁴ Александар Иванович Кошелјев (1806–1883), руски публициста, члан Московског словенског добротворног комитета.

³⁵ Михаил Никифорович Катков (1818–1887), руски публициста и књижевни критичар, члан Московског словенског добротворног комитета.

³⁶ Константин Николајевич Леонтјев (1831–1891), руски дипломата, публициста и лекар. Био је секретар и драгоман Руског конзулата на Криту (1863–1864), па затим и у Једрену (1864, 1866–1867) и Београду (1865). Године 1867. именован је за вицеконзула у Тулчи, па 1869. године за конзула у Јањини, и на крају за конзула у Солуну (1871).

3.

У Београду, 24. апр[ила] 1868.

Поштовани господине,

Уз пакет књига, које су намењене за Москву, експедитор је погрешно послао и онај што је за Петербург одређен. Зато бих вас лепо молио, да бисте изволели, кад књиге тамо дођу, узети их све, па не гледајући што је на којој назначено да се упућује коме, одерати онај лист и предати 1 књ[игу] Румянцовскоме музеју, 1 књигу Библиотеци Петровске земљеделаческе академије, 1 Нилу Попову професору, 1 Василију Ив[анову] Губину³⁷, 1 семејству Хомякова, 1 књазју Щербатову³⁸, 1 књ[игу] Оболенском³⁹, 1 Карамзину⁴⁰, а ако која претече подајте 1 генералу Левшину⁴¹, и с другима поступите како сами знате да је најбоље, а не брините за Петербург, ја сам тамо друге књиге послао.

С братским поздрављем свима вама и белокаменој, незаборављеној Москви остајем ваш

МЂМилићевић

НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 7. Автограф.

³⁷ Василиј Иванов Губин, учесник Омладинске скупштине из августа 1867. године у Београду.

³⁸ Александар Алексејевич Шербатов (1829–1902), руски кнез, московски градоначелник (1863–1869).

³⁹ Јуриј Александрович Оболенски, руски кнез, члан Московског словенског добротворног комитета.

⁴⁰ Александар Николајевич Карамзин, руски књижевник и песник, син Николаја Михаиловича Карамзина, члан Московског словенског добротворног комитета.

⁴¹ Дмитриј Сергејевич Левшин (1801–1871), руски генерал, руски генерални конзул у Београду (1849–1851), начелник Московског школског округа (1863–1867), почасни председник Московског словенског добротворног комитета (1864–1867).

4.

У Београду, 16. августа 1868.

Поштовани господине,

Приближава се време, које никада нећу заборавити. Долази мај месец и јун, када године 1867. у Москви беше онај значајни братско-словенски збор. Ја сам истина готово сваког дана имао узрока, да се сетим Москве, Петербурга, Русије и Руса, иако, на своју срамоту, морам исповедити, никоме тамо тако дуго нисам писао, али ипак, што ми ближе долазе они незаборављени дани, то ми све живље трепти пред очима Кремаљ, Св[ети] Исакије и тврди Кронштат.

А зашто вам нисам писао?

Ево зашто. По служби својој, већину времена својега провео сам на путу, остало сам делио опет међу службом и започетим књижевним пословима. Од скоро опет заподенуто је у нас питање о бољему уређењу наших основних школа. И то ми задаје посла доста.

Пре неког времена послао сам по једну књигу своју „Живот Срба сељака“⁴², вама, г[осподину] Каткову, г[осподину] Кошелеву, књ[ажевима] Мещерским⁴³, књ[азу] Черкаском⁴⁴ и др, па не знам ништа, да ли је то дошло вама у руке. Још има писмо овамо од Петра Ал[ексејевича] Васиљчикова⁴⁵, по коме рекао бих да то није дошло тамо.

Сад опет узех слободу упутити на вас 9 књ[игу] својих „Путничких писама“⁴⁶. Молио бих вас лепо, да бисте били добри разаслати их кад вам дођу по адресу, а ја сам наменио по једну: М[ихаилу] Н[икифоровичу]

⁴² Милан Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Београд 1867.

⁴³ Браћа Николај и Владимир Петровић Мешћерски. Николај Петровић Мешћерски (1829–1901), руски кнез, песник и археограф. Био је начелник Московског школског округа (1874–1880) и први председник Московског попечитељства за школовање Словена (1890–1891). Владимир Петровић Мешћерски (1839–1914), руски кнез, књижевник и публициста, државни саветник са титулом камерхера.

⁴⁴ Владимир Александровић Черкаски (1824–1878), руски кнез, московски градоначелник (1869–1871), члан Московског словенског добротворног комитета.

⁴⁵ Петар Алексејевич Васиљчиков (1829–1898), син сенатора Алексеја Васиљевича Васиљчикова и рођени брат супруге Владимира Александровића Черкаског, представник Друштва за бригу о рањеницима и болеснима у рату и предводник првог санитарног одреда послатог у Црну Гору почетком 1876. године.

⁴⁶ Милан Ђ. Милићевић, *Путничка писма с разних страна Србије и о Србији*, Београд 1868.

Каткову, књазјам Мещерским 2 књ[иге], Кошељеву, Васильчикову, Немчинову⁴⁷, Библиотеци Универзитета и Библиотеци Тројицке-Сергијевске лавре. Те ће књиге доћи тамо у пакету Српског ученог друштва, мислим на „Императорское Московскоје общество истории и древностей российских“⁴⁸. Разуме се по себи, да вас молим, да једну од тих мојих књига примите себи као спомен нашега старога познанства.

Ново вам немам шта јавити. У нас се све једнако спрема за рат. Рекао би човек да ће ово лето почети с миром, али хоће ли се и свршити тешко је погодити. Тек се ми спремамо. Народ се добро помогао прошлогодишњом жетвом. Само у Херцеговини мори глад. Кнез Михаило посла тамо 1.000 дуката својега новца и нареди да се шиље жито сиротињи без разлике вере. Међутим, поред рата занима нас и друго којешта. Питање о укинућу или о модификацији капитулација с Портом раније закључених од особите је важности за нас. Ако се ослободимо тих окова мислићемо да смо добили онолико колико и лане у градовима. Немојте мислити, да ће нас то успавати. То ће бити ојачање наших главних захтевања. Гвоздени пут предмет је владине бриге, а живе препирке у печатњи. Спрема се и пројекат о пороти и о штампи, али то тек раде поједини људи, још није дошло до претреса.

Школе су на дневном реду. Који су у вас најбољи педагогически листови, које бисте и нама могли препоручити?

До који дан биће готов мој састав⁴⁹ о досадашњим школама у Србији. Кад све буде готово послаћу вам који. Надам се да ћете бити њиме задовољни.

Молићу вас јоште, као свога старога пријатеља, да будете добри и ове књиге разаслати адресантима, а сами са целом светом Москвом примити најсрдачније братске поздраве из сада очишћенога Белога града од нашега брата

МЂМилићевића

⁴⁷ Вероватно Александар Немчинов, за кога се наводи да је 1858. године посетио Србију: М. Ђ. Милићевић, *Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867*, 50.

⁴⁸ Друштво љубитеља историје и старине руске (1804–1929), прво научно историјско друштво основано при Московском царском универзитету.

⁴⁹ Милан Ђ. Милићевић, *Школе у Србији од почетка овога века до краја школске 1867. године*, Београд 1868.

Још вас по сто пута молим, ако вам не би било тешко, да бисте изјавили моје поздравље свима, који нас лане тако лепо тамо дочекаше: Кошељеву, Мещерским, Каткову, Н. Ал. Попову и другима.

МБМ.

НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 5–6. Автограф.

5.

Белград, 4 марта 1869.

Милостивый Государь
Нил Александрович!

На днях получил я, чрез посредничество г[осподина] Шишкина⁵⁰, Императорского генерального консула в Сербии, „серебряную медаль“⁵¹, присужден[н]ую мне за содействие при устройстве этнографической выставки в Москве 1867 года.

Принося обществу свою живейшую признательность за столь лестное для меня внимание на мое малое братское приложение, я пользуюсь, любезный друг, случаем сказать вам, своему ещё из Белграда знакомцу,⁵² что последствия Всеславянского съезда ещё по с[у]ю пору не все видены и оценены. Я не буду напоминать тот радостный трепет сердца, который чувствую каждый раз при помысле об Петербурге или о белокаменной Москве, а просто укажу на свой письм[ен]ный стол, на котором теперь лежит множество книг русских, составляющих самый драгоценный клад для меня и всей моей специальной деятельности... [...] ⁵³ издан[н]ый г[осподином] Ширяевым⁵⁴ в С[анкт] Петербурге 14 февраля, по случаю тысячелетия со дня смерти Св[ятого] Кирилла, апостола славян, уже 25 дня того же месяца украшал мой дом. А это только и указывает на все бесчислен[н]ая последствия этого мирового (в нашем роде) события.

Дай Бог что бы скоро увиделись мы и второй раз, а желательнее всего было бы видеть[ь]ся в сербской столице что бы и нашем Белграду загрег[ь]ся объединяющего славянского любовью.

Честью и славою поминая имена всех тех которые подняли первые эту мысль, я до последнего из дней моих не перестану содействовать всеми своими силами к осуществлению этой мысли, которая так светло выразилась первым славянским съездом.

⁵⁰ Николај Павлович Шишкин (1830–1912), руски дипломата. Био је руски конзул у Једрену (1861–1863), затим руски конзул у Београду (1863–1875), па руски амбасадор у Вашингтону (1875–1880), Грчкој (1875–1880) и Стокхолму (1884–1891).

⁵¹ За учешће у организовању Велике етнографске изложбе у Москви биле су предвиђене различите новчане награде и медаље (златне, сребрне и бронзане).

⁵² Из времена прве посете Нила Александровича Попова Београду у лето 1864. године.

⁵³ Нечитко.

⁵⁴ А. Ширяев, *Три приснопамятные слова в память всеславянских просветителей единокровным и единоплеменным, предлагаемые*, Петроград 1869.

Прошу вас, Нил Александрович, быть не толкователем моих чувств перед Обществом любителей естествознания⁵⁵ и перед всеми нам столько дорогими в матушке Москве.

С некоторого времени тихо[-]тихо посетит молва в нашей столице о том что бы второму славянскому съезду, в августе сего года, быть именно в Белграде. Что будет, увидим скоро...

Целую вас заочно и всех дорогих Москвичей, ожидая радостного дня обнять вас скоро еще раз в своем доме.

ММиличевич

П.П. Несколько недель тому назад прислал я вам свою „Школу”⁵⁶. Не знаю получили ли вы ее? Как бы вам прислать и все номера теперешнего года? Нет ли какой надежной дороги?

Миличевич

НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 9–10 об. Автограф.

⁵⁵ Друштво љубитеља природних наука, антропологије и етнографије (1863–1931), друштвено-научна организација основана при Московском царском универзитету.

⁵⁶ Школа: лист за учитеље, родитеље и децу, педагошки часопис, који је излазио у Београду од 1868. до 1876. године, у уредништву Милана Ђ. Милићевића.

6.

У Београду, 15. априла 1870.

Драги пријатељу!

Дужан сам био одговорити вам на писмо ваше, које ми изволесте писати још прошле године. Дужан сам био захвалити вам за књигу „Россия и Србија“⁵⁷, него сам био рад да је прочитам и да вам могу свој суд о томе делу казати. Дотле се ево ваше дело већ преводи,⁵⁸ а чујем да ћете и ви сами доћи овамо, па се онда можемо усмено разговарати. Но сад ми дозволите да вам поднесем једну молбу, која се тиче моје педагогијске службе. У 12. бр[оју] „Савремене светописи“⁵⁹ од 29. марта има извештај о седници или раду Московскога комитета грамотности⁶⁰, и ту се каже да је начињен програм за летње сабирање и обучавање оних учитеља, који нису свршили учитељску семинарију. Тај програм могао би бити од користи нама, који имамо потребу да учимо своје учитеље за време летње вака[н]ције. Молио бих вас дакле да бисте изволели набавити и послати ми тај програм.

Исто тако молио бих вас, да бисте ми указали што има боље у вашој педагогијској литератури. Ако бисте што изволели послати од таквих књига, упутите на наше Министарство просвете и цркв[ених] дела.

Добијате ли моју „Школу“? Би ли ја могао њу слати у замену коме педагогијском журналу у Москви? Ту се он не би имао много користити, али би за мене био велик добитак.

За податке о просвети у Србији за ово последње време, говорићемо кад дођете овамо. Бићу радостан ако вас узмогу послужити само се изволите обратити.

⁵⁷ Нил Александрович Попов, *Россия и Србија. Исторический очерк русского покровительства Србии с 1806 по 1856 год. До устава 1839–после устава 1839*, Ч. 1–2, Москва 1869.

⁵⁸ Исти, *Србија и Русија од Кочине крајине до Св. Андријевске скупштине*, I–IV, прев. Пантелија Срећковић, Алимпије Васиљевић, Живојин Жујевић и Андрија Марјановић, Београд 1870.

⁵⁹ Вероватно се мисли на *Современные известия*, новину која је од 1867. до 1887. године излазила у Москви.

⁶⁰ Московски комитет за писменост, односно Московски комитет за општенародно ширење писмености на верској и моралној основи (1845–1895), организација основана са циљем да подстиче ширење основног образовања унутар Руског царства.

С братским поздрављем и особитим поштовањем радост ми је да се потпишем као свагдашњи ваш пријатељ

и особити почивалац
МЂМилићевић

НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 12–13. Автограф.

7.

Белград, 21 септембра 1872 [г.]

Милостивый Государь
Нил Александрович!

Возвратившись в Белград,⁶¹ я не застал митрополита⁶² дома. Он в то время находился в своей епархии. Только теперь, на Скупштину он прибудет в Крагуевац. Поэтому я ему и отправляю письмо ваше вместе с своим по г[осподину] Сретеновичу⁶³, который также отправляется на Скупштину.

Остал[ь]ные два я отдал коме следовало.

Ничего нового не имею вам сообщить от сюда, а все[-]таки молба⁶⁴ есть у меня к вашей милости.

Представьте себе в каком положении я нахожусь теперь. В Москве был сам лично, истратил столько денег,⁶⁵ но по крайней мере, думал я, сына⁶⁶ своего поместил в Университет, и мне кажется, что стипендия его уже переведена. Оставил ему денег сколько мог и сколько ему нужно было до стипендии. Теперь получаю известие, что стипендия его ещё не переведена, и что ему придется умирать с голоду если я не пришлю 10–15 червонцев!

В таком положении я должен беспокоить вас, Милостивый Государь Нил Александрович, подействовать у кого следует, что бы стипендия эта была переведена чем можно скорее.

Я постараюсь, как бы то не было, прислать сыну 10–15 червонцев. Вас же еще прошу иметь, сколько вам возможно, старание об этом молодом

⁶¹ Мисли се на његов повратак након друге посете Москви, септембра 1872. године.

⁶² Михаило (Милоје Јовановић) (1826–1898), архиепископ београдски и митрополит српски (1859–1881, 1889–1898).

⁶³ Сава Сретеновић (1828–1893), питомец Кијевске богословије, касније професор Београдске богословије, чиновник Министарства унутрашњих послова и начелник Министарства просвете и црквених дела.

⁶⁴ Просьба.

⁶⁵ Милан Ђ. Милићевић се у више наврата жалио на скупоћу Москве: „Па нека ми опет Руси хвале услове живота у Златоврхој Москви!!! Истина се о вину не живи, али је московска скупоћа за причу у свој Европи“: М. Ђ. Милићевић, *Дневник II*, (23. септембар 1872–6. април 1877), 45.

⁶⁶ Димитрије Мита Милићевић (1855–1919).

человеке, и подержать его советам в случае нужды и ласковым словом согреть холод удаления от родины и родных.

Рекомендуя его и дело его вам и вашим, уже известным вашему сердцу, родительским чувствам, честь имею быть ваш

истинный почитатель
и слуга
МѢМиличевич

НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 14–15. Автограф.

8.

Белград, 10 января 1873 [г.]

Милостивый Государь
Нил Александрович!

Зная ваши занятия, я с трудом решился беспокоить вас, Милостивый Государь. Но опять оставивши сына своего у вас, в Москве, в летах, когда советы ему всего нужные, я осмеливаюсь просить вас, почтен[н]ейший приятель, пригласить к себе сына моего Димитрия Миличевича, передать ему прилагаемое здесь письмо, и поучить как вести себя.

Если бы была у вас свободная минута, написать мне хоть две строки об моем сыне, об его успехе в русском языке и в своих занятиях университетских, я был бы вам бесконечно обязан.

Рекомендуя его вашему вниманию и дружескому надзору, уверяю вас о своем совершеннейшем почтении и уважении

МЂМиличевич

НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 16–16 об. Автограф.

9.

Милостивый Государь!

Имею я честь получить письмо ваше, которое вы изволили написать мне 15 сего месяца. Сколько меня опечалило известие о положении сына моего, столько я рад этому свидетельству приязни с вашей стороны ко мне и этому молодому человеку. Благодаря за столь необходимую приязнь, я прошу вас, Милостивый Государь, не отказать и дальше помогать этому молодому человеку остат[ь]ся на пути долга и труда. Вы сами отец, и с временем лучше еще будете оценивать мое теперешнее положение.

Эти строки пишу вам с дороги, из Ужица, где постигло меня ваше пис[ь]мо. Я напишу в Азиатский департамент просьбу о продолжении стипендии. Вас же прошу быть, по возможности, и в этом деле ходатаем.

Прося еще раз и ему и мне вашего приятельства, честь имею быть вашим покорнейшим слугою и почитателем.

Ужице, 26 мая 1873 [г.]

МѢМилићевић

НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 18–18 об. Автограф.

10.

Милостивый Государь
Нил Александрович!

По вашему совету, я написал просьбу в Азиатский департамент и чрез г[осподина] Шишкина ее препроводил. Вас же прошу, препочтенейший Нил Александрович, помочь мне тем, да бы ректор Университета освидетельствовал, что сын мой хорошего поведения, и что бы болезнь его засвидетельствовал доктор. Без того, говорят, нет надежды удержать стипендию. Вы все это знаете лучше меня, и, надеюсь не откажете помочь чем только можете.

Я сыну написал, что бы он возвратился на родину до августа. Мне нужно еще раз серьезно поговорить с ним. Прошу вас известить меня в свое время о резул[ь]тате моей просьбы.

С полным доверием п[е]редаю будущность сына своего в ваши приятельские руки.

Ваш всегдашний искренний
почитатель и слуга,

МЂМиличевич

Ивањица,
округ ужички
3 юня 1873 [г.]

НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 20–20 об. Автограф.

11.

Милостивый Государь
Нил Александрович!

По прос[ь]бе моей, г[осподин] Шишкин имел приязнь написать в Азиатский департамент о продолжении стипендии сыну моему Дмитрию Миличевичу, медику I курса Императорского Московского университета.

Так как сын мой находится теперь у меня дома, ожидая решения этой просьбы, то мы можем не знать исхода этого дела, для нас столь важного. По этой причине осмеливаюсь утруждать вас прос[ь]бой, Милостивый Государь, Нил Александрович, дать мне – хоть в нескольких словах – известие, если даст Бог, придет благоприятное решение. Если бы был и отказ, для будущности моего сына, это также важно. Прошу вас обязать меня хоть самым кратчайшим известием.

Пол[ь]зуюсь случаем просить вас, Милостивый Государь, принять уверение в моем отличном почтении и преданности.

Белград, 19 юля
1873 [г.]

МБМиличевич

НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 22–22 об. Автограф.

12.

Милостивый Государь
Нил Александрович!

Очень Вам обязан за письмо ваше от 31 июля, в котором мне советуете отправить сына в Москву так что бы к 1 сентября он уже был в Университете.⁶⁷ Я так и делаю. Надеюсь, что он поспеет точно к тому дню дать вам это письмо, вместе с моим поклоном.

Рекомендую его вашему приятельству. Без вас и он и я будем в чрезвычайно трудном положении. Прошу вас, почтен[н]ейший Нил Александрович, быть ему ходатаем во всем.

Не зная тамошней жизни и ей обстоятельств, я могу показаться и смешным перед вами некоторыми просьбами, но вы, надеюсь, всегда вспомните, что я отец, что это молодой человек, удален[н]ый не только из дома, но и в совершенно новые круги. В таких обстоятельствах, на него много повлиять может общество людей, в какое он попадает. Для него благодетельные будут всегда советы старших, опытных людей. Вам же, почтен[н]ейший Нил Александрович, само собою принадлежит право напоминать молодым сербам путь долга и труда, ибо вы уже известны во всех краях сербских, к вам от всюду обращаются, на вас так много и основательно надеются...

Прошу вас засвидетельствовать мое совершен[н]ейшее почтение многоуважаемому тесту вашему, господину ректору, Соловьеву⁶⁸.

Рекомендуя еще раз сына своего вашей приязни, честь имею просить вас принять уверения в моем отличном почтении

Белград, 23 августа
1873 [г.]

МЂМиличевич

НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 24–25. Автограф.

⁶⁷ У писму га Попов обавештава да ће државна стипендија Димитрију бити враћена и да би он у Москви требало да буде до 1/13. септембра, јер 3/15. септембра на факултету почињу предавања: М. Ђ. Милићевић, *Дневник II*, (23. септембар 1872–6. април 1877), III.

⁶⁸ Сергеј Михајлович Соловјев (1820–1879), руски историчар, професор и ректор Московског царског универзитета, члан Московског словенског добротворног комитета, од 1871. године дописни члан Српског ученог друштва.

13.

Милостивый Государь
Нил Александрович!

Не один только раз, чувствовал я приятнейшую должность, от души благодарить вас, Милостивый Государь, за приязнь оказанную мне, и сыну моему.

Недавно, вы изволили снова обязать нас обоих своим ходатайством, которому одному благодаря, он остался стипендиатом на Московском университете.

Позвольте мне, и всему семейству моему, принести вам за то, самую живейшую свою благодарность.

В письмах своих, он постоянно хвалится вашим приемом и покровительством, а это мне служит залогом, что вы не откажете ему советом во всяком деле трудном, в котором бы его молодость и неопытность потребовала указания на путь долга, труда, чести.

Он молод, неопытен, и, кажется, способен поддават[ь]ся чужому влиянию. Не откажите, во всяком случае, напомнить ему, что он должен перед каждым делом своим уже серьезно просуживать все последствия, и только тогда решат[ь]ся на то, что разум считаем самым лучшим.

Мне кажется, что у него хорошие способности от природы. Он по сердцу своему всегда был склон к добру, но на счет крепкой воли для исполнения всякого долга своего, я немножко боюсь еще в этих летах.

За то именно прошу вас, Милостивый Государь, чаще напоминать и действовать на него как вы сами умеете укреплять волю трудом, исполнением должностей. Самы знаете, сколько добра этим сделаете и ему и мне и всему семейству моему, которое по жизнь свою будет благословлят[ь] имя ваше.

Рекомендуя его еще раз вашей уже доказанной приязни, честь имею быть вашим покорнейшим слугой и почитателем

Белград, 30 сентября 1873 [г.]

МѢМиличевич

НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 26–27. Автограф.

14.

Милостивый Государь
Нил Александрович!

Вчера я получил письмо, которое изволили Вы написать ко мне о судьбе двух сербских девочек, Зорки и Данице Петрович⁶⁹. Тот час по получении того письма я известил мать этих детей об их положении. И она вам очень[-]очень благодарна за это, прибавив что уже и она получила непосредственное известие от Ея Сиятельства графини Бутурлиновой⁷⁰ об своих дочерях.

Что касается до остальных девочек,⁷¹ об помещении которых вы изволили написать ко мне, я извещу всякого кто бы пожелал знать что[-]нибудь об участи этих детей. До сих пор, кроме г-жи Петрович, никто не обращался ко мне с таким желанием.

Мысль об учреждении народного заведения для воспитания южных славянок,⁷² мысль благородная, и, осуществована как следует, может дать самые хорошие резул[ь]таты.

⁶⁹ Српске питомице Зорка и Даница Петровић почетком јануара 1877. године допутовале су у Москву ради школовања, међутим, како су сва места у пансиону и школи при Алексејевском женском манастиру била попуњена, њихово школовање преузела је на себе грофица Бутурлинова у Тамбову: *Записник са седнице Дамског одељења Московског словенског комитета, 7. фебруар 1877*. Московски словенски комитет и школовање српских и бугарских питомица (1876–1877), 312–313.

⁷⁰ Марија Васиљевна Бутурлинова, руска грофица.

⁷¹ Ради школовања тог јануара 1877. године у Москву је допутовало чак деветнаест Српкиња. На предлог Дамског одељења Московског словенског добротворног комитета, питомице су распоређене у различите образовне институције или приватне домове. Лепосава Стефановић, Милица Јовановић, Катарина Ивановић и Томанија Радаковић примљене су у пансион и школу за јужнословенске питомице при Алексејевском женском манастиру у Москви. Милица Миљковић, Јованка Гавриловић, Круна Драгојловић, Јелена Драгојловић, Милица Ђаковић и Марија Мамаровић смештене су у конак Рождественског женског манастира у Ростову. Поред Зорке и Данице Петровић, које су смештене у дом М. В. Бутурлинове у Тамбову, Даринка Петковић смештена је у дом А. А. Фадјејева, а Љубица Железковић у дом Ј. Н. Дунајева: *Записник са седнице Дамског одељења Московског словенског комитета, 7. фебруар 1877*. Московски словенски комитет и школовање српских и бугарских питомица (1876–1877), 312–313; Архив Србије (даље: АС), Варна (даље: В), 1621. *Митрополит Михаило – Сава Грбовић, 22. јануар 1877*.

⁷² Мисли се на пансион и школу за јужнословенске ученице при Алексејевском женском манастиру у Москви основане 1871. године.

Я вам очень благодарю за известие об успехе моей «Кнежевине Сербии». ⁷³ Не знаю, впрочем, как подробнее осведомиться что следует мне сделать во отношении к обществу, избравшему меня в свои члены?

Из газет (немецких) узнал я что вы по документам Тимочко-моравской армии напишете историю войны 1876 [г.]. ⁷⁴ Дело это я считаю вес[ь]ма важным; вес[ь]ма нежным... Желая вам счастливого в нем успеха для блага наших будущих связь. Но едва ли возможно пролить верный свет из одних официал[ь]ных бумаг. Многое, многое еще нужно знать до войны, во время войны и вместе с войной...

преданный вам

1 апреля 1877 [г.]
Белград

МЪМиличевич

НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 28–29. Автограф.

⁷³ Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија: географија–орграфија–хидрографија–топографија–археологија–историја–етнографија–статистика–просвета–култура–управа*, Београд 1876. Одговор на ову књигу уследио је од стране Измаила Ивановича Срезњевског: *Сведения о современной Сербии: по поводу книги М. Ю. Миличевича «Кнежевина Србија», Белград 1876 г.*), Санкт-Петербург 1877.

⁷⁴ Мисли се на Први српско-турски рат (1876–1877).

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Архив Србије, Београд (АС), Варија (В) [Arhiv Srbije (AS), Varia (V)]

Архив Српске академије наука и уметности, Београд (АСАНУ), Јован Ристић (ЈР), Српско учено друштво (СУД) [Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd (ASANU), Jovan Ristić (JR), Srpsko učeno društvo (SUD)]

Научно-исследоватељски оддел рукописај Росијској государственној библиотеки, Москва (НИОР РГБ), Ф. 239 (Попов Н. А.) [Naučno-issledovatel'skij otdel rukopisej Rossijskoj gosudarstvennoj biblioteki, Moskva (NIOR RGB), F. 239 (Popov N.A.)]

Објављени извори – Published Primary Sources

Гилџфердинг Александар Фјодорович, *Писма о историји Срба и Бугара*, Св. 1–2, прев. Милан Ђ. Милићевић, Београд 1857–1860. [Giljferding Aleksandar Fjodorovič, *Pisma o istoriji Srba i Bugara*, Sv. 1–2, prev. Milan Đ. Milićević, Beograd 1857–1860]

Милићевић Милан Ђ., *Дневник I*, (1. јануар 1869–22. септембар 1872), прир. Петар Крестић, Београд 2011. [Milićević Milan Đ., *Dnevnik I*, (1. januar 1869–22. septembar 1872), prir. Petar Krestić, Beograd 2011]

Милићевић Милан Ђ., *Дневник II*, (23. септембар 1872–6. април 1877), прир. Петар Крестић, Београд 2015. [Milićević Milan Đ., *Dnevnik II*, (23. septembar 1872–6. april 1877), prir. Petar Krestić, Beograd 2015]

Милићевић Милан Ђ., „Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867”, *Годишњица Николе Чурића VII* (1885) 1–86. [Milićević Milan Đ., „Etnografska izložba i slovenski sastanak u Moskvi 1867”, *Godišnjica Nikole Čurića VII* (1885) 1–86]

Милићевић Милан Ђ., *Живот Срба сељака*, Београд 1867. [Milićević Milan Đ., *Život Srba seljaka*, Beograd 1867]

Милићевић Милан Ђ., *Кнежевина Србија: географија–орологија–хидрографија–топографија–археологија–историја–етнографија–статистика–просвета–култура–управа*, Београд 1876. [Milićević Milan Đ., *Kneževina Srbija: geografija–orografija–hidrografija–topografija–arkeologija–historija–etnografija–statistika–prosveta–kultura–uprava*, Beograd 1876]

Милићевић Милан Ђ., *Путничка писма с разних страна Србије и о Србији*, Београд 1868. [Milićević Milan Đ., *Putnička pisma s raznih strana Srbije i o Srbiji*, Beograd 1868]

Милићевић Милан Ђ., *Школе у Србији од почетка овога века до краја школске 1867. године*, Београд 1868. [Milićević Milan Đ., *Škole u Srbiji od početka ovoga veka do kraja školske 1867. godine*, Beograd 1868]

Попов Нил Александрович, *Россия и Сербия. Исторический очерк русского покровительства Сербии с 1806 по 1856 год. До устава 1839–после устава 1839*, Ч. 1–2, Москва 1869. [Popov Nil Aleksandrovič, *Istoričeskij očerk ruskogo pokrovitel'stva Serbii s 1806 po 1856 god. Do ustava 1839–posle ustava 1839*, Č. 1–2, Moskva 1869]

Попов Нил Александрович, *Србија и Русија од Кочине крајине до Св. Андријевске скупштине*, I–IV, прев. Пантелија Срећковић, Алимпије Васиљевић, Живојин Жујевић и Андрија Марјановић, Београд 1870. [Popov Nil Aleksandrovič, *Srbija i Rusija od Kočine krajine do Sv. Andrijevske skupštine*, I–IV, prev. Pantelija Srećković, Alimpije Vasiljević, Živojin Žujević i Andrija Marjanović, Beograd 1870]

Срезневский Измаил Иванович, *Сведения о современной Сербии: по поводу книги М. Ю. Миличевича «Кнежевина Србија»*, Белград 1876 г.), Санкт-Петербург 1877. [Sreznevskij Izmail Ivanovič, *Svedenija o sovremennoj Serbii: po povodu knigi M. J. Miličevića «Kneževina Srbija»*, Belgrad 1876 g.), Sankt-Peterburg 1877]

Ширяев А., *Три приснопамятные слова в память всеславянских просветителей единокровным и единоплеменным, предлагаемые*, Петроград 1869. [Širjaev A., *Tri prisnopamjatnye slova v pamjat' vseslavjanskih prosvetitelej edinokrovnym i edinoplemennym, predlagaemye*, Petrograd 1869]

Штампа – Newspapers

Русская беседа 2 (1859) [*Russkaja beseda* 2 (1859)]

Литература – Secondary Works

Блажић Пејић Јована, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2021) [Blažić Pejić Jovana, *Moskovski slovenski komitet i srpsko pitanje (1858–1875)* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Beogradu, 2021)]

Блажић Јована, „Московски словенски комитет и школовање српских и бугарских питомица (1876–1877)”, *Мешовита грађа (Miscellanea)* XXXIII (2012) 301–314. [Blažić Jovana, „Moskovski slovenski komitet i školovanje srpskih i bugarskih pitomica (1876–1877)”, *Mešovita građa (Miscellanea)* XXXIII (2012) 301–314]

Блажић Пејић Јована, „Нил Попов и Србија”, у: *Србија и Русија 1814–1914–2014: међународни научни скуп*, ур. Михаило Војводић, Београд 2016, 41–57. [Blažić Pejić Jovana, „Nil Popov i Srbija”, у: *Srbija i Rusija 1814–1914–2014: međunarodni naučni skup*, ур. Mihailo Vojvodić, Beograd 2016]

Jovana BLAŽIĆ PEJIĆ

**THE LETTERS OF MILAN Đ. MILIĆEVIĆ TO NIL
ALEXANDROVICH POPOV
(1867–1877)**

Summary

The mid-19th century, from the return of the Obrenović dynasty and the ordination of Mihailo (Miloje Jovanović) as the metropolitan of Belgrade, saw a strengthening of Serbian-Russian relations, in particular in ecclesiastical, cultural-educational and scientific matters. This is evidenced by the correspondence between Milan Đ. Milićević, a writer and secretary of the Ministry of Education and Religious Affairs, with Nil Alexandrovich Popov, a professor at Imperial Moscow University and secretary to the Moscow Slavic Benevolent Committee, one of the major figures among the Moscow Slavophiles, interested in the Serbian national question. The paper presents fourteen letters of Milan Đ. Milićević addressed to Nil Alexandrovich Popov, originating between 1867 and 1877, a period of active Serbian national politics. The edited correspondence testifies to connections between Serbian and Russian intellectuals and cultural and research institutions of the two countries, providing at the same time valuable information on the political situation in Serbia in the 1867–1869 period. In addition, the edited correspondence also represents a contribution to the study of Serbian education and the issues of enlightenment of Serbian scholars in Russia.

Чланак примљен: 31.3.2022.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 8.9.2022.

Владимир ЈОВАНОВИЋ*
Историјски институт
Београд

РЕФЕРАТ ИЗ 1884. О УЗРОЦИМА БЕКСТВА ИЗ КАЗНЕНИХ ЗАВОДА У СРБИЈИ

Анстракт: Овај рад посвећен је једном од занимљивих реферата стручне комисије која је средином 1884. године изнела опсежну анализу узрока учесталих бекстава из српских казних завода и пољопривредних колонија у Топчидеру, Љубичеву, Добричеву и Аранђеловцу. Као кључне узроке забрињавајућег стања које је владало у многим српским затворима комисија наводи мањак контроле и слабу дисциплину, као и неискуство затворске страже, коју чине млади војници на одслужењу рока или локални сељаци, спремни да за отпис пореза врше овај непријатан посао. Уочљиво је да, баш тамо где је била највећа концентрација робијаша, попут Топчидера или Београда, је контрола била слабија.

Предлог комисије био је да се сви робијаша повуку са радова ван самих казних завода. Међутим, то је било једноставније предложити него остварити. Исто се може рећи и за феномен корупције и кршења постојећих прописа, као и за недисциплину која је владала у казним заводима. Занимљиво је, међутим, да су сасвим слични недостаци били присутни и у већини европских казних завода, као и у затворима Сједињених Америчких Држава. Немотивисани и слабо плаћени, стражари су задржали свој осоран однос према робијашима и своје коруптивне навике. Уместо да криминална идеологија буде успешно сузбијана међу самим робијашима, дошло је до њеног процвата и до увећања броја повратника, што су чињенице које изнова повезују прилике које су владале у Србији и у иностраним казним заводима.

Кључне речи: кажњеници, слободњаци, бекства, стражари, дисциплина, Топчидер, Београд.

Abstract: This paper deals with one of the interesting reports prepared by the Expert Commission which, in the middle of 1884, presented a comprehensive analysis of the causes of frequent escapes from Serbian penitentiaries and agricultural colonies in Topčider, Ljubičevo, Dobričevo and Aranđelovac. The Commission cites the lack of control and poor discipline, as well as the inexperience of prison guards, composed of young soldiers or local villagers willing to do this awkward job in return for tax

* vladimir.jovanovic@iib.ac.rs

exemptions, as key causes for concern in many Serbian prisons. Most importantly, where the highest concentration of convicts was evident, such as in Topčider or Belgrade, the control exerted was weaker.

The Commission suggested the withdrawal of all prisoners from work outside the penitentiaries themselves. However, this was easier to propose than to accomplish. The same can be said for the phenomena of corruption and violations of existing regulations, as well as for the indiscipline that prevailed in penitentiaries. It is interesting, however, that quite similar shortcomings were present in most European penitentiaries, as well as in the prisons of the United States of America. Unmotivated and poorly paid, the guards continued to preserve their harsh attitude towards convicts and their corrupt habits. And instead of criminal ideology being successfully suppressed among the convicts themselves, it flourished and resulted in the number of returnees increasing – facts which further connect the circumstances prevailing in Serbia with those in foreign penitentiaries.

Keywords: convicts, convicts with ticket of leave, escapes, guards, discipline, Topčider, Belgrade.

У данас готово уништеном Фонду Министарства правде, осим грађе која је већим делом ишчезла, недостају и основна информативна средства попут деловодних протокола и регистара, за период између 1868. и 1914. године. Пронаћи у том оскудном материјалу какав занимљив приказ прилика у српским робијашким колонијама права је реткост. Управо у ту врсту докумената спада реферат стручне комисије која је по налогу самог министра правде била оформљена са задатком да открије какви су узроци учесталог бекства кажњеника са робије. Овај извештај нуди врло драгоцен пресек стања по различитим казним заводима широм Србије током 1884. године.¹

Реферат започиње описом, наводно најтврђег и најбоље чуваног затвора у Србији, Београдског казног завода. Чланови комисије изнели су поразне детаље о томе да су људи осуђени за убиство, опасну крађу, као и повратници, тамо у прилици да кад год пожелеле побегну са робије. Како су кажњеници распоређени на рад у бројним, удаљеним и слабо чуваним објектима и одељењима – алатницама, складиштима и ковачницама, они одатле могу утећи без већих потешкоћа. Што је још необичније, сама управа Казног завода у Београду упорно крши прописе уредаба посвећених очувању дисциплине међу самим робијашима. Чланови комисије потврдили су да је могуће видети робијаша где слободно лута

¹ Један од стручњака за казнено право то потврђује. Српски затвори су пренатрпани, те нема говора о каквој подели на почетнике и повратнике у злочину. Стога није могуће приступити некој целовитој казненој реформи. Миленко Жујовић, „Стање наших казних завода”, *Бранич* 2 (1887) 62–71, и 4 (1887) 154–161.

улицама Београда, шета Великом пијациом, вршећи разне набавке. Међу њима било је и таквих који су посећивали и јавне куће на Дорћолу, те су многи од њих већ заражени полним болестима.

Стража у Београдском казненом заводу, примећују чланови комисије, сачињена је од младих и сасвим неискусних војника, недораслих превејаним прекршитељима закона. Што је још горе, затвори су пуни *слободњака* – робијаша који су одслужили већи део казне, а који врше дужности возара, рабација и помоћника при разним државним надлештвима. Комисија сматра да све робијаше без изузетка треба што пре повући у саме казамате, док позицију слободњака, као врло контроверзну, треба сасвим укинути.

Већ је предлог комисије да се слободњаци лише свог одвећ привилегованог статуса стављао многе званичне институције у незгодан положај. Последично, он би водио укидању различитих повластица које уживају привилеговани кругови државне управе. Коришћење бесплатне робијашке радне снаге током претходних деценија постало је део традиције. Десетине робијаша радили су при касарнама, болницама, баштама, шталама и при полицијским надлештвима, као помоћна радна снага.²

Чланови комисије истичу да робијаше треба повући бар са оних локација на којима њихов рад није донео профит. Некадашњи управник Београдског казног завода Милан Дамјановић такође признаје да су резултати робијашког рада сасвим мизерни, јер српски робијаши нису у стању ни конач у иглу да удену. Иако би то лако могли, они нису вични производњи разних рукотворина од прућа, нити знају да од коже начине обућу или коњску опрему, или да произведу ужад и конопце, попут робијаша у суседној Аустроугарској. Дамјановић закључује да, иако српску државу стаје знатног новца, српски робијаш јој врло мало доприноси.³

Слаб учинак казнене политике у Србији само је одраз једног ширег тренда. Урушавање казног механизма у многим државама одраз је дубље кризе самих институција.⁴ Затворске прилике у Србији позног 19. века тек се у појединим детаљима разликују од оних какве су владале у

² Милан Дамјановић, „Погледајмо опет мало на наше казнене заводе”, *Бранич* 20 (1887) 675–683.

³ Исто.

⁴ Неки од зналаца казних политика у САД огорчено закључују да глупа и поједностављена решења постају пракса у многим затворским институцијама на преласку 19. у 20. век. Phillip A. Parsons, *Crime and the Criminal: An Introduction to Criminology*, New York 1926, 191–192.

озлоглашеном затвору Синг Синг, крај Њујорка. И тамо су почетници у злочину, туберкулозни, повратници и други социјални девијанти већи део дана проводили заједно, а ноћу затварани у скучене ћелије, по двојица на простору од свега шест квадратних метара.⁵ Под таквим околностима, робијашнице убрзо постају високе школе злочина.⁶ Живописан и циничан поглед на феномен затвора, крајем 19. века, дао је Петар Кропоткин, који је богата искуства у европским казним институцијама свео на следећу мисао: затвори постоје само стога што држава и друштво нису спремни да чују истину „о сопственим гнојним ранама”.⁷ Мањак емпатије према кажњенику само потврђује одсуство хуманости унутар шире заједнице.

Упоређена са другим државама, Србија није била најгори пример, нити је своје кажњенике третирао са каквом смишљеном дозом бруталности. Пре би се могло рећи да је њен однос био нехајан и неодговоран. У том смислу, у односу на затворе у Португалу, Италији или Турској, српска казнена политика представљала је златну средину.⁸

Широм света, превелика овлашћења и поткупљивост затворских званичника и чувара представља дубоко укореван проблем. Мучне прилике у европским тамницама део су вишевековне традиције.⁹ Да је стање у британским тамницама крајем 18. века било узнемирујуће, међу првима признаје један од бораца за права кажњеника, хуманиста Џон Хауард.¹⁰

Занимљиво је да су затворски стражари у већини држава 19. века најчешће бирани из редова бивших војника, људи који су испољавали необичан анимозитет према самим робијашима.¹¹ И у Србији су за затворске чуваре обично узимани ислужени војници.¹² Супротстављање сиротиње у стражарској униформи сиротињи у робијашком оделу, једна је од циничних стратегија владајуће политичке елите. Но, кључно питање – хоће ли затворски чувари третирати кажњенике као људе или ће се према њима опходити као према ризичним отпаду – остало је без одговора.

⁵ Thomas Mott Osborne, *Within Prison Walls*, New York 1914, 24; idem, *Society and Prisons*, Yale University Press 1916, 89.

⁶ *The Third National Prison Congress*, New York 1874, 345–346.

⁷ Детаљније: Peter Kropotkin, *Russian and French Prisons*, London 1887.

⁸ Lee Meriwether, *Afloat and Ashore on the Mediterranean*, New York 1892, 35–43, 325–327.

⁹ Marcello T. Maistro, *Voltaire and Beccaria as Reformers of Criminal Law*, New York 1942, 6–12.

¹⁰ John Howard, *The State of the Prisons in England and Wales*, London 1777, 8–10, 22; Michael Ignatieff, *A Just Measure of Pain: The Penitentiary in the Industrial Revolution 1750–1850*, New York 1978, 33–34.

¹¹ *The Essential Kropotkin*, ed. Emile Capouya/Keitha Tompkins, London 1976, 44–49.

¹² Петар Кропоткин, *Записи једног револуционара*, Београд 1989, 255.

Као што откривају ретки савременици, протекција, корупција и ситно тирјанство представљају неписано правило међу затворским чуварима у Србији.

Тамо где би завладали мито и корупција, званична правила обесмишљавана су и кршена на сваком кораку.¹³ Између чувара, слободњака и самих робијаша цветала је црна берза и потајна трговина храном, пићем и дуваном.¹⁴ Крајем 19. века казамати Београдске тврђаве више подсећају на какву разбојничку јазбину него на институцију за издржавање затворских казни. Реч је о феномену ентропије, појави типичној за институције склоне креативном тумачењу и занемаривању правила, донетих на вишем административном нивоу.¹⁵ Овај занимљив документ налази се у Фонду Министарства правде Архива Србије, под сигнатуром АС, МП, 42-1884.

¹³ Мита Ценић, *Испод земље или моја тамновања*, Београд 1983, 68–81.

¹⁴ Ивана Мистрицеловић, *Казнено-поправни заводи у Србији – пример Пожаревачког казног завода 1853–1918*, Пожаревац 2016, 93–94.

¹⁵ Daniel Hershey, *Entropy Theory of Aging Systems*, London 2010, 134–136.

Реферат из 1884. о узроцима бекства из казних завода у Србији

Господину министру правде.

Извештај Комисије, одређене актом господина министра од 7. јула тек. год. № 2804 „За спречавање бекства осуђеника”.

Одређена Комисија за овај доиста брижан посао, ушла је пре свега у сазнавање: на колико места пребивају стално осуђеници, на какве се послове редовно распоређују, и што је најглавније: како се уопште чувају према постојећим и толико пооштраваним до сада правилима и прописима од стране господина министра; и почињући одавде, Комисија је нашла:

I У Београдском казном заводу

Под управом овога завода има данас свега осуђеника 1379.

Од овога броја пребивају стално:

- а. у Топчидеру 308,
 - б. у Крагујевцу 87,
 - в. у Љубичеву 47,
 - г. у Ћуприји – Добричеву 54,
 - д. у Аранђеловцу на Киселој води 24,
- Свега 520.

А са остатком у 859 распоређује непосредно сама Казнена управа у Београду.

Сви ови осуђеници редовно распоређују се и употребљују на многе и разне радове и то:

A. Они 859 у граду

По тачним дневним рапортима, од којих се један овде ≠ прилаже, ставља се на дневно расположење госп. Команданту града 231 осуђеник, са стражом од 87 војника на 11 разних места у Горњем и Доњем граду и ван града, а именом: у градску башту, разне оправке, магацин, воденицу, пекарницу, војно министарство, вар. болницу, градске бедеме код топова, топану Доњ. града и у касарне Горњег и Доњег града. Сем овога, господ. Команданту увек се стављају осуђеници на расположење и за косидбу и рад по парковима у граду и на Калемегдану.

А за текуће послове самога завода ван казамата, изашиљу се свако јутро по 205 а често и више осуђеника са 24 чувара за штампарију, радијоницу, перијоницу, велику башту, цајкуз и амбуланцију.

Дневно дакле, само по данашњем рапорту, излазе на разне радове и на 17 разних места свега 436 осуђеника са 24 управина чувара и 87 војника.

А пуно слободних и дању и ноћу, пребивају стално:

- а. У Главној полицији и квартовима Београда 25 а махом бива их по 32,
- б. У Башти ботничкој на Дунаву 2,
- в. У Парку Министар. финансије 5,
- г. У Логору код Бањице као сакације 5,
- д. У Академији 2,
- е. У Вел. касарни 1,
- ж. У Градској војној штали возара и сакација 25,
- з. У Штали Заведења возара и сакација 13
(Но овде само са 2 чувара),
- и. Код госп. Команданта као кочијаш 1,
- к. Домаћих заведењских дневних послужитеља 6.

Свега пуно слободних 85.

Остали број осуђеника, изузимајући заточенике, старе, немоћне и строго притворене, употребљује се на многе и разне домаће послове Завода у самим казаматним просторијама, као: на туцање камена, кување, брисање соба и просторија, чишћење лампи, чистоту нужника, чување постеља и ствари и на остале ситније а нужне текуће потребе.

Дакле у самоме граду и ван града распоређује се дневно по 436 осуђеника на 17 разних места са 24 чувара и 87 војника, а пуно слободних у граду и ван града има 85.

Према овакоме стању, распоредима, броју страже, природи послова и положају места, где се они врше, Комисија са овим искрено и отворено сматра за општу срећу, што је из оваког стања и из оваких прилика, побегло за прошлих 7 месеци (од 1. јануара до 1. августа т. год.) само 25 осуђеника и то из града 5 слободњака и 3 испред војне страже; из Полиције два и из Топчидера 4 слободњака и 27 испод надзора.

У војној пекарници и воденици у Доњем граду ради се дању и ноћу, и из оних кутића и закутина, осуђенику је најлакше побећи кад год хоће и куда хоће. Тако исто и из војног магацина, баште и паркова.

Код нашег младог, простог и наивног војника који до вучења своје коцке, није никуд мрдао од своје стоке, мотике и косе, препреденом осуђенику најлакше је траг заварати и побећи, било испод цакова у магацину, било из закутака воденице и пекарнице, било из дрвљаника или са тавана, или из шипрага паркова, као што је таквих прилика у истини било и бива.

Осуђеник хоће да бежи или да зла продужи, или само да се дочепа слободе без да продужује зло; а за све ово сваки дан је и сваку ноћ и на zgodном месту и у повољној прилици.

Мада је општи лични надзор управника на свакој тачки задовољавајући, ипак је самим овим стањем увек његов надзор безуспешан.

Бива, и то врло ретко, и нехатости чуварске, али углавном, Комисија би проневерила високо овлашћење и поверење, кад би овде ма какве друге узроке о бегству навела.

Недовољан број и чувара и војника, и поглавито природа разноврсних послова и подесна места, где се они обављају, очевидан су и један јединствен узрок бегствима у граду и ван града.

Баш овога јутра, кад Комисија саставља овај извештај, градски предузимач мајстор, одвео је на тркалиште 10 осуђеника од оног броја што је стављен на расположење госп. Команданту под војном стражом у војну радијоницу, да са њима подиже трибину на тркалишту, па му је оданде побегао, и то баш Димитрије Траиловић, вла' из Дубочке Окр. пожаревачког, десетогодишњи робијаш, зликовац и обијач чекмежета механских у Пожаревцу, који је у поврату и који је по првој осуди 5 година у бегству провео! – Каква ништава робијашка надница на тркалишту, а колико хиљада надница и других жртава може да претрпи народ само од овог зликовца!

Оволико само за робијаше раднике под стражом.

А за 85 робијаша пуно слободних по шталама у граду, Башти ботаничкој, у Полицији, у Финансији, у Војном логору, у Академији, у Вел. касарни и за 6 покућара и кочијаша, Комисија савестно изјављује, да спрам њих не може бити ни помена односно истраживања узрока њиховога бегства.

Они су савршено слободни, и као такви могу у свако доба не само побећи куд који хоће, него увек могу бити и натентани и подговорени да учине да протуре и да дотуре све што год им је воља!

Сви градски возари, рабације и сакације комотно из града до Саве и обратно, заустављају своја кола, па се одмарају, цигаре пале, састају се, разговарају и договарају и са мушкима и са женским; они у Полицији као покућари, послужитељи и кувари жандармски, могу се видети свуд и на сваком месту. Они слободно шетају и по пијаци од табле до табле, од женске до женске; и ово су јуче својим очима гледали потписани председник и други члан Комисије. Јадници ови затицани су ноћу по куплерајима и ретко да је који остао незаражен!?

Нажалост стоји факат да је у 1882. г. сам војник водио ноћу у куплерај доле на Дорћолу три робијаша па још у окову!

У овом су стању они у Финансији, Академији, Вел. касарни и свуда где стално и слободно ноћивају, а није боље ни са градским рабацијама и сакацијама.

Они при Војном министарству дотерани су синоћ пијани и стављени у ћелијски затвор овде, а друга двојица послата су тамо да и они оваки постану!

Господин министар правде у своме настављењу Комисији, изволео је потврдити, да бекства осуђеника „задају велике неприлике и властима и народу, и да су већ постала предмет велике бригае и самој влади”.

А Комисија, верна и очекивању и поверењу, сматра за своју најсветију дужност и према Престолу и према Отаџбини да овде сасвим искрено и отворено потврди, да овако стање нашега Београдског завода као најглавнијега, није само велика брига, но права несрећа.

Из оваких развратних прилика, да нас Бог сачува, шта може да нас снађе свакога дана и ноћи од робијаша и њихових подбачача.

Комисија има дужност да промисли и предложи начин, на који би се све ово могло спречити, али са ограничењем и обзиром на „садање уређење наших казних завода и природу послова, који се с погледом на наше финансијске и економне прилике морају још за дуго време вршити средством осуђеника”.

И утоликој самој области овлашћења, Комисија, и ако је у начелу одсудно противна садањој општој употреби осуђеника, предлаже за поправку изложенога стања и спречавања бекства осуђеника у самоме граду ове мере:

1. Да се број способних чувара, ма и жењених, умложи још најмање са 50 и то без икаквог одлагања, јер поверити по 205 па и до 240 осуђеника само на 24 чувара, ту се не да замислити ни обичан ред и запт, а још мање отклоњење бекства.

2. Да се реч „слободњак” избрише из свију досадањих правила и прописа осуђеничких.

3. Да се од часа повуку натраг у казамате сви осуђеници, који стално пребивају у Главној полицији и квартовима, у Финансији, Логору, Академији, Војном министарству, Вел. касарни и вар. Болници и да се ово стање никада више не повраћа.

Кад се отклони ово највеће зло, онда нећемо имати ни једнога робијаша да по престолници база, пијанчи и пада на терет болници и јадно и гадно заражен; а што је најглавније: ослободићемо се од свакога даљег сасвим уместнога презања: да се сваки час какво зло не догоди.

А зацело, њихова привреда и у Полицији, и у Башти финансијској и ботаничкој и послуга у Академији, Логору, Војном министарству и

Вел. касарни сасвим је излишна и ништава спрам одсудно потребне безбедности и угледа престонице.

Кад полиција увек има својих притвореника за чишћење улица, и кад наши прости војници, који су до јуче овце чували, могу бити кувари својим друговима: зашто да жандармима кувају рану робијаша и да сем тога морају за њих по пет и шест пута дневно тумарати само за њихов дуван, лепињу, сир и друге ситнице?

Тако исто и Финансија и Академија имају и баштоване и слуге, али тек хоће им се робијаш, без икаквог размишљања: како та ништава робијашка послуга увек преседне и прескупо стане самоме народу!

4. Да од сада ни један осуђеник ни као домаћи послужитељ ни иначе, не сме сам нигде да се макне ма и за једну иглу потребе, а најмање у вароши, без нарочитог чувара, него

5. Да се за све сутрашње набавке, у месу, јелу, пићу, лековима и другим домаћим потребама, још увече одреди нарочитим писменим рапортом известан број осуђеника са два, три или четири спроводника, и да само они тога дана врше ове потребе те да се свакога дана може знати: који су кога дана и под чијим имено надзором излазили у варош или ма где на страну; од чега, разуме се, управник ће бити дужан рапорт примати и чувати за сваки случај.

6. Да од сада и градски и заведењски чувари стоке, возари и сакације, не иду сами по својој вољи куд хоће и како хоће, него да се стално групишу и ставе под најстрожу истоветно војну дисциплину тако, да не могу никад мрднути без дневних дежурних чувара и војника, него да им се зна и сат и минут кад стоку чувају, рану, прежу и воду доносе, управо да се на сваком кораку мичу и раде по команди. А кад стоку намире и ноћ наступи, да сви дођу у редован затвор, а у шталама да увек конакују по два три војника и чувара, па сутрадан опет сви под команду и на посао.

Кад у приватној штали или у познатим механским аровима могу највише два слуге да намире и ноћу чувају 30–40 пари волова и коња, онда очевидно може то и овде да врши.

Овим начином не само што ће престати досадање хаосно и опасно стање, него ће се све горње потребе насигурно моћи подмиривати са половином садање радне снаге и у осуђенима и у стоци. Ово је и по виђењу и по искуству таква истина као што су 2 и 2 – 4.

7. Да ни један осуђеник не сме бити употребљен сам за кочијаша, ни у граду ни ван града за ма какву личну или теретну вожњу, сем за воз управника, лекара, рачуновође и одборника, но за ове последње увек са чуваром.

8. Да се на свих 17 места рада увек одређују нарочити дневни ордонанси за воду и друге ситнице са нарочитом стражом, а од осталих да ни један не сме ни корака мрднути са места рада; при вршењу пак нужде, која је често притворна, да се употребљује најсмотренија стража.

9. Да се на све напред побројане војене радове не употребљују свако јутро нови и невешти војници, него да се за овај посао увек учини избор, у нарочитим вештим војницима на по 2 и 3 месеца са нужним старешинама, који ће мотрити и на војничку службу и на осуђеничке радове, одсудно не дозвољавајући никоме ма какав састанак без одобрења Управника.

10. Да и управник свакога дана одређује по 1 сигурног чувара, који ће као дежурни заједно са наредником ове радове и осуђене обилазити, и на све мотрити, и

11. Да од сада Управа Казненог завода свакога осуђеника који побегне одмах окује и никако више да га не предлаже ни за какву милост и олакшање, а међутим да га употребљује само под сигурном стражом своих чувара, и на местима и просторима, где је очевидно искључена свака могућност за бегство.

На ако се деси, као што је и до сад било, да који побегне из Љубичева, Добричева, Топчидера, Крагујевца и Аранђеловца опет овде у град, због неупутног и неуљудног поступања с њим, такав да се остави увиђавности управника и односно окова и будуће препоруке, само ће бити дужан да неодложно и најверније сазна, како је са добеглим онамо поступано, па према сазнању да даље ради по закону.

Са овим мерама Комисија налази да ће стање осуђеника у граду бити у опште ако не задовољавајуће а оно бар боље и далеко сигурније.

Б. Оних 308 у Топчидеру:

У Топчидеру је општа болница Београдског казненог завода и школа малолетника свега са 18 чувара на њих 308 осуђеника, а утекло је 31 у овој години.

Изузимајући дакле младолетне, болестне, њихове послужитеље и све оне што врше текуће домаће послове у казненој згради и њеној просторији, све остале редовно употребљује Управа Топчидерске економије на разне своје радове ван апсане и то на 32 разна места.

На гумну раде 45 цигло са 6 простих служитеља Економије; косе отаву 15 само са 3 чувара; пребивају у стаклари 8 само са 1 чуваром и 11 раде у осуђеничкој башти само са 2 чувара; а сви остали на 28 разних места а на броју њих 70 слободни су ширимице по целој просторији топчидерској па и за сам Београд.

У ковачници, на дувану, расадници, радијоници, стаклари, у штали код коња, у цајкаузу, у канцеларији економној, сењаку, кованлуку, рибаку, винограду, код жандарма, управника, писара, учитеља, у шуми, код воћа, код жита, код крава и бикова, оваца и јагањаца, возари, домаћа послуга па најзад и у Кошутњаку па и у самоме Дворцу – Конаку – свуд је туда ширимице слободан робијаш!

А сем свега из дана у дан ражњају из Топчидера у Београд и обратно носачи рапорта, требовања и лекова!

Овако стање у Топчидеру није само обично брижно стање, него очевидно опште опасно и страхотно стање.

И код оваког стања, где сваки робијаш може побећи кад хоће и куда хоће и учинити шта год намисли и на што га други спреме, Комисија није смела ни за минут размишљати ма о каквим другим средствима, која би могла и Топчидер и народ обезбедити него са овом душом и савешћу хита и учтиво предлаже:

а. Да се сместа збрише ова несрећа са топчидерскога земљишта, и да се више и не чује а мање виде слободни робијашу у Кошутњаку, Конаку, парковима око Конака, и на свима осталим побројаним местима.

б. Да се, и то у најкрајњем случају, помаже Топчидерској економији највише са 20–30 најбезопаснији осуђеника само у производној њеној економији, и то ван Конака, паркова и публице.

в. Да на свака 2 робијаша буде по 1 најпоузданији чувар Казненог завода, који ће их свакога дана на рад изводити, вас дан чувати, и увече опет у затвор дотерати.

г. Да се Управа Топчидерске економије најскорије коначно искључи из сваке управе распореда са онамошњим осуђеницима, а на место ње, да се постави један од ваљаних судских писара са практикантом који ће као чиновник Управе Казненог завода са њима и чуварима управљати и ред и дисциплину обдржавати строго постојећим прописима, а под непосредним надзором управника Казненога београдског завода.

Више ни један да се не да ни на једно место у Топчидеру.

д. Све потребе у Топчидеру и Београду, да се набављају и подмирују под најсигурнијом стражом самих чувара, као што је и за град побројано.

Топчидерској економији увек је мало робијаша и све их више тражи!

Она хоће само робијаше за рад, а како треба робијаше чувати и на каква их места и са каквом предострожношћу распоређивати, о свему томе оне никад нити је бринула нити брине. А да је тако, доказ је сам њен дневни распоред. – /2

У Кошутњаку робијаша, у парковима робијаша, по путовима робијаша, по Београду робијаша, у самом Конаку робијаша, и свуд све слободни робијаша, и то све по сталној наредби управника Економије?!?

Такво стање и такво управљање, нити може опстати нити се сме надаље трпити, ма и за најкраће време.

В. Оних 47 робијаша у Љубичеву

По распореду који се овде прилаже /3/, и по личном уверењу подписаног председника, и у Љубичеву су редовно по 28 и 30 робијаша са свим слободни и без чувара, раштркани по стакленој башти, по шталама, код кобила, код волова, код кантара, колара, тишлера, сатлера, куvara и послужитеља, а по 16 и 18 раде у групи само са 2 љубичевска служитеља, који су, као пропали, прости, сиротни и врло ништавно плаћени, права сиграчка за робијаше.

Отуда 21 бегство само за прошлих 6 месеци од кога броја и данас је 5 у бегству; отуд одметања у ајдуке, и отуд нова зла у народу.

Од 20. јуна ове год. Управа у Љубичеву добила је 80 сталних осуђеника – затвореника¹⁶ из Пожаревачког завода, и ови задовољно раде и добро се владају и ако имају само 6 невештих чувара.

И сам нови управник г. Иван Ђурић, често их обилази и саветује, што много доприноси реду и спокојству.

А дал ће и они уз робијаше позлити, о томе се за сад не може ништа рећи.

Свакојако, врло би добро било да се сви 47 робијаша оданде дигну, а на место њихово, ако је нужно, толико још затвореник к онима 80 придају, па је одмах сигурније него са робијашима.

Бар затвореници, сељаци и домаћини неће се одметати у ајдуке, него обично одбегну до куће, жене и деце.

Другога лека нема, мањ на свакоме месту и на свака 2 робијаша да буде по 1 поуздан чувар из Београдског казног завода, а то би 5 пута више коштало државу, него њихова зарада у Љубичеву.

Г. Они 54 у Добричеву код Ћуприје

Добричево је одељак Управе Државне ергеле.

По личном прегледу и уверењу потписаног председника, и у Добричеву је стање осуђеника преко сваке мере незадовољавајуће.

¹⁶ Својих потреба ради, власт је очигледно пренебрегла разлику која по Кривичном законик у постоји између робијаша и затвореника, те је и ове друге (затворенике) слала на рад на пољопривредно добро Љубичево.

Тамо их је сада свега 54 са 6 чувара, који нису ни за просто чување стоке, јер су сви прости сељаци и у опште сиромаси, који обично служе само по 2–3 месеца колико за данак па напуштају и одлазе. Просто: осуђеници су и без власти и без надзора. У последње време спали су само на шталмајстора, који је иначе за своју шталу вредан и вичан човек, али Управи осуђеничкој сасвим стран. И онамо су осуђеници распливени и по великој просторији и шуми више Добричева, више су пола сахата даљине, и доле у Ћуприји у ади поред Мораве у башти, код ждребаца, волова и коша.

Сад косе велику ливаду која даје до 300 хиљада кила сена, и тамо по својој вољи ноћивају сви по кошевима и под грмовима са свим слободни, у ком их је стању затекао и разбудио 1. тек. м. у 5 сата изјутра сам подписани председник, као изасланик господина министра.

Имају и своју добру башту, ал се сви из гласа жале да ништа не добијају из ње, а сами са једним слугом и колима носе купус и остало те га чак у Јагодини и селу Буковчи продају.

Просто, увек само се уgone на рад, па оставе самима себи!

Отуда само у Добричеву 30 бегства од јануара до јула ове год. дакле за 6 месеци и десетину дана.

Бегали су и кућама, и овде у град, и у Љубичево, па су хватани и враћани у сва три места, а 7 су и данас у бегству.

И ово је стање у истини и жалостно и осетно штетно. Жалостно по томе, што су ови јадници осуђени и из друштва изгнани у цели изучавања у моралу, реду и осетној законитости, а оно ето како су им и места и прилике пружене, да се сваки дан заглибљују у већа зла; а штетно и сувише штетно зато, што сам народ од њих поново пати и страхује, па још у њиховим потерама силне своје наднице и снагу троши!

Годишњи је окрет осуђених у отачбини преко 2500, и за свакога: и држава, и општина, и породица жели, да се поправљен врати, а оно напротив ето шта бива.

Крајње је дакле време да се овако стање више не допусти.

По томе, и из Добричева треба одмах дигнути и преместити у град све осуђене.

Добричево има преко 800 ланаца добре земље, а има и добру зграду за апсану, поред осталих омањих зграда; и кад и у њему и у Љубичеву осуђеници апсолутно не могу да се одрже, без штетних и опасних последица, и кад у Добричеву нема ништа више него само 44 ајгира, 40 ждребаци у ливадама и 34 теглећа вола; а у Љубичево, и по земљи и по зградама, може још троином оволико стоке да има и смести: онда му је Добричево савршено излишно као одељак, а међутим по опште интересе земље са свим штетно.

Баш због тога, и са озбиљним погледом на садање наше финансиске и економске прилике, ваљало би овај одељак са свим уништити и сву стоку у Љубичево превести, а у Добричево сместити до 200 осуђеника под управом једнога способног а чиновника као помоћника Управе Казненог београдског завода са потребним бројем чувара, па то да буде не одељак Државне ергеле, него формалан одељак Београдског казненог завода коме је права и искључна задаћа, да се брине о моралу и реду осуђених по постојећим правилима, и да им развија радну снагу по свему и свачему на сопственоме своме земљишту и под непрекидном непосредном управом својом и своих заклетих и дисциплинованих чувара.

Овим би се учинио један благодетан и толико жељени почетак: да наши казни завод буду постепено смештени на таква и толико самосвојна земљишта: где ће се моћи са њима срећно и корисно управљати како у моралном, тако и у економном погледу.

Д. Они 24 у Аранђеловцу на Киселој води

Шта ови осуђени раде на Киселој води, Комисија није у стању да каже, јер тамо нити је ко био, нити се отуда рапорти шаљу.

По свој прилици и они тамо шврљају на разним ситницама, чисте и крешу траву по парковима, пуне и затварају стакла водом и махом налазе се око гостију и купатила за рад које крајцаре.

И оданде је побегло у овој години 8 осуђеника.

По находу Комисије и они треба да се дигну оданде и да више по оближњим селима не тумарају по приватном сазнању подписанога председника, јер само једно њихово бегство, па је на мах просута сва њихова услуга. И

Е. Они 87 у Крагујевцу

За крагујевачке осуђенике Комисија има пре свега да изјави ово:

По претпису госп. министра правде од 19. априла 1882. № 1006, наређено је, да се из округа Крагујевачког сви они, који буду судовима осуђени до 10 година робије, не спроводе у Београдски казни завод, него непосредно да се спроводе на издржање казне у Крагујевац одређеном официру као њиховом надзорнику, и то стање траје и данас.

По мњењу Комисије, ово наређење и практиковање са свим је противно само установи и опредељењу наших казних завода и то из ових разлога:

Управнику казненог завода прва је и почетна брига за личност осуђенога, а не за његов рад и привреду.

И по пресуди, и по изгледу и по свему осталоме управник мора пре свега да сазна: каквога и коликога грешника има пред собом, па према томе и да га спрема на прописано трпљење и привикава раду и дисциплини у самоме заводу све донде, докле се не увери да је осуђени пригнуо и реду и раду и да се може и ван завода на послове употребити.

А овако, нити га је управник видијо, нити га познаје, па ипак га он препоручује и за милост и за условни одпуст.

А кад му не дође милост или услован одпуст, он штурне и побегне.

Зато би требало, да се ова практика укине, па да се сваки осуђени спроводи у надлежни казнени завод сходно постојећим правилима.

Односно рада ових осуђеника у Крагујевцу, Комисија потврђује, да се и они тако као и овде у граду употребљују на војне радове на више места при Управи артилеријској, и то на чишћење, изношење, вучење и превртање разних тешких и гломазних предмета, а сем овога употребљују се и у пекарници, воденици и радијоници, осим баште и обичне послуге у гарнизону, код надзорника и код свештеника.

Међутим потписани председник потврђује да је полане у месецу јулу 1882. г. бијо у Крагујевцу 7 дана код своје кћери, и зато време излазијо је свакога јутра на пијац и увек је онде затицао по 2 и три слободна осуђеника без икаква чувара, где седе и продају рпу свираљки, двојница, кутија, тамбура и других драгулија што су их израдили, тврдећи да никоме никаква рачуна не дају за ово што ураде и распродаду!

Према овоме јасно је и њихово стање.

У опште, где год је којој власти изкључна сврха: савлада известних послова, то су осуђеници вавек само просто средство и ништа више. А код оваког стања о моралу и поправци осуђеника, нема ни говора. Зато је крајње време да се и ови осуђеници дигну и о њима води онако старање, како захтева и дужност и правда, и човечност и општа безбедност.

Ово је све, што је Комисија имала да изјави и да предложи за Београдски казнени завод као најстарији по установи и највећи по броју.

II За Пожаревачки казнени завод

Из овога завода било је у прошлој години 11 бегстава, а у овој години и одкако је садањи управник на Управи, било је само два бегства у три лица, од којих је један ухваћен, а друга двојица из Књажевачког округа, што су осуђени преким судом за издајничко предузеће, налазе се сада у бегству.

И у овоме заводу пандури су прости, невешти, и мало плаћени, па по томе и непоуздани.

И што није било више бегства узрок је, што сем оних 80 у Љубичеву, сви остали ору, сеју, копају и друге послове обављају само онде на просторији завода који је у огради премда доста слабој, а поглавито што је и међ њима и међ стражарима – пандурима – непрекидно присуство самога управника.

Но на сваки начин, крајња је потреба да се и у овоме заводу, као и у Граду, поставе чувари.

О овој нужди и потреби подписани председник лично се уверио, приликом прегледа осуђеника у Љубичеву, и

III За Казнени завод у Нишу

О овом заводу Комисија није у стању ништа да изнесе ни да предложи, јер тамо нити је ко слат за преглед и сазнање стања, нити су Комисији ма каква дата о њему изнета, а он као самостални завод подноси непосредно своје извештаје само господину министру.

8. августа 1884.

У Београду

Председник Комисије

И. Хранисављевић

Судија Окр. Беогр. Суда

Чланови:

Д. Кара-Марковић

Члан Управе вароши Београда

Павле Јуришић Штурм

Капетан I класе и командант

VIII батаљ. ст. кадра

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Објављени извори – Published Primary Sources

- Kropotkin Peter, *Russian and French Prisons*, London 1887.
The Third National Prison Congress, New York 1874.
Кропоткин Петар, *Записи једног револуционара*, Београд 1989, 255.
[Kropotkin Petar, *Zapisi jednog revolucionara*, Beograd 1989, 255]
Ценић Мита, *Испод земље или моја тамновања*, Београд 1983, 68–81.
[Cenić Mita, *Ispod zemlje ili moja tamnovanja*, Beograd 1983, 68–81]

Литература – Secondary works

- Hershey Daniel, *Entropy Theory of Aging Systems*, London 2010.
Howard John, *The State of the Prisons in England and Wales*, London 1777.
Ignatieff Michael, *A Just Measure of Pain: The Penitentiary in the Industrial Revolution 1750–1850*, New York 1978.
Maestro Marcello T., *Voltaire and Beccaria as Reformers of Criminal Law*, New York 1942.
Meriwether Lee, *Afloat and Ashore on the Mediterranean*, New York 1892.
Osborne Thomas Mott, *Society and Prisons*, Yale University Press 1916.
Osborne Thomas Mott, *Within Prison Walls*, New York 1914.
Parsons Phillip A., *Crime and the Criminal: An Introduction to Criminology*, New York 1926.
The Essential Kropotkin, ed. Emile Capouya/Keitha Tompkins, London 1976.
Дамјановић Милан, „Погледајмо опет мало на наше казнене заводе”, *Бранич* 20 (1887) 675–683. [Damjanović Milan, „Pogledajmo opet malo na naše kaznene zavode”, *Branich* 20 (1887) 675–683]
Жујовић Миленко, „Стање наших казnenих завода”, *Бранич* 2 (1887) 62–71. [Žujović Milenko, „Stanje naših kaznenih zavoda”, *Branich* 2 (1887) 62–71]
Жујовић Миленко, „Стање наших казnenих завода”, *Бранич* 4 (1887) 154–161. [Žujović Milenko, „Stanje naših kaznenih zavoda”, *Branich* 4 (1887) 154–161]

Мистрицеловић Ивана, *Казнено-поправни заводи у Србији – пример Пожаревачког казног завода 1853–1918*, Пожаревац 2016, 93–94. [Mistridželović Ivana, *Kazнено-popravni zavodi u Srbiji – primer Požarevačkog kaznenog zavoda 1853–1918*, Požarevac 2016, 93–94]

Vladimir Jovanović

**THE 1884 REPORT ON THE CAUSES OF ESCAPE
FROM PENITENTIARIES IN SERBIA**

Summary

The official 1884 Report of the Commission on clarifying the causes of escapes from penitentiaries in the Kingdom of Serbia is an instructive document. It is a rare proof of a professional attitude towards unpleasant issues related to the functioning of the prison system in Serbia at the end of the 19th century. The phenomenon of the entropy of the bureaucratic mechanism in the Kingdom of Serbia was becoming obvious, as can be read in the comments of the Commission itself. Critical reports from some U.S. prison associations raised the same question. Was the decay and disintegration of rigid prison discipline a defeat for penal ideology, even in the most developed countries? Corruption within total institutions – instruments for the treatment of marginalised groups – was ubiquitous during the Gilded Age in America, as well as in Victorian England.

The recommendations of the Commission to the Minister in charge of overseeing penal institutions were unequivocal. It was necessary to return the convicts from work activities outside the prisons, and in particular to prevent their free movement in Belgrade, the capital city. Apart from increasing the danger to public security, because of their possible escape, such phenomena were impairing the image of Belgrade as a European city. Viewed as one in a series of unsuccessful attempts at reform, this Report is a solid proof of the dysfunctionality of total institutions, such as prisons and penal colonies in the interior of the country.

Чланак примљен: 31.3.2022.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 21.8.2022.

Урош ШЕШУМ*
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

ИСТИНИЋ, ИЗ СПИСА ПРОТЕ МИЛОША ВЕЛИМИРОВИЋА

Анстракт: Рукопис Истинић проте Милоша Велимировића из 1904. године представља опис етничких, демографских и географских прилика Метохијске географске микроцелине Прековде у првим деценијама друге половине 19. века. Аутор је неколико година пре 1874. боравио на граници области коју описује у овом тексту, те је био добро упознат и са територијом и са приликама у њој. У рукопису су дати подаци о остацима српских сакралних споменика и гробљима у потпуно албанским насељима, који нису дочекали 20. век да буду археолошки испитани. Рукопис такође приказује етнички притисак муслиманских Албанаца на православне Србе, те различите методе које су Срби примењивали у покушају да опстану.

Кључне речи: Стара Србија, Метохија, Манастир Високи Дечани, Пећ.

Abstract: The Istinić manuscript (1904) by Miloš Velimirović is a description of the ethnic, demographic, and geographical circumstances of the Metohija geographical micro-unit Prekovode in the first decades of the second half of the 19th century. The author lived on the border of the area described in this text for several years before 1874, and he was well acquainted with its territory and circumstances. The manuscript contains data on the Serbian sacral monuments and cemeteries in entirely Albanian settlements, archaeologically examined only as of the 20th century. The manuscript also indicates the ethnic pressure of Muslim Albanians on Orthodox Serbs, and the various methods Serbs used in trying to survive.

Keywords: Old Serbia, Metohija, Visoki Dečani monastery, Peć

* uros.sesum@f.bg.ac.rs

Северозападни део Метохије, који гравитира Пећи, с изузетком области Ругове, варошице Исток и појединих сеоских насеља на овом простору,¹ није био предмет антропогеографских испитивања последника Јована Цвијића, те је српска наука остала ускраћена за антропогеографску студију која третира цео овај простор или бар неке његове микроцелине. Марк Краснићи је на албанском језику 1984. објавио антропогеографску студију о петнаест сеоских насеља у Баранском Љугу, односно о мањој микроцелини, равници која се пружа око села Барана у долини Дечанске Бистрице. Поменута монографија садржи корисне податке о бајрачкој организацији и фисовској структури албанског становништва, међутим, суштински представља покушај доказивања албанске аутохтоности на простору овог дела и Метохије уопште, те је податке које доноси о становништву и прошлости простора потребно прихватати са великом дозом резерве.² Ономастичка истраживања ове области резултирала су објављивањем ономастичких студија које третирају српску ономастику и топономастику већег дела Пећке области. Међутим, истраживања су вршена у другој половини 20. века, у време када се етничка слика променила на штету српског становништва, те су, што се топонимије тиче, резултати оскудни.³ Ако се изузме двотомно дело Радоша Љушића које прати историју варошице Исток, средишта Пећког Подгора, те и сам Подгор, с акцентом на догађаје и процесе у последња два века, рад српских историографа није резултирао монографијом која би третирао

¹ О селу Гораждевац написано је неколико монографија, две о Добром Долу, те о Кошу, Синају, Шаљиновцу, Осојану, Тучепу и Пољану. Нека села обрађивана су у чланцима и прилозима. Међутим, ретко се ради о класичним антропогеографским студијама, а чешће о родословима или хроникама насеља. Библиографију радова о сеоским насељима Метохије уопште, те и њеног северозападног дела видети у: Борисав Челиковић, „Одабрана библиографија”, у: *Метохија I, насеља, порекло становништва и обичаји*, прир. Борисав Челиковић, Београд 2020, 925–997.

² Аутор је приличан број страна посветио покушају да словенску ономастику српских средњовековних извора, пре свега Дечанских хрисовуља, прикаже или као фалсификат или као последицу асимилације Албанаца. Одбацујући ономастику као извор за етничку структуру становништва у 14. веку, аутор је користи за 15. век, те сва несловенска имена, арбанашка или хришћанска третира као албанска. Између осталих заступа и тезу да су током средњег века у српској држави многи Албанци носили словенска имена. Призренску лигу и покрете локалних арбанашких главара против реформских и мера за завођење реда представља као албански национални покрет и уопште о прошлости области пише врло пристрасно. Mark Krasniqi, *Lugu i Baranit, monografi etno-geografike*, Prishtinë 1984, 22–38, 52–74.

³ Видети радове Светозара, Данила, Раде и Милуна Стијовића и Милете Букумирића у *Метохија II, насеља, порекло становништва и обичаји*, прир. Борисав Челиковић, Београд 2021.

прошлост Пећи и његове шире околине.⁴ У тежњи да о сваком насељу на простору Косова и Метохије, а нарочито Метохије, прибере макар основне историјске податке, полазиште за даља истраживања прошлости насеља пећког краја српској науци оставио је Милан Ивановић.⁵

Племенска анархија често међусобно супротстављених арбанашких фисова, њихов етнички притисак на српско становништво и антиреформни покрети Арбанаса обележили су прошлост овог дела Метохије у 19. и почетком 20. века, те је безбедност у њој деценијама била на ниском ступњу. Анархичне прилике и низак степен безбедности вероватно су утицали на путописце да заобилазе ову област, или да се држе вароши Пећ и главних путева, без задржавања у околини. За разлику од призренског дела Метохије, те и околине Ђаковице, пећку околину путописци нису често описивали. У првој половини 19. века то су учинили само Ами Буе и Јозеф Милер, а у другој Милош С. Милојевић.⁶

Српска наука, дакле, не располаже великим бројем објављених наративних извора о прошлости пећке околине у 19. веку, док су ономастичке и антропогеографске студије обрадиле само поједине целине североистичног дела Метохије. Стога је сваки извор о овој области драгоцен.

Мотивисан чињеницом да се у српској научној јавности чак и на прелазу из 19. у 20. век мало знало о простору Старе Србије и Полимља, свештеник Милош Велимировић⁷ објавио је два текста о овим областима *На Комовима* 1898. и *Васојевићи, Полимље, Метохија* 1898. године.⁸ Велимировић је рођен у селу Краље у Васојевићима, те је добро познавао Полимље, док је у Метохији боравио као ђак у Дечанима и Пећи, пре одласка на школовање у Београд, те се потрудио да пружи основне информације о географији и етнографији ових области. Вољан да пренесе

⁴ Радош Љушић, *Вујкина врата, хроника подгорског села Исток*, Београд 2011; исти, *Хроника подгорског села Исток*, део 2, *Време суровости*, Београд 2015.

⁵ *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Призрен–Београд 1987; Милан Ивановић, *Метохија, споменици и разарања*, Нови Сад–Београд 2013.

⁶ Joseph Müller, *Albanien, Rumelien und die Österreichisch-Montenegrinische Gränze*, Prag 1844, 73–77; Ami Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe. détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet empire*, Vienna 1854, 111–118, 191–199; Милош Милојевић, *Путопис дела Праве (Старе) Србије*, књ. 2, Београд 1872, 162–260; исто, књ. 3, 11–18.

⁷ Детаљну биографију М. Велимировића са референтном литературом за његов животопис видети у: Милош Велимировић, „Подрима”, прир. Урош Шешум, *Мешовита грађа* 41 (2020) 128–131.

⁸ Милош Велимировић, „На Комовима”, *Браство* 4 (1890) 15–16; исти, „Васојевићи, Полимље, Метохија”, *Годишњица Николе Чутића* 18 (1898) 53–189.

сознања, али не нарочито вешт да их систематизује, Велимировић је у својим текстовима осцилирао између преопширних дигресија и штурог изношења најважнијих чињеница, те су његова, често конфузна дела, ретко употребљавана приликом истраживања прошлости Старе Србије. Иако је уопштено писао о географији Метохије 1898. Велимировић је очигледно закључио да је околина Пећи мало позната српској јавности, те је 1904, у Пироту, месту своје свештеничке службе, саставио рукопис који је насловио као *Истинић*.

Будући да се шездесетих година 19. века школовао у манастиру Дечанима, те да је и након одласка у Србију 1874. одржавао везе са познаницима и пријатељима из Метохије, његов опис простора омеђеног Белим Дримом, Пећком и Дечанском Бистрицом и Копривником почива на непосредним сазнањима на терену, што се види по коришћењу прошлог времена при описима. У неким случајевима се вероватно служио и информацијама које је након 1874. добијао од мештана који су добили у Србији.⁹ Што је још важније, Велимировићев опис осликава етничку структуру и нотира стање остатака споменика српске прошлости из седме деценији 19. века, пре догађаја који су коренито изменили етничку и верску структуру становништва на штету православних Срба и пре нестанка остатака сакралних и других споменика српске заједнице. Услед тога, Милош Велимировић бележи постојање остатака цркава и гробља који су до половине 20. века нестали или готово нестали, те је њихово некадашње постојање у неким случајевима непознато српској научној јавности. Приређивани текст доноси и податке о етничким сукобима и сликовите примере верског и етничког арбанашког притиска на српско становништво, те начине српског ношења са њима.

*

Рукопис *Истинић* се чува у Архиву Српске академије наука и уметности у Историјској збирци под сигнатуром 14.220/I-19, у оквиру рукописне заоставштине Милоша Велимировића. Написан је ћириличним писмом на непуних девет страна, које је аутор нумерисао арапским бројевима у горњем десном углу сваке странице. У тексту је аутор оставио две напомене са појашњењима које је нумерисао бројевима један и два.

⁹ Велимировић описује нападе на Станишу Богићевића из Доброг Дола из последњих година 19. века, о којима је могао сазнати или преко штампе, али вероватније од избеглица из Старе Србије.

Велимировићеве напомене су откуцане масним словима како би се разликовале од напомена приређивача.

Интервенцијама у правопису приступало се ретко и када је то било неопходно. У погледу великих и малих почетних слова, издвајање реченица које по смислу представљају одвојене мисаоне целине у случајевима када је то било неопходно, те уношење запета у дугачке реченице ради лакшег праћења и других изостављених интерпункцијских знакова.

Истинић

Пећска нахија убраја се у најбогатије нахије Старе Србије, граничи се нахијама Гусињском, Беранском, Рожајском, Митровачком, Вучитрнском, Призренском и Ђаковичком¹⁰ и дијели се на пет главни барјака¹¹ и то

¹⁰ Попут већине српских савременика Велимировић ставља знак једнакости између каза и нахија, османских административних јединица нижег степена. Санџаци су се делили на кадилуке – казе, а казе у неким случајевима на нахије. Аутор приређиваног текста при овом набрајању заправо мисли на казе Пећку, Гусињску, Беранску, Рожајску (Трговиште), Митровачку, Вучитрнску, Призренску и Ђаковичку. Пећка нахија, као и остале, које су у приређиваном тексту набројане, у другој половини 19. века као такве нису постојале. Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878–1912*, Београд 2009, 4–9; Милена Гостовић, *Косовски вилајет 1879–1900, годишњи извештаји, салнаме*, Нови Сад 2021, 46–48.

¹¹ У данашњој Албанији, у Метохији, Средској, Опољу, Дреници и деловима данашње Северне Македоније бајраци су у 19. и почетком 20. века превасходно представљали арбанашке војно-територијалне јединице. Територија бајрака је окупљала довољан број насеља потребних да од свог људства формирају војну јединицу – бајрак. Најчешће је заокруживала природну географску целину, уколико ју је насељавао довољан број војно способних Арбанаса. У супротном, уоквиравао је и села ван микроцелина. У вези с тим је карактеристичан пример Љубинског бајрака, који је обухватао целу Средачку жупу, али и нека села Сиринића насељена Албанцима и муслиманима, будући да у последњој области није било много албанских и муслиманских житеља. Бајрактар, старешина бајрака, пре свега је био војни командант, али је имао и судске и управне дужности. Бајрактарско звање било је наследо, али и условљено ратничком способношћу и храброшћу. Потврђивала га је османска власт. Осим што је командовао бајраком и носио стег у борбама у данашњој Северној Албанији он је сазивао племенске скупове и председавао племенским судовима. У областима ван арбанашке матице председавао је бајрачким зборовима и скупштинама и имао одређене судске ингеренције. У 19. и почетком 20. века један или неколико бајрака заједно су према потреби одржавали скупштине, на које су одлазили представници свих насеља учесника скупштине. Одлукама скупштине бајрака сви житељи су били дужни да се покоре, а за непослух су појединци и села строго кажњавани. Будући да је бајрактарско звање било наследно, место средишта бајрака одређивало је место становања бајрактара, те значај, положај и развијеност насеља нису играли никакву улогу при одређивању „бајрачке престонице”. У садашњој северној Албанији бајрак се углавном поклапао са фисом, осим у случају великих племена која су се делила на два или више бајрака, док су у делу Љуме, Метохији, Средској и Дреници у састав бајрака улазили представници различитих фисова. У Опољу и Гори, те крајевима данашње средње Албаније, неплеменским областима, такође је постојала бајрачка организација, што показује да није нужно захтевала родовску организацију. Била је заступљена и у околини Дебра, а према бледим традицијама из средине 20. века постојала је пре 19. века и међу Арбанасима у околини Скопља. Српски документарни извори с почетка 20. века помињу бајраке Плава, Гусиња и Лаба, али није најјасније да ли се ради о бајрацима као војним или као војно-територијалним јединицама. О времену и начину

Руговски, Пећски, Подгорски, Прекорупски и Истинићки,¹² а подела на

настанка институције бајрака, њеним карактеристикама, нестанку и разликама у областима ван арбанашке матице у историографији није писано, те је тим проблемима потребно посветити посебну студију. На крају се може закључити да је погрешна констатација Милоша Велимировића да су бајраци административне јединице попут срезова у Србији 19. века. Милутин Ђуричић, *Обичаји и веровања Албанаца*, Београд 1994, 60, 84, 119, 592–593, Андрија Јовићевић, *Малесија*, Београд 1923, 82–92; Ђорђе Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у 19. и почетком 20. века, од чифчијства до банкарства*, Београд 1988, 31–32, 59–60; Татомир Вукановић, *Дреница, друга српска Света Гора: антропогеографска и етнолошка разматрања на терену и у народу вршена 1934–1937. године*, Приштина 1998, 134–135; Мирко Барјактаровић, „Друштвено и етничко груписање и диференцирање на Косову и Метохији”, у: *Рад XIV конгреса савеза фолклориста Југославије у Призрену 1967*, Београд 1974, 142–143; исти, *Ругова, етнолошка и антропогеографска проучавања*, Београд 1960, 184–185; исти, *Традиционалне друштвене заједнице и етничко опредељивање на Косову и Метохији*, Зборник Филозофског факултета 10–1 (1968) 400–401; Миленко Филиповић, *Хас под Паштриком*, Сарајево 1958, 54–55; исти, „Косово и Метохија”, у: *Различита етнолошка грађа, Српски етнолошки зборник*, књ. 80, *Расправе и грађа*, књ. 5, ур. Бранислав Којић, Београд 1967, 140–141; Margaret Hasluck, *The Unwritten Law in Albania*, New York 1954; 115–129; Mark Krasniqi, *Lugu i Varanit*, 44–46; исти, „Дуље, насеље у Призренском Подгору”, *Гласник Етнографског института* 2–3 (1953–1954) 358–359; исти, „Сува Река, антропогеографска испитивања”, *Гласник Етнографског института САНУ* 8 (1959) 101; Јован Трифуноски, *Скопски дервен, антропогеографска испитивања*, Београд 1954, 345; Lovro Mihačević, *Po Albaniji, dojmovi s puta*, Zagreb 1911, 24, 60, 63; „Мемоар француског вицеконзула у Скопљу о Арбанасима у Метохији 1908. године”, прир. Душан Батаковић, *Мешовита грађа* 20 (1990) 105–111; Бранислав Нушић, *Косово, С Косова на сиње море, Са обала Охридског језера, Различити списи и беседе*, Београд 2006, 260, 261, 277, 296–297; „Мирдити, опис аустријског конзула Боровичке из 1858. године”, прир. Галиб Шљиво, *Balkanica* 16–17 (1985–1986) 297–305; Иван Степанович Јастребов, *Стара Србија и Албанија, забелешке с путовања*, прир. Борисав Челиковић, Београд 2018, 129–132, 133, 138–140, 142, 144–147, 159–162, 168–170, 198, 363–365, 389–390, 418, 421, 448–449, 452–454; Тодор Станковић, *Путне белешке по Старој Србији 1871–1898*, Београд 1910, 127, 133–134; *Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914*, књ. 5, св. 1, 1/14. јануар – 14/27. јули 1912, прир. Михаило Војводић, Београд 1984, бр. 448; *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, књ. 1, (1. јануар 1902 – 1. јуна 1903), прир. Владимир Ћоровић, Београд 1933, бр. 356; *Svedočanstvo o Kosovu 1901–1913*, прир. Branko Reginčić, Београд 1988, 186.

¹² За разлику од шире околине Призрена, чије су бајраке описали савременици Иван Степанович Јастребов и Бранислав Нушић, и који се као војно-теротијалне јединице често јављају у савременим изворима, у српским наративним и документарним изворима није пронађен списак бајрака на простору који је уоквирала Пећка каза. Будући да су бајраци замрли као институције након ослобођења 1912. краткотрајно се обновили за време Дрвог светског рата, а да је бајрактарска титула мање-више наставила да фигурира само као почасно звање у бајрактарским породицама, антропогеографи, који, с изузетком Ругове, нису истраживали некадашњи простор Пећке казе, нису оставили белешке о бајрацима и бајрактарима. Француски вицеконзул у Скопљу Леон Крајевски 1907. набраја седам бајрака на територији Пећке казе

барјаке значи код Арнаута као код нас на срезове.

Неки барјаци имају назив по своме срезу. Такве називи имају барјаци руговски, подгорски и прекорупски, а неки се називају по главном мјесту, такве називе имају барјаци Пећски и Истинићски, које се село сматра као најаче на простору од Пећске и Дечанске Бистрице до Дрима.¹³

Село Истиниће налази се на л[евој]. обали Дечанске Бистрице, удаљено од манастира за један сат лаког пешачења и припада Пећској нахији. Границе су овога среза од истока Дрим, од запада планински вијенац

Sverkacz, Trstenicz, Podgorsk, Vranevza, Strelza, Rogova и Istenik. Очигледно, списак је направљен према месту становања бајрактара и областима које су обухватили, те би се радило о селима Сврке, Трстенику, Врановцу, Стреоцу и Истинићу, те областима Пећком Подгору и Ругови. Село Трстеник географски спада у област Дренице, те је овај бајрак вероватно био један од пет дреничких. Подгор и Ругова представљају заокружене географске микрообласти, које су најчешће у другим областима уоквиравале бајрак. У српским изворима с почетка 20. века се помиње руговски бајрактар, док је подгорски бајрактар по свој прилици живео у Радовцима, јер се у документима с почетка века помињу и Подгорски бајрак и радовачки бајрактар. Села Стреоц и Врановац су према Велимировићу чинили део Истинићког бајрака. Међутим, пошто се и у српским документарним изворима с почетка 20. века јављају бајрактари из Врановца и Истинића, биће да је бајрактар једног од бајрака, који Велимировић назива прекорупским, становао у Сврци. Средином 20. века у Врановцу је живела породица из које је до тада потекло једанаест бајрактара, она је припадала фису Краснићи, те су се врановачки бајрактари називали и краснићким бајрактарима. Према локалној традицији бајрактари Врановца носили су ово звање од Бечког рата. Према Марку Краснићу у Врановачки бајрак улазило је четрдесетак села на простору уоквиреном Пећком и Дечанском Бистрицом, Белим Дримом и линијом коју чине села Гораждевац, Дубовик, Злопек и Грабовац. Уколико је тврдња последњег тачна, а чини се да јесте, Истинићки бајрак обухвата је мањи део села Пеће казе. Стреоцки бајрак који помиње Крајевски, с друге стране изгледа да није постојао као посебна целина. Истинићки бајрактар био је у годинама пред ослобођење 1912. године Селман Шабан из фиса Шаља, док су Врановачки крајем 19. и у првим годинама 20. века били Реца, учесник Призренске лиге и Али Бајрактар, Рам Врановца и Руستم. Сврчки бајрактар непосредно пред ослобођење био је Цема Речић. Њихови потомци су и у другој половини 20. века називани бајрактарима. Према изворима би се могло закључити да су еснафи вароши Пећ формирали бајраке и да их је било неколико. Према томе списак и бајрака који даје М. Велимировић и границе Истинићког бајрака треба узети с резервом. Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике*, 59–60; М. Филиповић, „Косово и Метохија”, 55–56; Милутин Ђуричић, *Чувари бесе*, Београд 1979, 59, 93, 95; исти, *Обичаји и веровања Албанаца*, 65, 609; 616, 637, 644; *Svedočanstvo o Kosovu*, 83–84, „Мемоар француског вицеокнозула”, 105–111; Т. Станковић, *Путне белешке*, 134; М. Краснић, *Lugu i Baranit*, 27–29, 44–46; *Дипломатска преписка*, бр. 356; *ДСПКС*, књ. 2, 1-1, бр. 608; *ДСПКС*, књ. 3-4, бр. 442; *ДСПКС*, књ. 4, 3-1, бр. 281; *ДСПКС*, књ. 4, 4-2, бр. 606; *ДСПКС*, књ. 5-1, бр. 358, 389, 448, 464, 479, 482.

¹³ Последња констатација је тачна. Бајраци у широј околини Пећи нису имали фиксни назив као они у призренској области. У савременим српским изворима називани су најчешће по селима.

који веже Пљеш дечански са Копривником код Пећи,¹⁴ од југа Дечанска Бистрица и од сјевера Пећска Бистрица. Срез је на југу од Пећи.

Па и ако овај простор чини собом један срез и има свој главни Барјак истинићски, то он ипак нема општега назива свог, већ сваки сељак из овога среза даје одговор по селу из кога је и фису свом од кога је?¹⁵

Овај срез нема велики брда. Обложит је већином раван и једина су брда његова око потока Дубочака који се налази између Турјака, Добродола и Пиштана обучена јаком гором млоковом¹⁶ грмова белошумова.¹⁷ Реке су му Бинца Крадња, зове се и Добродолском реком. Извире под селом Крушевцом, тече на Добродоле, Пиштане и под селом Крстовцем увире

¹⁴ Дечански Пљеш или Плијеш је дечанска планина, која се помиње и у дечанским хрисовуљама. Истим називом назива се и врх на планини Копривник. Детаљно о овом топониму видети: Милисав Лутовац, *Сточарство на североисточним Проклетијама*, Београд 1933, 60–68; Радомир Ивановић, „Дечанско властелинство, историско-географска обрада”, *Историјски часопис* 4 (1952–1953) 179–180; Гордана Томовић, „Затрнавак жупа”, *Косовско-метохијски зборник* 2 (1998) 3–5.

¹⁵ Област коју Велимировић назива Истинућким срезом у великој мери се поклапа са облашћу Река, на начин на који ју је ограничио Јован Цвијић. Према Јовану Цвијићу она обухвата 48 села, за једно село више од броја који у „срез” смешта Велимировић. Разлика у списку Велимировића и Цвијића потиче из Цвијићевог убрајања у Реку села Краљане и Црмљане на левој обали Пећке Бистрице, док је Велимировић с друге стране пропустио да наведе село Брежаник, али је навео село Лединације(?), које нисмо успели да убицирамо. Остала насеља се поклапају на оба списка, а разлика у броју потиче у различитом карактерисању села Габронице. Цвијић га је навео као једно село, а Велимировић као два: Доњу и Горњу Габроницу. Цвијићева област Реке вероватно се поклапа са истоименом нахијом која је у оквиру Пећке казе формирана 1910. године. Цвијић је иначе трећи том свог дела *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, у којима је дао границе и број насеља Реке, објавио 1911. године, а 1910. у оквиру Пећке казе формирана је Нахија Река, те је то по свој прилици утицало на српског географа да „прошири” Реку, а да предеону целину Преководе прикаже много ужом него што јесте. У науци је доцније усвојено другачије схватање Река и Преководе, те област коју Цвијић обухвата Реком сматра облашћу Преководе. Јован Цвијић, „Метохија и призренска област”, у: *Метохија I, насеља, порекло становништва и обичаји*, прир. Борисав Челиковић, Београд 2020, 427–430; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 8; Милета Букумирић, *Говори Северне Метохије*, Београд 2003, 18; исти, „Преководе”, у: *Метохија II, насеља, порекло становништва и обичаји*, прир. Борисав Челиковић, Београд 2021, 415.

¹⁶ Мисли се на четинар молику.

¹⁷ Заиста се једини брдовити терен у овој области налази око Дубочака између три села која наводи Велимировић. Поток под овим именом није променио ток од Велимировићевог времена. Видети топографску карту Војноисторијског института из 1972, размере 1 : 25 000, секција Пех 4-4.

https://www.topografskakarta.com/jugo/download/srb_25/pec_16/pe_16.html приступљено 17. 3. 2022.

у Пећску Бистрицу.¹⁸ Бинца друга извире испод села Раушића, протиче крајем села Габровца, увире у Бинцу добродолску с леве стране према селу Милованцу; Лажанска ријека извире из Злопека те се назива и Злопечком ријеком, увире у Бинцу добродолску. Извор Краљева вода¹⁹ извире међу Стреоцем и Љубонићем, утиче у Добродолску Бинцу.

Поток стреоцки Беовац²⁰ долази из брда планински. Он кад надође чини велику штету пољу стреоцком и љубушком наносом шљунка и камења. Овај се поток губи у пољу без увора у другу ријеку. Турјачка река извире у Турјак и по кратком току улива се у Пећску Бистрицу; Поток Дубочак извире између Турјака, Добродола и Пиштана, увире у Пећску Бистрицу код села Росуља.²¹ У овом потоку близу села Росуља увире извор Хајдучке чесме²²

¹⁸ У селу Крушевцу овај поток назива се Добродолским потоком. На наведеној топографској карти из 1972. Добродолски поток назван је Крушевачким потоком, иако га сами мештани Крушевца називају Добродолским. Хидроним Бинца на помињаној карти означен је као Раушићки поток. Речица Бинца, Бинца на топографској карти, је десна притока Пећке Бистрице. Настаје спајањем помињаних, али и других потока у један ток који се код села Крстовца улива у Пећку Бистрицу. Бинца је чест топоним у овом делу Метохије и обично означава јаругу или вододерину, али и поток. Према Етимолошком речнику српског језика у Метохији и североисточном делу данашње Црне Горе израз Бинца означава мању текућу воду у равници, каљугу, прљаву бару или рупу у земљи. М. Букумирић, „Прековде”, 434–435, 439–440, 443–445; исти, *Живот Срба у Гораждевицу*, Београд 2007, 25–26, 28; *Етимолошки речник српског језика*, св. 3, *Бе–Бј*, ур. Александар Лома, Београд 2008, 270. https://www.topografskakarta.com/jugo/download/srb_25/pec_16/pe_16.html приступљено 17. 3. 2022.

¹⁹ Код извора Краљева Вода, у близини Стреоца, налазили су се и у 20. веку извори, са остацима зидова у подножју високих брестова. Милош Милојевић затекао је 1870. овај извор и именује га као Краљев Извор, напомињући да се прича да је на њега Стефан Дечански долазио из Дечана и пио воде. У свом тесксту о Васојевићима, Полимљу и Метохији Велимировић о овом извору каже: „... извор између села Стреоца и Љубонића на половину пута од Дечана ка Пећи. Овај се извор у народу сматра као каква светиња, због тога су Арнаути срушили чесму, камење одијели и тако је остао прост извор и његов назив”. М. Ивановић, „Дечанско властелинство”, 185; Милош Милојевић, *Путонис*, књ. 3, Београд 1877, 8; М. Велимировић, „Васојевићи, Полимље, Метохија”, 116.

²⁰ Поток Беовац, који је на топографској карти из 1972. забележен као Прони Беховци, извире код Стреоца, а назив је добио јер наноси белу земљу. М. Букумирић, „Прековде”, 433, 446. https://www.topografskakarta.com/jugo/download/srb_25/pec_16/pe_16.html приступљено 17. 3. 2022.

²¹ Око потока Дубочака постоји истоимено насеље, формирано око његових наноса. М. Букумирић, „Прековде”, 428, 435, 437. https://www.topografskakarta.com/jugo/download/srb_25/pec_16/pe_16.html приступљено 17. 3. 2022.

²² Извор Хајдучка чесма уцртан је на топографској карти из 1972. у близини Росуља, у селу Дубочаку. https://www.topografskakarta.com/jugo/download/srb_25/pec_16/pe_16.html приступљено 17. 3. 2022.

који има најбољу воду у овом срезу. И у Гораждевцу извире Србљачки извор, на коме је Србљачка чесма.²³

Села која немају текуће воде имају бунаре, а за појило стокe служе се Бистрицама и Дримом, од којих има доста спроведених јазова на њиве и ливаде, што чини овај срез још више богатим.

Овај барјак – Срез – истинићи броји 47 села, од којих поред Дрима била су ова: Горња Грабоница, Д. Грабоница, Бокшић, Дугоњиве, Миличевиће, Долово, и Кпуз; на Дечанској Бистрици: Белаје,²⁴ Љубуша, Истиниће, Папраћане, Папиће,²⁵ Бролиће, Котрадиће, Врановац, Бућане, Каменица, Глоћане, Неполје и Ческово; на Пећској су Бистрици: Орашје, Лоћа, Габровац, Гораждевац, Почешће, Горњи Враговац, Д. Враговац, Крстовац, Росуље и Бело Поље; Средину су попунила села Љубониће, Стреоц, Злопек, Ложане, Крушевац, Добродоле, Раушиће, Милованац, Пиштане, Бабиће, Дубовик, Турјак, Рашиће, Лединације, Г. Барање, Д. Барање и Косуриће.

Од ових била су два села српска међу којима није било Арнаута и то Бијело Поље и Гораждевац; помијешаних села Срба и Арнаута било је 19 а чисто арнаутских било је 26 села.²⁶

²³ М. Букумирић није забележио у Гораждевцу Србљачку чесму и извор. У селу је и у 20. веку живела породица Србљак, а постојао је и топоним Србљачка ливада. М. Букумирић, *Живот Срба*, 30, 35, 68, 389.

²⁴ Описујући географију Гусињске нахије, Велимировић наводи 1890. да се у долини Дечанске Бистрице, на путу ка Манастиру Дечани налази мало село Белај. Осам година касније бележи да се у теснацу Дечанске Бистрице налазе села Доње и Горње Бјелаје, да би потом, у истом делу Белаје окарактерисао као једно село са горњом и доњом малом. М. Велимировић, „На Комовима”, 40; исти, „Васојевићи, Полимље, Метохија”, 85–86, 97.

²⁵ Папиће је заправо заселак Папраћана. М. Букумирић, „Прековде”, 448.

²⁶ У две књиге путописа написаних на основу свог путовања 1870. године српски национални радник Милош С. Милојевић оставио је податке о етничком и верском саставу неких села које Велимировић убраја у „Истинићи срез”. Према Милојевићу потпуно српска села била су Бело Поље са преко 65 и Гораждевац са 130 кућа, један од два Враговца, Ложане, уколико Милојевић није мислио на неко друго насеље, и Орашје. Као село са $\frac{3}{4}$ српског православног становништва и четвртином „Шкипа” католика означио је Почешће (Почашће). У истом сразмерном односу спрам Срба приказао је и заједнице „потурица” у селима Добром Долу и Дубовику. Као села са $\frac{3}{4}$ „Шкипа” католика и $\frac{1}{4}$ православних Срба, истом сразмером, али у корист католичких „Шкипа” и „потурица”, описао је етничку и верску структуру Пиштана и Љубенића. Као села насељена искључиво „потурицама” означио је Турјак, Раушић, Грабовац, Кпуз (Купусце), Бокшић (Бохчиће), Љубушу, Истинић и Стреоце. За Лоће је забележио да га насељавају потурице „ван још две, ни српске ни арнаутске, куће”, а за Бучане да се сво „листом 1857, год: изтурчило”, док је за село Белаје навео да га чини 30 кућа мухамеданаца и католика. Милојевић иначе под потурицама сматра и муслимане арбанашког језика, те за житеље Истинића на једном месту наводи да су „потурице или

У овом срезу сем црквина не налази се никакви трагова старина сем више Стреоца неки остаци градиша?²⁷ Овђе нерачунам испоснице дечанске и ако припадају овоме срезу и има их пет на броју.²⁸

Цркава у овом срезу било је неколико, али од свију њих остале су свега двије белопољска и гораждевачка.²⁹

сада тако звани Арнаути”, те да су махом изгнаници из Србије из времена кнеза Милоша и да између осталих носе презимена: Лукић, Петковић, Ђекић и Мукић. Милојевић и Иван Степановић Јастребов наводе да је средином 19. века било српских кућа у селима Дубовику, Љубенићима, Стреоцу, Белаји и Истинићу, али да су од тог периода до осме деценије истог века исељени или асимиловани. Мирчета Вемић је на основу три књиге Милојевићевих путописа сачинио *Етничку карту дела Старе Србије*. Будући да се називи готово половине места које даје Милојевић разликују од савремених, те да је насеља пећке околине путописац набрајао комбинујући принцип верског и етничког састава и географске блискости, иако је велику већину насеља упркос искривљености назива код Милојевића М. Вемић успео да убицира, нека није учртао на карту, али их је у пропратним табелама навео као неубицирана. У погледу „Истинићког среза” М. Вемић је начинио омашку, те је пропустио да учрта на карту и унесе у табелу Бучане, Лођу и Белаје које Милојевић помиње и чији етничко-верски састав приказује. Село Ложане, бар судећи према месту на коме га Милојевић наводи, пре би био неки заселак у Подгору него село Ложане у Преководама. Према Јовану Цвијићу почетком 20. века једино село чије је становништво у овој области било искључиво српско било је Бело Поље, док је у Гораждевцу поред Срба живела и мала заједница Цигана, православних и муслимана. Према истом аутору Срба је било још у Орашју, Добром Долу, Почешћу, Бабићу, Љубенићу, Габроници, Долову и Дугој Њиви, док су сва остала села насељавали Арнаути, муслимани и католици. Мирчета Вемић, *Етничка карта дела Старе Србије према путопису Милоша С. Милојевића 1871–1877. године*, Београд 2005, 56–60; М. Милојевић, *Путопис*, књ. 2, 172–178, 181–183; исто, књ. 3, 5–9, 12, 16; И. С. Јастребов, *Стара Србија*, 75; Ј. Цвијић, „Метохија и призренска област”, 428–430.

²⁷ Велимировић наводи да се Градиш налазио више, то јест изнад Стреоца. Могуће је да се радило о остацима једне од две цркве које су постојале у селу у 14. веку, а чија локација није установљена, или о остацима неке грађевине на локалитету Сука Заблаћ коју су мештани сматрали остацима цркве у 20. веку. Милош Милојевић је 1870. забележио да су се између Стреоца и Љубенића, на једној коси, налазиле „огромне урвине и развалине, за које причају да су били дворци краљева српских”. Г. Томовић, „Затрнавска жупа”, 6; М. Милојевић, *Путопис*, књ. 3, 10.

²⁸ Велимировић 1898. набраја четири дечанске испоснице: Светог краља Стефана Дечанског, Свете Јелене, Краљичин разбој и Св. Нестор, те још неколико на падинама Плиеша. На другом месту, у истом делу, наводи да се у долини Дечанске Бистрице налази пет испосница, те да су биле живописане, али да се живопис није у свима очувао. М. Велимировић, „Васојевићи, Полимље, Метохија”, 97, 116. Детаљно о дечанским испосницама видети: Даница Поповић, Бранислав Тодић, Драган Војводић, *Дечанска пустиња, скитови и келије манастира Дечана*, Београд 2011.

²⁹ Гораждевачка црква брвнара посвећена Светом пророку Јеремији подигнута је у 16. веку. Сматра се најстаријом очуваном црквом брвнаром у Србији. Белопољска црква Ваведења Богородице изграђена је 1868. уз материјалну помоћ руске царице Марије Александровне и трудом дечанског архимандрита Кирила Андрејевића. Црква је запалена 1999, обновљена је 2003, да би 2004. поново била спаљена. М. Ивановић,

Од стари цркава познавале су се црквине: у Крушевцу, Дубовику, Раушићу,³⁰ Добродолу, Кусурићу, Бућану,³¹ Љубуши,³² Пиштану³³ и Стреоцу.³⁴

Од цркве у Крушевцу начињена је цамија, а на мјесту на коме је била црква остао је само један стари дуб.³⁵

Црква у Стреоцу претворена је у цамију.³⁶

Од цркве у Дубовику³⁷ начинио је своју кулу Фазли Алија Гравалац по фису Бершанин.

У Раушићу познаје се мјесто дакле су Арнаути камење разнијели ње је остао један дуб.

Метохија, 160–161, 189–190; исти, „Црква Ваведења у Белом Пољу код Пећи и удео скадарских Срба у њеном осликавању”, у: *Свети кнез Лазар. Споменица о шестој годишњици Косовског боја 1389–1989*, ур. Владимир Стојанчевић, Београд 1989, 350–360; *Задужбине Косова*, 397, 421–422; Ивана Женарју Рајовић, *Црквена уметност у Рашко-призренској епархији (1839–1912)*, Лепосавић 2016, 49, 67–68, 110.

³⁰ Постојање црквине у Раушићу није истраживано. *Задужбине Косова*, 517; М. Ивановић, *Метохија*, 328.

³¹ У Бучану (Бућану) је црквиште било лоцирано на Црмљанској чуки. *Задужбине Косова*, 409; М. Ивановић, *Метохија*, 169.

³² Француски путописац Ами Буе прошао је 1836. кроз већ тада арбанашка села Стреоце, Љубуши и Љубенић. Прва два села и Јозеф Милер описује као муслиманске насеобине. У Љубуши је Буе забележио постојање остатака Цркве Св. Илије. *Задужбине Косова*, 477; М. Ивановић, *Метохија*, 275–276; А, Voué, *Recueil d'itinéraires*, 196; J. Müller, *Albanien, Rumelien*, 75.

³³ За црквину у селу Пиштану се веровало да је некада била храм посвећен Св. Петки. У 20. веку били су још увек очувани делови часне трпезе. М. Ивановић, *Метохија*, 306; *Задужбине Косова*, 500.

³⁴ Милош Милојевић набраја да су црквине у време његовог путовања постојале у Крушеву, Истинућу, Стреоцу, Љубенићу и „Дубовићу”. За раушићку цамију је написао да је сазидана од „старица српских”. Поменуо је постојање две зидане цамије у Стреоцу и да су куле у том селу зидане од старог српског „тробојног мрамора”. Ипак, није навео да су цамије преобраћене цркве или да су грађене од црквених остатака. М. Милојевић, *Путопис*, књ. 3, 7, 9, 18.

³⁵ У Крушевцу није установљено место на коме се налазила црквица коју Велимировић помиње, иако постоје индиције да је у селу у 15. веку постојала парохијска црква. Постојање црквине у овом селу стога није позитивно установљено. Према Велимировићевом тексту се може закључити да је од грађевинског материјала крушевачке цркве начињена цамија. Односно да није једноставно президана и претворена у исламску богомољу. М. Ивановић, *Метохија*, 259.

³⁶ У средњем веку у Стреоцу су постојале цркве Св. Стефана и Св. Врачева. У селу су постојале две цамије, те није могуће утврдити на коју Велимировић мисли. Г. Томовић, „Затрнавска жупа”, 5; *Задужбине Косова*, 426; М. Милојевић, *Путопис*, књ. 3, 9.

³⁷ До 20. века у селу су поред старог храстовог дрвећа постојали остаци овеће старе цркве. До Другог светског рата, на Духове, до ових остатака су ишле литије. М. Ивановић, *Метохија*, 219; *Задужбине Косова*, 440.

У Добродоле и данас чува црквиште кућа Богићевића.³⁸

У Кусуриће познаје се још темељ црквени.³⁹

У Бућане око црквишта још стоје многи гробови са крстовима каменим.⁴⁰

У Љубуши црквиште још ниједан Арнаути не присваја.

У Пиштане на сред села познаје се мјесто, код овог црквишта у селу има једна гробница у коју нико не смије дирнути. На овој гробници и сада Арнаути пале воштане свијеће, кандило и каде је тамјаном као какву своју светињу. Око ове гробнице има још неколико гробова са крстовима надгробним.⁴¹

³⁸ У Добром Долу постојала су два црквишта. Веровало се да су некадашње цркве биле посвећене Св. Димитрију и Богородици. Поред ових црквишта у близини кућа Богићевића у 20. веку је постојао усамљени камени крст са надгробном плочом. Није најјасније да ли је Велимировић мислио на једно од два црквишта или на крст код куће Богићевића. *Задужбине Косова*, 433; М. Ивановић, *Метохија*, 205–206.

³⁹ У литератури и изворима није забележено постојање црквених остатака у овом селу. М. Ивановић, *Метохија*, 259; *Задужбине Косова*, 463–464.

⁴⁰ Српски конзул у Приштини Тодор Станковић забележио је податак да муслимани Стојковићи у Бучану у свом селу имају старо гробље са украшеним каменим крстовима, те да многи знају да покажу гробове својих православних предака. Казивање попа Марка Поповића из околине Пећи о исламизацији Стојковића након 1818. забележио је Тихомир Ђорђевић у Топлици крајем 19. века. По локалном предању Стојковићи су били приморани да приме ислам јер су у одбрани породичне части убили агу. Гробље Стојковића чували су њихови исламизовани потомци и након Другог светског рата, а налазило се одмах до њиховог муслиманског гробља. Након Другог светског рата у Бучану је остало око педесетак надгробних православних споменика у овом гробљу. Као споменик културе гробље је заштићено решењем Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Приштини 1967. године. Светозар Раичевић, „О старим српским гробљима у Метохији”, у: *Метохија I, насеља, порекло становништва и обичаји*, прир. Борисав Челиковић, Београд 2020, 663; Урош Шешум, *Србија и Стара Србија 1804–1839*, Београд 2017, 346–347; *Задужбине Косова*, 409; М. Букумирић, „Преководе”, 417; М. Ивановић, *Метохија*, 169; Т. Станковић, *Путне белешке*, 125–126; М. Милојевић, *Путонис*, књ. 3, 12; <http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=240> приступљено 20. 3. 2022.

⁴¹ Гробље са старим крстовима налазило се у 20. веку ван села, на локалитету Главица, али су се и у центру села налазили остаци цркве за коју су православни Срби веровали да је била посвећена Св. Петки. „Гробница” о којој Велимировић пише могао би бити део часне трпезе, који је опстао до 20. века, али и након његовог времена разорена гробница поред остатака цркве. До двадесетог века се нису одржали ни крстоници надгробници у центру села, те је могуће да су надгробни споменици око црквине склоњени до средине 20. века. М. Ивановић, *Метохија*, 306; *Задужбине Косова*, 500.

Овај срез састоји се из једне таласасте равнице прошаране шумом и воћем. Дијели се на пет поља и то на Брежаничко, Загрмско,⁴² Истинићско, Добродолско и Крушевачко.

Брежничко је поље десном страном Пећске Бистрице почетак му је у Пећи и свршава се Гораждевцем.

Загрм је поље око пећског пута за Дечани подно брда од Бијелог Поља до извора Краљеве воде.

Истинићско је поље дуж Дечанске Бистрице.

Добродолско је поље захватило средину долине, оно се простира око обје ријеке Бинце.⁴³

И Крушевачко поље наставак је Добродолског поља и сва скупа не може се рећи да нису једно поље.

У овом срезу сва су села груписана и има их велики до 300 домова, а има и малих од по 10 домова. Арнаутске су куће од тврдог материјала озидане куле, и има их окречених и неокречених, и на свакој кући поред малих прозора има још много мазгала и око сваке подигнута је камена ограда и све ове имају пушкарнице. Дворишта су велика и свака је авлија засађена разноврсним воћем да се од овог не може ни кућа да види.

Кула има од једног спрата, а има их и до пет спратова. Унутрашњи распоред није одређен, но свака кућа арнаутска мора имати оцаклију. Ова се обично држи за госте, но свака кула има и собе са фурунама и оцаклију која замењује кујну. На свакој кући врата су од јаке грађе и на сваким вратима алке, те онај који долази споља мора у ову да удара дотле докле му се ко не јави⁴⁴ изнутра, иначе не смије без дозволе праг прескочити. Оваки звекира има свака порта те ко се пушти у дворишту обично се пушта и у кулу.⁴⁵

⁴² Пре ове речи једна је прецртана и није читљива, осим поетног слова З. Вероватно се ради о омаши приликом именовања поља.

⁴³ Велимировић набраја појасеве равнице које судећи по топографској карти из 1972. и ономастичком материјалу нису називане овим именима. Могуће је да их је Велимировић именовао по селима од којих и око којих се простиру.

⁴⁴ После ове једна је реч прецртана.

⁴⁵ Опис арбанашких кула који даје М. Велимировић потпуно се слаже са изгледом оних које су непромењене дочекале другу половину 20. века. Према Марку Краснићу у Метохији у другој половини 20. века није било сачуваних петоспратних кула. Једна од ретких четвороспратних кула налазила се и тада управо у Истинићу. Просторију коју Велимировић назива оцаклијом локално арбанашко становништво назива гостинском собом (*oda e musafirve*). У њој се налазило огњиште уоквирено камином, те је зато и назива оцаклијом. Марк Краснић, „Кула у Метохији”, *Гласник Етнографског института* 4–6 (1956–1957) 54–59; Р. Љушић, *Вујкина врата, хроника подгорског села Исток*, 30–32.

Србима није дозвољено да имају куле ни да их подижу. Неки су пробали но ове су им Арнаути обарали. Тако су оборили кулу Станиши Богићевићу у Добродоле и зато никоме нијесу одговарали.⁴⁶

⁴⁶ Станиша Богићевић из Доброг Дола био је на прелому 19. и 20. века један од најистакнутијих Срба пећке околине. Као старешина богате, угледне и многочлане задруге, од чак 40 чланова, имао је имање у вредности од чак 3.000 златних лира. Поседовао је, или вероватније био закупник читлука, будући да га савремени српски извори називају „спахијом” и помињу његове чифчије. На Ускрс 1896. Албанци из суседства напали су га, по свој прилици примамљени његовим богатством или разјарени чињеницом да је градио кулу. Захваљујући добијеној муницији из српског конзулата у Приштини и пријатељима Албанцима успео је да успешно одбије два напада албанских суседа до 1898. и лиши живота пет до шест нападача. Да ли због немогућности да плати крв, по одлуци бајрака или фиса или услед успеха албанског напада на његову породицу, цело имање му је спаљено. Након што је, пре априла 1898, остао без куће, оставио је породицу код поузданих пријатеља и прешао у Србију да измоли земљу за насељавање. Будући да је његова кућа била угледна, српске власти су сматрале да ће његов одлазак изазвати масовна иселавања Срба из Пећке казе. Примео га је лично краљ Милан Обреновић, обдарио га нужним новцем за одбрану, убедио да се врати у своје село и наложио подручним властима да му обезбеде 40 пушака система Мартин&Хенри и пратећих 6.000 метака. Оружје је, треба нагласити, пренео уз помоћ пријатеља Албанаца. Оштрицу притиска на Богићевића од 1906. су представљали Албанци католици, такозване Фанде из пећке околине. Током 1906. тражили су од њега да пређе на католичанство уколико жели да са нападима престану. Успео је да одоли њиховим нападима све до ослобођења, упркос напада на његове чивчије, стоку и имовину. Пре или током доласка црногорске војске у пећки крај као локални првак ушао је у састав војних јединица и постао пешадијски командир. Пензионисан је 1922. године, а преминуо у родном селу и сахрањен у Гораждевцу 1939. у 84. години живота. М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 226; ДАС (Државни архив Србије), МИД (Министарство иностраних дела), ППО (Просветно-политичко одељење) 1898, ред 40, Епископ жички Сава – министру унутрашњих дела Ј. Андоновићу, 24. 4. / 7. 5. 1898, 27. 4. / 10. 5. 1898; Ј. Андоновић – конзулату у Приштини, 27. 4. / 10. 5. 1898; Јован Нешовић – управитељу Вароши Београд Ристи Бадемлићу, без датума; приштински конзул Т. Станковић – председнику владе В. Ђорђевићу; МИД – Министарству војном, пп. 1343, 9/21. 5. 1898, 11/23. 5. 1898; министар војни Д. Вучковић – начелнику Лесковачког среза З. Хаџи Арсићу, пов. но. 126, 19/31. 5. 1898; начелник Лесковачког среза З. Хаџи Арсић – Министарству унутрашњих дела, 25. 6. / 7. 7. 1898; *Службени војни лист, орган и издање Министарства војног и морнарице*, бр. 30. 20. 7. 1922, 1383–1384; Јован Богићевић, *Братство Богићевићи, запис за наслеђе*, Београд 2003, 115–116; Благоје Радуновић, *Гораждевац, сведочанства о древном селу код Пећи*, Београд–Краљево 1991, 27, 38; Сима Тројановић и Милан Гајић, „Крв и умир код Срба и Арнаута”, у: *Метохија I, насеља, порекло становништва и обичаји*, прир. Борисав Челиковић, Београд 2020, 723–724; *Претиска о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899*, Београд 1899, 25, 59, 72; *Зулуми ага и бегова над српским народом у Косовском вилајету 1878–1913*, прир. Бранко Перуничкић, Београд 1989, 382; *ДСПКС*, књ. 2, 1-2, бр. 400; *ДСПКС*, књ. 2, 2-1, бр. 34, 62; *ДСПКС*, књ. 2, 3-1, бр. 275.

Срби имају куће брвнаре или плотаре које могу имати оделења колико то потреба захтева,⁴⁷ а могу их имати и од ћерпича са подрумима зиданим. Због тога код већих фамилија има по неколико ћилера којима се задруга служи.⁴⁸ Једна овака кућа браће Ђуричића у Габроницу⁴⁹ имала је толико зграда да је изгледала као неко село од 10 кућа, а ова и јесте једна од најбогатијих кућа српских у овом срезу.

Срби у Пећској нахији били су свагда без заштите остављени својој самоодбрани од Арнауца, о томе могао би навести стотину примера, али овђе овај један нека послужи за све остале.

Дугоњиве⁵⁰ пре неколико година било је српско село, у њему није било ниједног Арнаутина. На ово село о коме се Арнаути из Ђаковичке нахије чинећи Србима свакојака зла. Ово је приморало дугоњивске Србе те су се многи одселили у Прекорупје, Подгор и Пећско поље,⁵¹ а Арнаути почну га насељавати, те тако у Дугоњиве остане један мали број Срба. У овом малом броју заосталих Срба био је и Вуча Рашковић који се убрајао у домаћине првога реда. Овај Вуча имао је кћер Богдану⁵² коју је био испросио Крста Јовић из села Кијева⁵³ за сином Филипом и кроз кратко вријеме требала је да буде свадба за коју су се спремале обје куће.

Но Алија Укић из Ждрела⁵⁴ на неколико дана пре свадбе Богданине покупи из Ђаковачке нахије око 20 цубова,⁵⁵ дође у Дугоњиве, увреба Богдану на чесму и зароби је, одакле пребегне преко Дечанске Бистрице и дође код своје куле у Ждрело и ожени се са Богданом. Вучи никаква жалба није помогла и Богдана је 6 ½ година остала у Ждрелу, и за сво то вријеме

⁴⁷ Према М. Букумирићу, куће од прућа биле су доминантна стамбена грађевина у Гораждевцу, такозване плотњаче. О брвнарима у Метохији видети: Божидар Крстановић, „Брвнара Даниловића у селу Лоћане”, у: *Метохија I, насеља, порекло становништва и обичаји*, прир. Борисав Челиковић, Београд 2020, 705–716.

⁴⁸ Велике породичне задруге у Метохији, ван, али у близини главне куће, имале су такозване ћилере, у којима су спавали ожењени чланови задруге са својим ужим породицама. Ћилер је био и нека врста спаваће собе за одрасле девојке, удаваче. У другим српским крајевима ова зграда назива се вајатом или тремом. М. Филиповић, „Косово и Метохија”, 51; Глиша Елезовић, *Речник косовско-метохијског дијалекта*, св. 2, Београд 1998, 364.

⁴⁹ О Ђуричићима видети фусноту број: 62.

⁵⁰ Ово село не треба мешати са селом Дуге Њиве у Ругови.

⁵¹ Суседне микрообласти Метохије које гравитирају Пећи.

⁵² Претходно је Велимировић изгледа уписао погрешно име, те је прецртано и уместо њега је написано Богдана.

⁵³ Село у Прекорупљу.

⁵⁴ Село у области Реке, северно од Ђаковице.

⁵⁵ Цубови, од цуб – хајдук, одметник. Г. Елезовић, *Речник*, књ. 2, 426.

Алија је држао Богдану у кули затворену иако му је ова била родила двоје деце, сина Мехмеда и кћер Зоју.

Послије ове отмице у шестој години Алија умре, а умре и његов синчић Мехмед, те Богдана остане сама са кћерком Зојом. Тада ову удовицу хћене да узме неки рођак Алин, Ибиш, но она једне ноћи обуче се у мушко ођело, остави малу кћер, побјегне и дође кући једнога пријатеља који је у дому прикрије, а за тим по жељи њеној преведе је у Србију, Срезу јабланичком у селу Медвеђи, ђе се удала за Србином досељеником из Пећи.

Њена кћи Зоја, да ли је и сада жива то нисам могао дознати, но ако је жива она је Арнаутка, жена неког Арнаутина и мајка ког Арнаутина.

Зојо, Зојо, да ли се сећаш мајке!!?

Оваки примјери нијесу ријетки, они су разселили Србе из овог среза, а они што се још тамо налазе довијају се на сто начина за свој опстанак. Они се братиме с Арнаутима, са њима се окумљавају шишањем,⁵⁶ ватају бесе, држе чуваре од појединих племена које плаћају, називљу се по фисовима, једни као Гашани, други као Шаљани, трећи као Берише, четврти као Крастенићи и томе подобно,⁵⁷ носећи ођело у свему слично арнаутском и служећи се арнаутским језиком у коме су се толико усавршили да се по говору пре могу рачунати као Арбанаси неголи као Срби од старине, па има Срба који су и свој српски језик изгубили, као н. пр. у Љубонићу.

У овом селу познавао сам једног доброг домаћина Анту са његовим укућанима разговарао сам преко њега као тумача, јер његови укућани нису знали српски.

Овђе да напоменем Добродоле и Габроницу у којим селима Срби говоре српски само онда када су у својој кући, кад нема Арнаута међу њима. А да познате кога човека ван куће да ли је Србин, то само може бити

⁵⁶ Побратимству и шишаном кумству Срби су често прибегавали у жељи како би стекли заштиту кума и побратима Арбанаса, а преко њега и његовог фиса. У последњим годинама 19. века побратимство Арбанаса се није више сматрало гаранцијом безбедности, а притом је носило ризик од насртања Арбанаса побратима или отмице женских чланова Србина побратима. Татомир Вукановић, *Енциклопедија народног живота обичаја и веровања у Срба на Косову и Метохији. 6. век – почетак 20. века*, Београд 2001, 341–342; Т. Станковић, *Путне белешке*, 141–142; М. Ђуричић, *Обичаји*, 314–316; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 153–154.

⁵⁷ Антрополошка проучавања показују да су издавању за припаднике разних арбанашких фисова прибегавали Срби у Подримљу, али и у другим деловима Метохије. Пошто се веровало да фисови имају своје старе патроне, хришћанске светитеље, Срби који су славили те патроне издавали су се за припаднике фисова који су те светитеље поштовали, или се веровало да су их као патроне поштовали пре исламизације. Према М. Филиповићу нису много држали до српског издавања за припаднике њихових фисова. Филиповић, „Косово и Метохија”, 53–54; М. Krasnići, *Orahovac, antropogeografska monografija varošice*, Priština 1957, 122–123.

по имену или кад га видите да се прекрсти. А презимена нијесу сигурна за распознавање вјере јер има Арнаута мухамеданаца са презименима српским као н. пр. Стојковића.⁵⁸

Напоменуо сам у Габроницу браћу Ђуричиће Николу⁵⁹ и Алексу. Ово су по богатству у овом срезу били први домаћини. Њихово богатство састојало се у непокретном имању, које је износило преко 150 ектара зиратне земље и пошумљене, све у луговима и подвадницама којем имању суша никада није могла да досади.

Ђуричићи били су признати као јунаци с којима се није могло лако на крај изаћи, а били људи и од заната, штројачи коња, што је код Арнаута ријеткост те су им Ђуричићи и зато требали. Па и они морали су имати бесника⁶⁰ и овај био им је неки Беришанин из Ђаквачке нахије кога су скупо плаћали за доргонију.⁶¹

Ђуричића имање тако је погодно да би ово могло бити једна велика баштованциница погодна за свако поврће и воће или какав велики чаир, а с малим изузетком такав је и цео Срез истинићски.⁶²

⁵⁸ Велимировић описује бројне видове социјалне и етничке мимикрије Срба у крајевима где су живели у суседству Арбанаса у 19. и почетком 20. века и начине на које су покушавали да опстану и сачувају своје и животе својих породица, без преласка на ислам. Карактеристичан пример мимикрије и њених последица, забележен је 1901. у призренској околини у селу Доманеку. Ђерке домаћина последње српске породице у том селу, Ђоке Тонића, нису више говориле српски језик. Тонићеве ђерке нашле су се на удару отмицара Арбанаса. *Svedočanstvo o Kosovu*, 116–117; о етничкој и социјалној мимикрији видети: М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 237–238; Т. Вукановић, *Енциклопедија*, 122–123.

⁵⁹ Николу Ђуричића ухапсиле су власти седамдесетих година 19. века под оптужбом да „храни хајдуке”. Српска пећка црквено-школска општина јемчила је за њега да би био пуштен на слободу. Општина је наглашавала да је он домаћин коме нема равног у Пећкој кази, те да због положаја своје куће мора да храни сваког пролазника да би опстао. По породичном предању Ђуричићи су давним пореклом из села Краље код Андријевице. М. Букумирић, „Прекове”, 420–421; *ДСПКС*, књ. 4, 4-2, бр. 606; *Протокол писама општине пећке 1870–1880*, прир. Јован Пејин, Милић Петровић, Приштина–Београд 1992, 35.

⁶⁰ **Бесник од бесе значи заштитник, а**

⁶¹ **Доргонија, господарство слободом.**

⁶² Доргонија, односно Дорзонија представља једну од најважнијих, ако не и најважнију институцију албанског обичајног права; често се у народном говору назива и бесом. Дорзон је јемац уговора, односно дате речи – бесе, у готово свим грађанским и кривичним споровима у оквиру албанског обичајног права. Дата беса при умиру крви или било ком другом уговору није представљала гаранцију да ће дата реч бити испуњена, стога је дорзон био њен јемац и у случају прекршене речи био је дужан да се освети прекршиоцу како би сачувао свој и углед своје породице и фиса. Због тога су као дорзони били пожељни људи из многочланих угледних задруга, бројних и снажних фисова и братстава. Велимировић у овом конкретном случају описује случај такозване

На доброј године коломбоћа⁶³ и пшенице толико да је овај срез да би могао за једну годину изхранити сву Пећску нахију, а рађа и много пасуља.

Овса, јечма и ражи мање се сеје, а крупника и елде овђе и неме и не сеје се.

Поврћа има свакојаког а тако и кронпира но овоме нема пијаце.

И у воћу овај срез долази међу првима са разноврсним сортама јабука и крушака. Са воћем овај срез надмашује све остале пећске срезове. Од овог и путем кроз село тешко се пролази јер родне гране повијене су и над самим путем које нико не смије брати.

И Арнаута има добрих и гостопримљивих људи кад ко ово од њих потражи. За ово да наведем овај примјер који се самном десило. Била је неопходна потреба⁶⁴ да одем у Пећ у месецу децембру. Из Дечани пошао сам рано, на путу пратио ме Јован Ђошић из села Дечана. Обојица јашисмо коње, зима је била јака, замрзли јазови а замрзла и Бистрица. Ја сам се био увио гуњем. Кад смо били на Никољак пред нама на јазу бијаше проваљен лед, ивица јаза бијаше удвостручена ледом, а коњ жедан нагло појури к води и склизне првим ногама у јаз и сагне се да пије воде, а седло на коњу непритегнуто добро коланом склизне се преко главе коњу и ја са седлом пред коњем нађем се у сред јаза. И Јован се брзо скине с коња даде ми руку те изађем на обалу скоро сав мокар. Брзо смо и коња извели и у ред довели али хаљине почеше да мрзну. Зато пођемо најближем селу Љубуши, па кад дођемо пред једном кућом закуцасмо на врата и домаћин се јави и отвори капију. Њему Јован исприча о догађају и он нас уведе у оцаклију гди је добра ватра горела и даде ми столицу те седох.

Овђе код овог домаћина Зек-Суље Шаљанина доста смо се задржали и ту ручали. Ручак су нам принијеле две Арнаутке. Оне су настојавале и на

велике дорзоније. Велику дорзонију, заштиту великог броја људи, односно читавих села или махала могао је да пружи само велики дорзон, особа из угледне породице, јаког братства и фиса. Велика дорзонија је подразумевала надокнаду штићеног дорзону, те је временом, због новца и угледа долазило до притиска оних који су желели да се наметну за чуваре са старим чуварима и штићеним лицима. О великој дорзонији у пећком крају, те и заштити породице Ђуричић, сачувани су документи из периода непосредно пре ослобођења. Крајем 1911. српски конзулат у Приштини тражио је да се буџетска средства, до тада издавана Албанцима Бајраму Рами и Дини Арифу, чуварима српских села у околини Пећи, у Прекоруљу, пребаце на првака Садика Раму и врановачког бајрактара Рустема. Њих двојица успевали су да својим утицајем заштите Србе од напада других Албанаца, а нарочито су помогли да се одржи „чувена кућа Ђуричића из Гавровника”. Ђуричићи су се одржали у свом селу и у 20. веку. М. Ђуричић, *Чувари бесе*, цело дело; исти, *Обичаји и веровања*, 156–309; М. Букумирић, „Прековде”, 420–421; *ДСПКС*, књ. 4, 4-2, бр. 606.

⁶³ Кукуруз. Г. Елезовић, *Речник*, књ. 1, 305.

⁶⁴ После ове у рукопису је прецртана једна реч.

сушење мојих хаљина, а домаћин је непрестано у оцаклији ватру ложио. Када смо били готови ми пођемо за Пећ а када смо и тамо свршили посао, ја тада узех мало кафе и дувана за Зеку, двије мараме женама - Арнауткама - и ђеци мало шећера и мало смокава и ово им у повратку предам, нашто добијем велику захвалност са препоруком да њихову кућу сматрам као пријатељску и да ћу је наћи свагда отворену.

У овом срезу нема винограда и зачудо је што их нема кад је земљиште за њих погодно, а било их је што се и по траговима види и по старим повељама зна.

18. јула 1904. год.

Поп М. Велимировић
Пирот.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Државни Архив Србије [Državni arhiv Srbije]
Министарство иностраних дела, Просветно-политичко одељење, 1898.
[Ministarstvo inostranih dela, Prosvetno-političko odeljenje, 1898]

Објављени извори – Published Primary Sources

Boué Ami, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe. détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet empire*, Vienna 1854.

Mihačević Lovro, *Po Albaniji, dojmovi s puta*, Zagreb 1911.

Müller Joseph, *Albanien, Rumelien und die Österreichisch-Montenegrinische Gränze*, Prag 1844.

Svedočanstvo o Kosovu 1901–1913, прир. Branko Peruničić, Beograd 1988.

Велимировић Милош, „Подрима”, прир. Урош Шешум, *Мешовита грађа* 41 (2020) 128–156. [Velimirović Miloš, „Podrima”, прир. Uroš Šešum, *Mešovita građa* 41 (2020) 128–156]

Дипломатска преписка Краљевине Србије, књ. 1, (1. јануар 1902 – 1. јуна 1903.), прир. Владимир Ђоровић, Београд 1933. [*Diplomatska prepiska Kraljevine Srbije*, књ. 1, (1. januar 1902 – 1. juna 1903.), прир. Vladimir Ćorović, Beograd 1933]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, св. 1-1, прир. Љиљана Алексић-Пејковић и Живота Анић, Београд 2006. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 2, sv. 1-1, прир. Ljiljana Aleksić-Pejković i Života Anić, Beograd 2006]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, св. 1-2, прир. Љиљана Алексић-Пејковић и Живота Анић, Београд 2006. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 2, sv. 1-2, прир. Ljiljana Aleksić-Pejković i Života Anić, Beograd 2006]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, св. 2-1, приредили Љиљана Алексић-Пејковић и Живота Анић, Београд 2003. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 2, sv. 2-1, прир. Ljiljana Aleksić-Pejković i Života Anić, Beograd 2003.]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, св. 3-1, прир. Љиљана Алексић-Пејковић и Живота Анић, Београд 2003.

[*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, knj. 2, sv. 3-1, prir. Ljiljana Aleksić-Pejković i Života Anić, Beograd 2003]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 3, св. 4, прир. Љиљана Алексић-Пејковић и Живота Анић, Београд 2014. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, knj. 3, sv. 4, prir. Ljiljana Aleksić-Pejković i Života Anić, Beograd 2014]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 4, св. 3-1, прир. Љиљана Алексић-Пејковић и Климент Џамбазовски, Београд 2009. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, knj. 4, sv. 3-1, prir. Ljiljana Aleksić-Pejković i Kliment Džambazovski, Beograd 2009]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 4, св. 4-2, прир. Љиљана Алексић-Пејковић и Климент Џамбазовски, Београд 2009. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, knj. 4, sv. 4-2, prir. Ljiljana Aleksić-Pejković i Kliment Džambazovski, Beograd 2009]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 5-1, прир. Михаило Војводић, Београд 1984. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, knj. 5-1, prir. Mihailo Vojvodić, Beograd 1984]

Зулуми ага и бегова над српским народом у Косовском вилајету 1878–1913, прир. Бранко Перуничкић, Београд 1989. [*Zulumti aga i begova nad srpskim narodom u Kosovskom vilajetu 1878–1913*, prir. Branko Peruničić, Beograd 1989]

Јастребов Степанович Иван, *Стара Србија и Албанија, забелешке с путовања*, прир. Боорисав Челиковић, Београд 2018. [Jastrebov Stepanovič Ivan, *Stara Srbija i Albanija, zabeleške s putovanja*, prir. Borisav Čeliković, Beograd 2018]

„Мемоар француског вицекозула у Скопљу о Арбанасима у Метохији 1908. године”, прир. Душан Батаковић, *Мешовита грађа* 20 (1990), 105–111. [„Мемоар francuskog viceknouzula u Skoplju o Arbanasima u Metohiji 1908. godine”, prir. Dušan Bataković, *Mešovita građa* 20 (1990) 105–111]

Милојевић Милош, *Путонис дела Праве (Старе) Србије*, књ. 2, Београд 1872. [Milojević Miloš, *Putopis dela Prave (Stare) Srbije*, knj. 2, Beograd 1872]

Милојевић Милош, *Путонис дела Праве (Старе) Србије*, књ. 3, Београд 1877. [Milojević Miloš, *Putopis dela Prave (Stare) Srbije*, knj. 3, Beograd 1877]

„Мирдити, опис аустријског конзула Боровичке из 1858. године”, прир. Галиб Шљиво, *Balkanica* 16–17 (1985–1986) 287–314. [„Mirditi, opis austrijskog konzula Borovičke iz 1858. godine”, prir. Galib Šljivo, *Balkanica* 16–17 (1985–1986) 287–314]

Нушић Бранислав, *Косово, С Косова на сиње море, Са обала Охридског језера, Различити списи и беседе*, Београд 2006. [Nušić Branislav, *Kosovo, S Kosova na sinje more, Sa obala Ohridskog jezera, Različiti spisi i besede*, Beograd 2006]

Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899, Београд 1899. [*Prepiska o arbanaskim nasiljima u Staroj Srbiji 1898–1899*, Beograd 1899]

Протокол писама општине пећке 1870–1880, прир. Јован Пејин, Милић Петровић, Приштина–Београд 1992. [*Protokol pisama opštine pečke 1870–1880*, прир. Jovan Pejin, Milić Petrović, Priština–Beograd 1992]

Станковић Тодор, *Путне белешке по Старој Србији 1871–1898*, Београд 1910. [Stanković Todor, *Putne beleške po Staroj Srbiji 1871–1898*, Beograd 1910]

Новине – Newspapers

Службени војни лист, орган и издање Министарства војног и морнарице, бр. 30. 20. 7. 1922. [*Službeni vojni list, organ i izdanje Ministarstva vojnog i tornarice*, br. 30. 20. 7. 1922]

Литература – Secondary Sources

Hasluck Margaret, *The Unwritten Law in Albania*, New York 1954.

Krasniqi Mark, *Lugu i Baranit, monografi etno-gjeografike*, Prishtinë 1984.

Krasnići Mark, *Orahovac, antropogeografska monografija varošice*, Priština 1957.

Барјактаровић Мирко, „Друштвено и етничко груписање и диференцирање на Косову и Метохији”, у: *Раd XIV конгреса савеза фолклориста Југославије у Призрену 1967*, Београд 1974, 137–150. [Barjaktarević Mirko, „Društveno i etničko grupisanje i diferenciranje na Kosovu i Metohiji”, u: *Rad XIV kongresa saveza folklorista Jugoslavije u Prizrenu 1967*, Beograd 1974, 137–150]

Барјактаровић Мирко, *Ругова, етнoлошка и антропогеографска проучавања*, Београд 1960. [Barjaktarević Mirko, *Rugova, etnološka i antropogeografska proučavanja*, Beograd 1960]

Барјактаровић Мирко, „Традиционалне друштвене заједнице и етничко опредељивање на Косову и Метохији”, *Зборник Филозофског факултета* 10–1 (1968) 397–412. [Barjaktarević Mirko, „Tradicionalne društvene zajednice i etničko opredeljivanje na Kosovu i Metohiji”, *Zbornik Filozofskog fakulteta* 10–1 (1968) 397–412]

Богићевић Јован, *Братство Богићевићи, запис за наслеђе*, Београд 2003. [Bogićević Jovan, *Bratstvo Bogićevići, zapis za nasleđe*, Beograd 2003]

Букумирић Милета, *Говори Северне Метохије*, Београд 2003. [Bukumirić Mileta, *Govori Severne Metohije*, Beograd 2003]

Букумирић Милета, *Живот Срба у Гораждевцу*, Београд 2007. [Bukumirić Mileta, *Život Srba u Goraždevcu*, Beograd 2007]

Букумирић Милета, „Прековде”, у: *Метохија II, насеља, порекло становништва и обичаји*, прир. Борисав Челиковић, Београд 2021, 415–450. [Bukumirić Mileta, „Prekovode”, у: *Metohija II, naselja, poreklo stanovništva i običaji*, прир. Borisav Čeliković, Beograd 2021, 415–450]

Милош Велимировић, „На Комовима”, *Браство* 4 (1890) 15–106. [Miloš Velimirović, „Na Komovima”, *Brastvo* 4 (1890) 15–106]

Милош Велимировић, „Васојевићи, Полимље, Метохија”, *Годишњица Николе Чупића* 18 (1898) 53–189. [Miloš Velimirović, „Vasojevići, Polimlje, Metohija”, *Godišnjica Nikole Čupića* 18 (1898) 53–189]

Вемић Мирчета, *Етничка карта дела Старе Србије према путопису Милоша С. Милојевића 1871–1877. године*, Београд 2005. [Vemić Mirčeta, *Etnička karta dela Stare Srbije prema putopisu Miloša S. Milojevića 1871–1877. godine*, Beograd 2005]

Вукановић Татомир, *Дреница, друга српска Света Гора: антропогеографска и етнолошка разматрања на терену и у народу вршена 1934–1937. године*, Приштина 1998. [Vukanović Tatomir, *Drenica, druga srpska Sveta Gora: antropogeografska i etnološka razmatranja na terenu i u narodu vršena 1934–1937. godine*, Priština 1998]

Вукановић Татомир, *Енциклопедија народног живота обичаја и веровања у Срба на Косову и Метохији. 6. век – почетак 20. века*, Београд 2001. [Vukanović Tatomir, *Enciklopedija narodnog života običaja i verovanja u Srba na Kosovu i Metohiji. 6. vek – početak 20. veka*, Beograd 2001]

Гостовић Милена, *Косовски вилајет 1879–1900, годишњи извештаји, салнаме*, Нови Сад 2021. [Gostović Milena, *Kosovski vilajet 1879–1900, godišnji izveštaji, salname*, Novi Sad 2021]

Ђуричић Милутин, *Чувари бесе*, Београд 1979. [Đuričić Milutin, *Čuvari bese*, Beograd 1979]

Ђуричић Милутин, *Обичаји и веровања Албанаца*, Београд 1994. [Đuričić Milutin, *Običaji i verovanja Albanaca*, Beograd 1994]

Елезовић Глиша, *Речник косовско-метохијског дијалекта*, св. 1–2, Приштина 1998. [Elezović Gliša, *Rečnik kosovsko-metohijskog dijalekta*, sv. 1–2, Priština 1998]

Етимолошки речник српског језика, св. 3, Бе–Бј, ур. Александар Лома, Београд 2008, 270. [*Etimološki rečnik srpskog jezika*, sv. 3, *Be–Bj*, ur. Aleksandar Loma, Beograd 2008]

Женарју Рајовић Ивана, *Црквена уметност у Рашко-призренској епархији (1839–1912)*, Лепосавић 2016. [Ženarju Rajović Ivana, *Crkvena umetnost u Raško-prizrenskoj eparhiji (1839–1912)*, Leposavić 2016]

Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа, Призрен–Београд 1987. [*Zaduzbine Kosova, spomenici i znamenja srpskog naroda*, Prizren–Beograd 1987]

Ивановић Милан, *Метохија, споменици и разарања*, Нови Сад–Београд 2013. [Ivanović Milan, *Metohija, spomenici i razaranja*, Novi Sad–Beograd 2013]

Ивановић Милан, „Црква Ваведења у Белом Пољу код Пећи и удео скадарских Срба у њеном осликавању”, у: *Свети кнез Лазар. Споменица о шестој годишњици Косовског боја 1389–1989*, ур. Владимир Стојанчевић, Београд 1989, 350–360. [Ivanović Milan, „Crkva Vavedenja u Belom Polju kod Peći i udeo skadarskih Srba u njenom oslikavanju”, u: *Sveti knez Lazar. Spomenica o šestoj godišnjici Kosovskog boja 1389–1989*, ur. Vladimir Stojančević, Beograd 1989, 350–360]

Ивановић Радомир, „Дечанско властелинство, историско-географска обрада”, *Историјски часопис* 4 (1952–1953) 173–226. [Ivanović Radomir, „Dečansko vlastelinstvo, istorisko-geografska obrada”, *Istorijski časopis* 4 (1952–1953) 173–226]

Јагодић Милош, *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878–1912*, Београд 2009. [Jagodić Miloš, *Srpsko-albanski odnosi u Kosovskom vilajetu 1878–1912*, Beograd 2009]

Јовићевић Андрија, *Малесија*, Београд 1923. [Jovičević Andrija, *Malesija*, Beograd 1923]

Краснићи Марк, „Дуље, насеље у Призренском Подгору”, *Гласник Етнографског института* 2–3 (1953–1954) 349–370. [Krasnići Mark, „Dulje, naselje u Prizrenskom Podgoru”, *Glasnik Etnografskog instituta* 2–3 (1953–1954) 349–370]

Краснићи Марк, „Кула у Метохији”, *Гласник Етнографског института* 4–6 (1956–1957) 47–70. [Krasnići Mark, „Kula u Metohiji”, *Glasnik Etnografskog instituta* 4–6 (1956–1957) 47–70]

Краснићи Марк, „Сува Река, антропоеографска испитивања”, *Гласник Етнографског института САНУ* 8 (1959) 81–104. [Krasnići Mark, „Suva Reka, antropogeografska ispitivanja”, *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 8 (1959) 81–104]

Крстановић Божидар, „Брвнара Даниловића у селу Лоћане”, у: *Метохија I, насеља, порекло становништва и обичаји*, прир. Борисав Челиковић, Београд 2020, 689–716. [Krstanović Božidar, „Brvnara Danilovića u selu Loćane”, у: *Metohija I, naselja, poreklo stanovništva i običaji*, прир. Borisav Čeliković, Beograd 2020, 689–716]

Лутовац Милисав, *Стоچارство на североисточним Проклетијама*, Београд 1933. [Lutovac Milisav, *Stočarstvo na severoistočnim Prokletijama*, Beograd 1933]

Љушић Радош, *Вујкина врата, хроника подгорског села Исток*, Београд 2011. [Ljušić Radoš, *Vujkina vrata, hronika podgorskog sela Istok*, Beograd 2011]

Љушић Радош, *Хроника подгорског села Исток*, део 2, *Време суровости*, Београд 2015. [Ljušić Radoš, *Hronika podgorskog sela Istok*, deo 2, Beograd 2015]

Поповић Даница, Тодић Бранислав, Војводић Драган, *Дечанска пустиња, скитови и келије манастира Дечана*, Београд 2011. [Popović Danica, Todić Branislav, Vojvodić Dragan, *Dečanska pustinja, skitovi i kelije manastira Dečana*, Beograd 2011]

Радуновић Благоје, *Гораждевац, сведочанства о древном селу код Пећи*, Краљево–Београд 1991. [Radunović Blagoje, *Goraždevac, svedočanstva o drevnom selu kod Peći*, Kraljevo–Beograd 1991]

Раичевић Светозар, „О старим српским гробљима у Метохији”, у: *Метохија I, насеља, порекло становништва и обичаји*, прир. Борисав Челиковић, Београд 2020, 660–664. [Raičević Svetozar, „O starim srpskim grobljima u Metohiji”, у: *Metohija I, naselja, poreklo stanovništva i običaji*, прир. Borisav Čeliković, Beograd 2020, 660–664]

Томовић Гордана, „Затрнавска жупа”, *Косовско-метохијски зборник 2* (1998) 1–12. [Tomović Gordana, „Zatrnavska župa”, *Kosovsko-metohijski zbornik 2* (1998) 1–12]

Трифуноски Јован, *Скопски дервен, антропогеографска испитивања*, Београд 1954. [Trifunoski Jovan, *Skopski derven, antropogeografska ispitivanja*, Beograd 1954]

Тројановић Сима, Гајић Милан, „Крв и умир код Срба и Арнаута”, у: *Метохија I, насеља, порекло становништва и обичаји*, прир. Борисав Челиковић, Београд 2020, 723–744. [Trojanović Sima, Gajić Milan, „Krv i umir kod Srba i Arnauta”, у: *Metohija I, naselja, poreklo stanovništva i običaji*, priredio Borisav Čeliković, Beograd 2020, 723–744]

Филиповић Миленко, „Косово и Метохија”, у: *Различита етнолошка грађа, Српски етнолошки зборник*, књ. 80, *Расправе и грађа*, књ. 5, ур.

Бранослав Којић, Београд 1967. [Filipović Milenko, „Kosovo i Metohija”, u: *Različita etnološka građa, Srpski etnološki zbornik*, knj. 80, *Rasprave i građa*, knj. 5, ur. Branoslav Kojić, Beograd 1967]

Филиповић Миленко, *Хас под Паштриком*, Сарајево 1958. [Filipović Milenko, *Has pod Paštrikom*, Sarajevo 1958]

Џвијић Јован, „Метохија и призренска област”, у: *Метохија I, насеља, порекло становништва и обичаји*, прир. Борисав Челиковић, Београд 2020, 417–472. [Cvijić Jovan, „Metohija i prizrenska oblast”, u: *Metohija I, naselja, poreklo stanovništva i običaji*, прир. Borisav Čeliković, Beograd 2020, 417–472]

Челиковић Борисав, „Одабрана библиографија”, у: *Метохија I, насеља, порекло становништва и обичаји*, прир. Борисав Челиковић, Београд 2020, 925–997. [Čeliković Borisav, „Odabrana bibliografija”, u: *Metohija I, naselja, poreklo stanovništva i običaji*, прир. Borisav Čeliković, Beograd 2020, 925–997]

Шешум Урош, *Србија и Стара Србија 1804–1839*, Београд 2017. [Šešum Uroš, *Srbija i Stara Srbija 1804–1839*, Beograd 2017]

Uroš Šešum

**ISTINIĆ, FROM THE WRITINGS OF PRIEST MILOŠ
VELIMIROVIĆ**

Summary

Serbian anthropogeographers did not systematically examine the northwestern part of Metohija, i.e. the wider surroundings of Peć, while the onomatological research was conducted in the second half of the 20th century, at the time when the ethnic picture had already been changed to the detriment of Orthodox Serbs. The results of studies on the Albanian tribal and bajrak organizations, as well as anthropogeographic research into the then already predominantly Albanian population, were published in the Albanian language in the 1980s, but these results remained unknown to most of the Serbian scientific public. Yugoslav and Serbian historiography dealt with ethnic and religious pressure on the Serbs of the Peć area in the 19th and 20th centuries, but most often in the context of the wider area of Old Serbia. Due to the anarchic situation in this area, caused by conflicts and pressure of the Albanian side on the Serbian population, travel writers did not often enter this area until 1912, and today there are a small number of narrative historical sources about the situation in this area in the second half of the 19th and early 20th century. The text of priest Miloš Velimirović about the territory of the Prekovode area, i.e. the area which, in his opinion, was a part of the Albanian military-territorial organization – Istinić bajrak (literally banner), provides information on ethnic circumstances, toponyms, remains of Serbian churches and monasteries, Albanian military-territorial organization, and their religious and ethnic pressure on Orthodox Serbs. Most of the facts that Velimirović brings out concern the 1860s and early 1870s, the period during which the author of the writings stayed in the monastery of Dečani and Peć. He probably collected some data on the events in Metohija from Serb refugees from this area in the territory of Serbia before 1904, the year in which the Istinić manuscript was written. The fact that the Serbian consulate in Priština was opened in 1889, and that before this year relatively little information about the area of Old Serbia could be found in documents in Serbian archives, makes this source all the more important.

Чланак примљен: 31.3.2022.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 9.8.2022.

Биљана СТОЈИЋ*
Историјски институт
Београд

Данијел РАДОВИЋ**
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

ТОДОР СТЕФАНОВИЋ ВИЛОВСКИ ИЗМЕЂУ БЕОГРАДА И БЕЧА ТОКОМ АНЕКСИОНЕ КРИЗЕ

Апстракт: У раду су приређена два писма Тодора Стефановића Виловског Францу Шислу фон Персторфу, шефу кабинета цара Франца Јозефа, из октобра 1908. године. У писмима, Виловски је Шисла детаљно обавестио о поверљивом разговору који је 18. октобра у Бечу водио са српским министром иностраних дела Милованом Миловановићем, који је кренуо у мисију по европским дворovima. Миловановићева мисија се тицала покушаја да од великих сила издејствује повратак на *status quo* или добијање одређених компензација за Србију. Писма се чувају у личној заоставштини Франца Шисла фон Персторфа, у Државном архиву у Бечу.

Кључне речи: Тодор Стефановић Виловски, Милован Миловановић, Франц Шисл фон Персторф, Анексиона криза, Босна и Херцеговина, дипломатија, Аустроугарска, Краљевина Србија, конфидентни рад.

Abstract: In the paper, we have analyzed two letters of Todor Stefanovic Vilovski sent to Franz Schiefl von Perstorff, the chief of cabinet of Emperor Franz Joseph. The letters were written on 18 and 19 October, i.e. at the beginning of the Annexation Crisis. Vilovski wrote the letters with the purpose to inform Schiefl about a confidential conversation he had with Milovan Milovanović, the Serbian Minister of Foreign Affairs. Milovanović was in Vienna heading to Berlin, where he had the intention to start with a lobbying mission against the act of annexation of Bosnia and Herzegovina. The aim

* biljana.stojic@iib.ac.rs

** danijel.radovic@f.bg.ac.rs

of the mission, as Milovanović said to Vilovski, was to re-establish the previous status quo or gain some territorial compensation for Serbia. The letters presented in the paper are kept in the personal fund of Franz Schiebl von Perstorff at the National Archives of Austria (Österreichisches Staatsarchiv).

Keywords: Todor Stefanović Vilovski, Milovan Milovanović, Franz Schiebl von Perstorff, Annexation Crisis, Bosnia and Herzegovina, diplomacy, Austria-Hungary, Kingdom of Serbia, confidential work

Од првог тренутка било је јасно да ће Анексиона криза бити догађај који ће из темеља изменити и уздрмати европски мир и систем равнотеже успостављен на Берлинском конгресу. Ипак, далекосежност последица кризе савременици догађаја сагледаће тек у потоњим годинама. Већина дипломата и државника су у разматрањима следа догађаја који су довели до избијања Првог светског рата управо Анексиону кризу означавали као прекретницу и догађај који је створио непремостив јаз између два блока великих сила што је у коначници довело до оружаног сукоба светских размера.

О Анексионој кризи, како из угла европске, тако из угла српске политике, доста је писано у домаћој и страниј историографији.¹ Циљ овог рада није да се поново бавимо анализом Анексионе кризе као такве, већ да на микро плану осветлимо механизме деловања српске дипломатије уз помоћ којих је покушала да ублажи последице тог судбоносног догађаја по Србију и српски народ. Од мноштва дипломатских механизма наша је пажња у овом раду усмерена на деловање тзв. меке моћи. Деценијама уназад Србија је у престоницама великих сила подстицала развој интелектуалних кругова које су чинили српски студенти, дипломате, публицисте, специјални изасланици, странци разних афилијација, итд. Свима заједничко је било да су за своје главно оружје користили писану и усмену реч, као и професионалне и личне контакте преко којих су пласирали и прикупљали вести од значаја за Србију.

У том контексту овај рад има за циљ да осветли улогу Тодора Стефановића Виловског на самом почетку Анексионе кризе коју ћемо

¹ Рајко Кузмановић и др., *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, Бања Лука 2009; Catherine Horel and Robert Frank, eds., *1908: l'annexion de la Bosnie-Herzégovine, cent ans après*, Bruxelles 2011; Douglas Dakin, *The Greek struggle in Macedonia 1897–1913*, Thessaloniki 1966, 426; Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Beograd 1981, 61; Урош Татић, „Француска у анексионој кризи 1908–1909”, *Зборник МС за историју* 81 (2010) 23–42; Биљана Стојић, *Француска и балкански ратови (1912–1913)*, Београд 2017, 30–33.

сагледати кроз визуру његовог поверљивог разговора са Миловановићем и два писма (извештаја) шефу царске канцеларије Францу Шислу фон Персторфу у којима га је до детаља известио о вођеном разговору.²

Тодор Стефановић Вировски је много пре 1908. године био позната личност како у Србији тако и у Аустрији.³ Његов живот, мисије које је обављао за Аустроугарску и Србију, као и улоге које је имао у важним догађајима су на различите начине интересовале истраживаче.⁴ У Бечу сматран човеком Београда, у Београду човеком Беча, никада му се није ни на једном месту веровало до краја. Несумњиво се може рећи да је у одређеним периодима Вировски радио као двоструки агент. У децембру 1899. године, током другог боравка у Београду, разлог његовог одласка из Србије био је сукоб са тадашњим председником владе Владаном Ђорђевићем који је био незадовољан његовим радом, а до ушију му је дошла и информација да је и „туђински пријатељ“.⁵ Да су ове сумње имале основа доказује и грађа Државног архива у Бечу, на основу које се уочава да је Вировски већ од 1900. био регистрован као конфидент

² Франц Шисл фон Персторф (1844–1932) био је аустроугарски дипломата и чиновник. Након завршетка студија права у Бечу запослио се у Министарству спољних послова Хабзбуршке монархије. Од 1872. започиње његова богата дипломатска каријера. Службовао је у Тебризу, Петрограду, два пута у Цариграду, Атини, Техерану и Берлину. У престоници Краљевине Србије дипломатску дужност је обављао два пута. У годинама 1882–1887, био је секретар при аустроугарском дипломатском представништву у Београду, док је у периоду 1895–1899. био на челу истог представништва као изванредни посланик и опуномоћени министар. Његов рад у Београду запао је за око цару Францу Јозефу, те је постављен на место директора цареве Канцеларије кабинета (Kabinettskanzlei). Положај није био искључиво бирократске природе, јер је Шисл тако постао један од најзначајнијих царевих саветодаваца у политичким питањима. На месту директора Шисл је остао неколико месеци након смрти цара Франца Јозефа (Fritz Reinöhl, *Geschichte der k. u. k. Kabinettskanzlei. Supplement VII of Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, Vienna 1963, 356–359).

³ Опширније о биографији Т. С. Вировског вид. у: Василије Ђ. Крестић, предговор у: *Мемоари Тодора Стефановића Вировског (1881–1920)*, Нови Сад 2010, 9–26; Петар В. Крестић, „Писма Тодора Стефановића Вировског са путовања у Далмацију и Црну Гору 1880. године”, *Мешовита грађа – Miscellanea XXXII* (2011) 415–417.

⁴ У историографији је остало уврежено мишљење да је Вировски био „шпијун“ или агент бечке владе. Барбара Јелевич је то мишљење највише формирала на основу његових поверљивих извештаја из периода када је по други пут заузимао место шефа српског Пресбиреоа 1912–1915. (Barbara Jelavich, „What the Habsburg Government knew about Black Hand”, *Austrian History Yearbook XXII* (1991) 137; В. Ђ. Крестић, предговор, 16–17; Миле Бјелајац, *1914–2014: зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд 2014, 110; П. В. Крестић, „Писма Тодора Стефановића Вировског”, 415–417).

⁵ В. Ђ. Крестић, предговор, 13.

аустроугарске владе.⁶ Неки, попут Ђорђевића, су били уверени да је у истом статусу био од раније. Приликом интернације у Беч 1915. аустроугарским властима се правдао да је прихватање српске службе било скопчано са материјалним недаћама. Истим разлозима се раније правдао и пред српским властима. У извештају приликом интернације аустроугарске власти су га окарактерисале као „Таљерана у малом“, што је резултирало наредбом да као „индивидуа опасна по државу“ буде строже чуван од стране бечке полиције него раније.⁷ Да ли је његово понашање било диктирано искључиво финансијским недаћама, и на чијој је страни заиста била његова лојалност није лако утврдити. За разјашњавање и оцену политичке делатности Тодора Стефановића Виловског и његов конфидентски рад свакако су потребна детаљнија истраживања да би се стекла што правилнија оцена. Тај сегмент превазилази домете овог рада и излази из његовог фокуса.

За његову каријеру и службу конфидента аустроугарске владе пресудно је било познанство са бароном Шислом фон Персторфом. Њих двојица су се спријатељила почетком осамдесетих година 19. века. У исто време док је Виловски био шеф Пресбириа⁸, Шисл је од 1882. до 1887. године био члан аустроугарског посланства.⁹ Познанство је интензивирано током њиховог другог боравка у Београду.¹⁰ Барон Шисл је у периоду од 1895. до 1899. године био опуномоћени посланик Аустроугарске. Шислова препорука из 1903. године је била кључна да аустроугарско министарство спољних послова ангажује Виловског као свог кореспондента. Био је задужен да прати не само писање српске већ и иностране штампе о Србији, али и да подноси извештаје о политичкој ситуацији у Србији и

⁶ Österreichisches Staatsarchiv (=OeStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (=HHStA), IB Akten Kt. 418, zahl 605.

⁷ OeStA, HHStA PA I, Kt. 795-II/325, стр. 11, 47.

⁸ Виловски је био на челу Пресбириа од 1881. до 1887. за време напредњачких влада Милана Пироћанца, Николе Христића и Милутина Гарашанина. Доласком либералско-радикалског кабинета Јована Ристића 1887. на власт, био је принуђен да напусти Србију. Према његовом личном сведочењу, по одласку из Србије краљ Милан му је помогао да нађе запослење у Бечу. Препоручио га је бечкој влади као кореспондента за праћење српске штампе. Ту дужност је обављао у периоду 1888. до 1895. (OeStA, HHStA PA I, Kt. 795-II/325, стр. 22).

⁹ OeStA, HHStA, SB, NI Franz Schießl von Perstorff, 57, Memoiren des Kabinettsdirectors Franz Freiherr von Schießl (1844–1917).

¹⁰ Јануара 1896. са поновним доласком напредњака на власт и Виловски се вратио у Београд. Обављао је функцију секретара при Министарству народне привреде, а потом је постављен на место генералног директора српских пошта и телеграфа.

на Балкану.¹¹ Без конкретног образложења аустроугарско Министарство спољних послова је прекинуло сарадњу са Вировским пред крај 1908. године. Уочљиво је да је од тог тренутка дошло до захлађења у односима између њега и Шисла. У оцени једног од чиновника аустроугарског Министарства спољних послова, Вировски је био ангажован да ради на поправљању односа Београда и Беча, а сарадња са њим је прекинута након што се дошло до закључка да његов ангажман није донео одговарајуће резултате.¹²

Одсечен од Беча, Вировски се поново окренуо Београду. Председник владе и министар иностраних дела Милован Миловановић је од 1910. па до своје смрти у јуну 1912. године био најагилнији да Вировском нађе одговарајуће место у државној служби.¹³ Након Миловановићеве смрти сарадњу са Вировским је наставио Никола Пашић, који је дошао на власт у септембру 1912. године. У склопу дипломатске припреме за почетак Првог балканског рата прво га је овластио као специјалног изасланика са задатком да упозна и придобије Балплац за ратне циљеве Србије и њених савезника.¹⁴ Када је мисија пропала, Пашић је ипак проценио да је Вировски најпогоднији кандидат да управља службом Пресбириа у рату. Дужност начелника Пресбириа је вршио у периоду од 1912. до 1915. године.¹⁵ Ново, треће службовање Вировског у Србији је без сумње продубило неповерење аустроугарских власти према њему. Када су аустроугарске окупационе власти 1915. затекле Вировског у Врњачкој бањи одмах су га као Пашићеву „десну руку“ прво стражарно спровеле у Београд, да би га потом, на лични захтев, интернирале у Беч. Тамо је додатно испитиван, између осталог, и због сумње да је вршио шпијунажу

¹¹ ОeStA, NHStA PA I, Kt. 795-II/325, стр. 24-25; Рукописно одељење Народне библиотеке Србије (=РОНБС), Архива Гргура Јакшића, P558/IX/380, Г. Јакшић – Т. С. Вировском, Париз, 4. марта 1904. Гргур Јакшић извештава Вировског да он није задужен за пропаганду и сарадњу са париским листовима него Душан Томић, стога га упућује да се за тражене информације о писању француске штампе о Србији обрати Томићу. Још као пријатељ скреће пажњу да „његове депеше изазивају много непријатности код Веснића”.

¹² ОeStA, NHStA PA I, 795-II/325, стр. 47.

¹³ Зна се на основу једног писма Вировског Ђорђу Вајферту, да је преко Миловановића и Пашића настојао да дође до места у српској државној служби на самом почетку 1912. године (Државни архив Србије (=ДАС), Лични фонд Николе Пашића, кутија 4, бр. 43, Вировски – Ђорђу Вајферту, Београд, 1/13. јануар 1912).

¹⁴ Б. Стојић, *Француска и балкански ратови*, 170.

¹⁵ V. Jelavich, „What the Habsburg Government knew about Black Hand”, 137; В. Ђ. Крстић, предговор, 16–17; М. Бјелајац, *1914–2014*, 110.

у корист Србије, а на штету Аустроугарске.¹⁶ Виловски је оповргавао све оптужбе, а наставио је да доставља различите извештаје и меморандуме о политичкој ситуацији у Србији и решавању српског питања. Приликом испитивања, огромну замерку је имао на понашање Шисла кога је пред аустроугарским иследницима означио као „незахвалног“ и „неискреног“.¹⁷

Два писма Виловског Шислу, која дајемо јавности на увид, стога нису важна само због њихове садржине у којима открива планове и замисли српског министра спољних послова, јер је у историографији Миловановићева мисија по европским дворовима из октобра-новембра 1908. године углавном позната у свим појединостима. Важно је истаћи да српски министар није поверио Виловском ништа више о чему није говорио у другим европским престоницама и о чему се већ од августа 1908. није писало у српским и иностраним листовима.¹⁸ Значај писама лежи у суштини односа Виловског са Шислом и прекида сарадње са аустријским Министарством спољних послова. Њихов значај је тим већи, јер Виловски, како наводи у мемоару аустријском министарству спољних послова 1916. године, није знао разлог који је довео до прекида сарадње.¹⁹

Са друге стране, садржина приређених писама нам не говори да ли је можда у октобру 1908. Виловски делао као двоструки шпијун, те је можда по Миловановићевом налогу пренео Шислу детаље разговора са њим. Ову опцију никако не треба искључити, јер то не би био први случај да се Виловски обраћао Шислу са претходним одобрењем и знањем српске стране.²⁰ Чињеница која такође може да указује на тако нешто

¹⁶ *Мемоари Тодора Стефановића Виловског (1881–1920)*, прир. Василије Ђ. Крстић, Нови Сад 2010, 183–186.

¹⁷ ОeStA, HHStA PA I, 795-II/325, стр. 10; Том приликом је изнео пример ситуације из јула 1914. након што је Аустроугарска објавила рат Србији. Тада је локално становништво у Гмундену опколило и каменицама засипало кућу његове супруге Камиле. Она је том приликом затражила помоћ од Шисла, али је, према речима Виловског, он одбио да било шта учини да би поправио непријатан положај његове супруге (*Мемоари Тодора Стефановића Виловског*, 187).

¹⁸ Анексионој кризи је посвећено доста пажње у српској и страним историографијама. Према нашем суду, студија Момчила Нинчића савременика догађаја објављена на француском језику у два тома 1937. године и до данас је најсвеобухватније дело (Momtchilo Nintchitch, *La crise bosniaque (1908–1909) et les puissances européennes* I–II, Paris 1937; Конкретно о реакцији српске владе на чин анексије и о Миловановићевој мисији на европским дворовима вид. I, 372–390).

¹⁹ ОeStA, HHStA PA I, 795-II/325, стр. 25.

²⁰ То је сам истакао у једном меморандуму који је почетком 1916. упутио аустроугарском Министарству спољних послова (ОeStA, HHStA PA I, 795-II/325, стр. 23). Такође, забележен је и случај да је краљ Александар Обреновић, пре своје погибије 1903. године, задужио Виловског да преко Шисла опипа пулс аустроугарских званичника

јесте да је Виловски недуго након тог догађаја искључен из аустроугарске службе. Треба нагласити да су се Виловски и Миловановић знали још од 1893. године када је последњи као специјални изасланик српске владе преговарао у Бечу око закључења тарифа Трговинског уговора. Виловски је тада био неповерљив према младом лидеру радикала кога је цинично назвао „војводом Балачко“.²¹ Односи су се наредних година поправили, па је од жучног критичара Радикалне странке Виловски постао човек од поверења како Миловановића, тако и Пашића.

У првом писму које смо овде приредили Виловски резимира разговор са Миловановићем од 18. октобра.²² Миловановић му је потанко испричао генезу своје идеје о тражењу „могуће компензације за Србију у Санцаку“, противљењу јавног мњења, покушаја оставке и напослетку поверавања мисије да у Берлину, Лондону, Паризу и Риму убеди тамошње владе колика је неправда учињена Србији и да она с правом заслужује да буде обештећена. Као посебно интересантне делове разговора Виловски је издвојио Миловановићеву намеру да прво посети Рим, али да се у последњем тренутку предомислио и кренуо пут Берлина са намером да се тамо сретне са руским министром спољних послова Извољским и јер је имао утисак да је немачка влада несклона начину на који је извршена анексија сматрајући је „преурањеним кораком Аустроугарске“.²³ Као другу занимљивост Виловски издваја Миловановићево уверење да су Русија и Енглеска једине силе које би се најенергичније заузеле за Србију и

у вези са његовим плановима у Старој Србији и Македонији. Како тврди Виловски, краљ је намеравао да српска војска упадне на поменути простор, продре до Солуна и формира нову државу која би била тампон зона између Србије и Бугарске (Ђорђе Симић, *Пропаст династије Обреновића : (из мојих успомена)*, прир. Ана Столић, Београд 2021², 226).

²¹ РОНБС, Архива Гргура Јакшића, Р558/IX/169, Т. С. Виловски – Светолику Јакшићу, Беч, новембар 1893.

²² Миловановић је кренуо из Београда дан раније, 17. октобра и у Бечу се задржао кратко, на пропутовању до Берлина, његове прве станице на мисији (М. Nintchitch, *La crise bosniaque* I, 381).

²³ Миловановића је у Берлину једино примио државни секретар Шен, док су канцелар и цар одбили пријем под изговором да су заузети припремама око престолонаследниковог венчања. Миловановић је стога Шену предао своју ноту која је прослеђена цару Вилхелму. У вези са захтевом да Србија добије компензације у Санцаку, цар је ставио напомену „лудост“, а на други да од Турске буде компензована правом за изградњу железничке пруге која би Србију повезала са Црном Гором и Јадранским морем и коју би она могла да користи и у војне сврхе ставио другу напомену „искључено“. Иако је Миловановић јавио у Београд да је стекао утисак да ће Немачка дискретно утицати на своју савезницу да попусти, след догађаја је показао да је био у криву, већ да је Немачка постојано стајала иза Аустроугарске (М. Nintchitch, *La crise bosniaque* I, 386).

Црну Гору²⁴, док је Француска „непоуздана“ и да „показује неразумљиве симпатије према Аустроугарској“.²⁵ Миловановић је од Виловског хтео да дозна какво је расположење у аустроугарским журналистичким круговима и да ли има изгледа да у неком тренутку дође до попуштања у погледу компензација Србији да би се избегла ратна опасност. Виловски му је на ово одговорио са убеђењем да се у Бечу не мисли ни на какво попуштање према Србији, по најмање на могуће компензације у Санцаку. На то је Миловановић одговорио да се Србија не може задовољити чланством у Дунавској комисији и пројектом Јадранске железнице и да се Србија не плаши рата, да је опасност ујединила целу земљу и отклонила све несугласице како између политичара тако и између краља и престолонаследника. Сасвим је могуће да је Миловановић намерно преувеличавао ратно расположење и решеност Србије, играјући на карту да ће Виловски, што и јесте, његове речи пренети верно аустроугарском руководству. Ако не на Шисла и Ерентала, Миловановићев говор је оставио изузетно јак утисак на Виловског који на крају писма као свој лични утисак наводи да је „Миловановић понајмање човек илузија и сентимената“ и да је причао тако „помпезно“ јер је играо на претпоставку да се силе ничега не плаше толико него могућег ратног заплета и да ће устукнути пред ратном опасношћу и дати Србији задовољење које јој следи.²⁶

²⁴ Миловановић се преварио и у погледу Русије и Енглеске. Док је Извољски са којим се срео у Карлсбаду изражавао симпатије и разумевање за захтеве Србије, истовремено је саветовао смиреност. Својим ратоборним и бучним протестима Срби себи отежавају ситуацију, рекао је Извољски Миловановићу и исто поновио Веснићу у Паризу, и да морају бити разумни јер неће снагом свог оружја вратити Босну и Херцеговину, нити могу очекивати да ће Русија ратовати са Аустријом због ове две провинције. И Миловановић и Веснић су били разочарани препорукама руског министра да им треба колективни „лек за смирење“. У Лондону су се отворено ишчуђавали Веснићевим „агресивним погледима“ не налазећи разлог такве реакције српског посланика (M. Nintchitch, *La crise bosniaque I*, 387).

²⁵ Миловановићева примедба је била на месту, јер Жорж Клемансо је од доласка на место председника владе 1906. на све начине настојао да онекша односе са Немачком, а посредно и са Аустријом као њеном савезником. Од 1907. на месту француског амбасадора у Берлину је био Жил Камбон који се јавно залагао за француско-немачко помирење. Под вођством Клемансоа и Стефана Пишона као министра спољних послова Француска се дистанцирала од Русије и ускратила јој своју дипломатску подршку, јер је усвојен став да Француска нема интереса на Балкану и да Источно питање као ни Алзаса и Лорене нису били део француско-руског савезничког уговора 1893/4. (Б. Стојић, *Француска и балкански ратови*, 30–33).

²⁶ Види документ број I. који је приређен у овом раду.

Друго писмо Виловски је послао Шислу сутрадан, 19. октобра, и односи се на исти разговор са Миловановићем. У њему је Виловски додао мисли које су му у међувремену пале на ум, што опет сведочи о јаком утиску који је разговор са Миловановићем оставио на њега. Осећао је потребу да прокоментарише мисију Стојана Новаковића у Цариград²⁷ са задатком да уз помоћ богатог историјског и етнографског материјала убеди Младотурке да је *status quo* једини пут за спасење Турске, те да у случају признања анексије Турци треба да ступе у савез са Србијом и Црном Гором јер у њима имају једине поуздане пријатеље за истрајну борбу против Аустроугарске која је свима заједничка претња. Виловски није веровао у успех Новаковићеве мисије већ је био по утиском да га злоупотребљавају „као старог човека оданог принципима и да ће због тога он своју политичку и дипломатску каријеру закључити са једним фијаском“. Виловски је ову информацију коју је такође добио од Миловановића сматрао значајном да се одлучио да напише додатно писмо Шислу. На крају је додао да ће српски министар искористити посету Риму да упозори Италију да се Аустроугарска усмерава ка Солуну, што ће угрозити италијанске интересе у Албанији.²⁸

Писма која предајемо јавности чувају се у Државном архиву у Бечу, у Haus-, Hof- und Staatsarchiv-у, у оквиру личне заоставштине Франца Шисла фон Персторфа са пагинацијом од стране 84. до стране 92.²⁹ Писма су на немачком језику. Писана су готицом, тачније канцеларијским курентом. Јавности их предајемо у оригиналу, транскрибована на латинично писмо и без прилагођавања савременом немачком правопису. Интервенције приређивача у основном тексту означене су угластим заградама. Сви датуми у тексту су по новом календару, осим ако није другачије наведено.

²⁷ Новаковић је отпутовао за Цариград исти дан када и Миловановић за Беч, док је принц-престолонаследник Ђорђе у пратњи Пашића 26. октобра кренуо у Санкт Петербург (М. Nintchitch, *La crise bosniaque* I, 381).

²⁸ Види документ број 2. који је приређен у овом раду.

²⁹ OeStA, HHStA, SB, NI Franz Schießl von Perstorff, 42, Briefe von Tosa (Stefanovic Vilovsky) (1908).

1.

Wien, 18. Okt[ober]. 1908
V, Wiedener Hauptstrasse 87

Verehrteste Excellenz!

Heute sprach ich Milovan Milovanović, der auf der Durchreise nach Berlin begriffen ist, wohin er sich heute abends begibt.

Milovan besprach mit mir die Situation, ohne auf die Details seiner Mission des Näheren einzugehen.

Doch war aus allem zu ersehen, dass dieselbe nur darin bestehen kann vor allem die Regierungen in Berlin, London, Paris und Rom vom Unrecht, das Serbien geschehen ist, sowie von der gefährlichen kriegerischen Stimmung, in der sich das „ganze Land“ befindet zu überzeugen und alles versuchen um etwaige Compensationen für Serbien im Sandžak herauszuschlagen.³⁰ Letzteres scheint die Hauptaufgabe seiner Mission zu sein, weil die Idee einer Compensation zuerst von ihm – sogar gegen den Willen der öffentlichen Meinung im Serbien – ausgesprochen wurde. Er selbst hat es mir zugegeben, dass er diese Idee schon damals fasste, als er auf seiner jüngsten Reise in Wien zum ersten Mal erfuhr, dass es zur Annexion B[osniens]. und H[erzegowina]. kommen werde.

„Damals“ – dies seine Worte - „wusste ich aber nicht, dass dieselbe schon sobald Tatsache sein wird. Ich meinte, dieselbe werde vor dem 2. Dez[ember]. d[ieses]. J[ahres]. also vor dem Jubiläumstage des Kaisers nicht ausgeführt werden. Auch war ich der Meinung, dass vor der Ausführung derselben, eine Verständigung mit den Signaturmächten versucht, eventuell eine Conferenz oder ein Congress in Vorschlag gebracht werden würde. Ich hätte in diesem Falle Zeit gehabt die nötigen Vorstellungen im Interesse Serbiens zu treffen und wäre vor allem Gedacht gewesen – da ja die Annexion auf einer Conferenz unter gewissen Bedingungen nicht auf Hindernisse gestossen wäre – für Serbien eine territoriale Entschädigung zu verlangen, die das verletzte Nationalgefühl des serb[schen]. Volkes eingermassen beruhigt und befriedigt hätte. Die Proklamierung der Annexion vor der Zeit hat mich und uns alle höchlich überrascht und alle meine Pläne zu Nichte gemacht.

Als sich infolgedessen in der öffentl[ichen]. Meinung eine alle Erwartungen übertreffende Gehung bemerkbar machte, entschied die Regierung sofort auf meinen Vorschlag an die Signaturmächte eine Protestnote zu richten, in der ich

³⁰ У оригиналу је цела реченица подвучена са стране графитном оловком.

[v]orerst gegen die Annexion Verwahrung einlegte, die Wiederherstellung des status quo, und, wenn dies nicht möglich wäre, eine entsprechende Compensation forderte, die meinem alten Plane entsprach. Ich meinte damit für Serbien noch zu retten, was zu retten ist, und dachte überdies, dass die Serbien freundlich gesinnten Mächte ohne weitest auf die Idee eingehen würden. Auch glaubte ich, dass der Protest auch in Ö[sterreich–]U[ngarn] entgegengenommen würde. In der Skupschtina selbst fand der Protest anfangs, sowie auch in der off[entlichen]. Meinung nicht die freundlichste Aufnahme, weil man der Ansicht war: ich hätte durch die Forderung nach einer Compensation die Tatsache der Annexion anerkannt. Ich hatte daher die Absicht zu demissionieren. Vor dem legte ich aber der Skupsch[tina]. meine Ansichten darüber vor und bewies in einer langen Rede, dass unter den gegenwärtigen Umständen, auf eine Rückgängigmachung der Annexion nicht zu denken ist und dass man alles versuchen müsse um zu Compensationen zu gelangen. Daraufhin votierte mir die Skupschtina ihr Vertrauen und betraute mich, auf Grund meiner Darlegungen, mit der Mission an den europäischen Höfen alles zu versuchen um das erwünschte Ziel zu erreichen. Ich bin nun auf dem Wege und werde alles tun, was in meiner Macht steht.“

Aus dem mir folgenden Gesprächen entnahm ich, dass Mil[ovanović]. ursprünglich die Absicht hatte erst Rom zu besuchen, dass er sich aber dann für Berlin und Rom~~entsch~~³¹ London entschied, schon aus dem Grunde, weil er in B[erlin]. mit Iswolsky³² zusammenkommen wird und weil es ihm überdies darum zu tun ist auch mit der deutschen Reg[ierung]. in Fühlung zu festen, die in jüngster Zeit zu erkennen gab, dass sie nicht so ganz – wie man es vorausgehet hat – mit dem „übereilten“ Schritte Ö[sterreich–]U[ngarn]. einverstanden sei. Auch sei ihm der Aufenthalt in London besonders wünschenswert, weil er überzeugt ist, dass im gegenwärtigen Momente Russland und England diejenigen Mächte sind, die sich für Serbien und Montenegro, das jetzt unser Freund und Verbündeter ist, am meisten und energischsten einsetzen werden. Frankreich sei leider etwas schwankend und es zeigen sich dort gewisse, übrigens ganz unverständliche Sympathien für Ö[sterreich–]U[ngarn].

Sind aber Russl[and]. und Engl[and]. gewonnen, dann dürfte auch Frank[reich]. nicht lange ausbleiben.

Auf meine Frage ob Serb[ien]. auf die Türkei rechnen könne, da meiner Ansicht nach deren Interessen in der Compensationsfrage mit denjenigen

³¹ Прецртано у оригиналном документу.

³² Александар Извољски (Alexander Petrovich Isvolsky (1856–1919)), руски министар, државник и амбасадор у Паризу. У време Анексионе кризе на месту министра спољних послова 1906–1910.

Serbiens nicht übereinstimmen, sagte Mil[ovanović]. ausweichend, in dem er betonte, dass es in diesem Falle gleichgültig sei ob die Türkei für oder gegen Compens[ationen]. sei und dass die Hauptsache immer die bleibe: dass die Türk[ei]. auf die Beraubung ihrer Souveränitätsrechte in B[osnien]. und H[erzegowina]., sowie in Bulgarien, nicht eingehen könne, und dass sie sich somit in diesem Punkte vollkommen auf demselben Terrain befinde, auf dem auch Serbien steht, das in erster Reihe die Wiederherstellung des status quo wünscht.

Ich bemerkte hierauf, dass es möglich ist, dass sich die Türk[ei]. schon in kürzester Zeit mit Ö[sterreich–]U[ngarn] verständigt und dass sie mit der Compensation im Sandžak vorlieb nehmen wird, worauf er auf die Stimmung der Jungtürken hinwies, die sich soeben in dem Vorgehen gegen die oesterr[eichischen]. Schritte und den öester[reichisch–]jung[arisches]. Handel manifestiert und leider in Ö[sterreich–]U[ngarn]. – dass noch immer die alte Türk[ei]. vor sich zu haben glaubt – unterschätzt wird.

Ö[sterreich–]U[ngarn] wird sich in diesem Punkte sowie in vielen anderen irren und zur Überzeugung kommen dass die Lage eine viel gefährlichere und verwickeltere ist als man sich vorstellt.

Auf meine Bemerkung, dass das Konferenzprogramm in der Fassung, in welcher dasselbe von Paris aus verlautbart wurde, für Serb[ien]. und Mont[enegro]. nichts Erfreuliches in Punkte Compensation enthalte, sagte M[ilovanović]. dass es noch nicht ausgemacht sei welcher Text authentisch ist, dass die Franz[ösen]. versucht haben sich Ö[sterreich–]U[ngarn] gefällig zu erweisen und dass es bis zur Konferenz, auf der alles entschieden werden soll, noch genügend Zeit sei, im Manches in anderen Lichte erscheinen zu lassen.

Hierauf fragte er mich wie man in hiesig[en]. Journ[alistischen]. Kreisen darüber denkt und ob man nicht dennoch um geeigneten Augenblick, um der Kriegsgefahr auszuweichen, an ein Nachgeben in der Compensationsfrage denkt. Ich antwortete ihm, dass ich überzeugt bin, dass an territoriale Compensationen, am allerwenigsten an solche im Sandžak, zu denken ist und dass man hier, wie man aus der Haltung Aehrenthals³³ in den Deleg[ationen] zu entnehmen Gelegenheit hatte ernstlich bereit wäre mit Serb[ien]. in Frieden zu leben und ihm selbst Beweise der freundnachb[arische]. Gesinnung zu geben.

„Ich weiss schon was Sie damit meinen“, entgegnete Mil[ovanović]. lebhaft, „man glaubt hier, dass man uns mit der Donaumission³⁴ und der Donau

³³ Алојз Лекса фон Ерентал (Alois Lexa von Aehrenthal (1854–1912)), аустријски дипломата и државник. У време Анексионе кризе министар спољних послова 1906–1912.

³⁴ Париским мировним уговором 1856. основане су Европска и Обалска дунавска комисија. Европска се старала о ушћу, а Обалска о току реке. Србија је заједно са Влашком и Молдавијом имала комесара у Обалској, али се она угасила већ 1858. Европска дунавска

Adria Bahn³⁵ befriedigen wird. Das sind doch Lächerlichkeiten. Im Augenblick, in dem sich das Gefühl einer ganzen Nation gegen ein ihr unbefugtes Unrecht empört, sind alle solche Beschwichtigungsversuche die reinste Ironie. Serb[ien]. kann sich damit nicht zufrieden geben.“

Als ich die Befürchtung aussprach Serb[ien]. treibe auf diese Art zum Kriege und ich sei sehr besorgt, dass in einem solchen unser Vaterland der Übermacht erliegen konnte, antwortete M[ilovanović]. ganz im Sinne der jungst zu Tage getretenen Aussichten gewisser Kreise in Belgr[ad]. : „Wir wissen das, aber wir fürchten den Krieg nicht. Die Kriegsstimmung in B[elgrad]. ist echt. Alles ist bereit, wenn es sein muss in den Kr[ieg]. zu gehen. Die Nachrichten über Uneinigkeiten unter unseren Politikern sind unwahr (!!!) Was man über Kämpfe zwischen König und Kr[on]prinz, Verschworen oder Gegenverschworen erzählt, ist ersonnen. Die Gefahr hat uns alle geeint. Wir sind bereit die Situation anzunehmen, die aus dem Nichterfolge unserer Bestrebungen resultieren sollte. Man unterschätzt unsere Gefühle und unsere Widerstandskraft. Die allg[emeine]. Gehrung kann zum Platzen kommen, sogar sehr leicht und ohne irgend jemanden hinzutun. Wir werden uns wehren und koste es uns selbst unsere Existenz. Wir bereiten uns zum Kriege vor, werden ihn aber nicht zu dem Zeitpunkte annehmen der uns bestimmt ist, sondern erst dann wann wir es für geraten erachten. Ich sage dies ganz aufrichtig und werde überall sagen, wohin ich komme. Wir fürchten uns nicht und werden alles wagen, wenn – wie ich es nicht glauben kann – Europa uns in Stiche lassen sollte.“

је опстала, реорганизована је 1948. а Србија никада није била њена чланица (Милан Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав. Дунавска политика југословенске краљевине 1918–1944*, Београд 2014, 17–20).

³⁵ Железница Дунав-Јадранско море је пројекат који је датирао из 60–их година XIX века. Настао је у Османском царству као тежња Царства да се јаче ослони на западноевропске земље у периоду након Кримског рата. Први пројекат је израђен 1867. и предвиђао је спајање са аустријском железничком мрежом железница преко Србије и Босне. Пројекат је замро услед противљења Србије и Русије и услед француско-пруског рата. Поново је оживљен 1900. Главни иницијатор био је Бенјамин Калај. Међутим, тада је реализацију пројекта суспендовала Немачка која је заузета градњом багдадске железнице ускратила Аустрији подршку. Идеју је васкрсао барон Ерентал 1906, али је тада Русија истакла свој контрапројекат Јадранске железнице што је ово питање увело у контекст аустро-руске борбе око престижа. Пројекат је поново замро током Анексионе кризе. На кратко га је оживео гроф Берхтолд, нови аустријски министар спољних послова на почетку Првог балканског рата, а коначно је подела Рашке области између Србије и Црне Горе на крају Првог балканског рата ставила тачку како на овај, тако и на руски пројекат (Димитрије Ђорђевић, „Аустро-српски сукоб око пројекта новопазарске железнице”, *Историски часопис* 7 (1957) 213–248; Б. Стојић, *Француска и балкански ратови*, 57).

Zum Schlusse erwähnte Mil[ovanović]. auch seine Reise nach Rom. Als wir auf Ital[ien]. zu sprechen kamen, schien er seiner Sache nicht so sicher zu sein wie früher. Er betonte dass Ital[ien]. ein imperatives Interesse habe Serb[ien]. und Mont[enegro]. zu unterstützen und man könne auch auf die off[entliche]. Meinung Italiens rechnen, dass sie im gegebenen Momente einen Drücke auf die Reg[ierung]. ausüben werde.

Merkwürdig bleibe es immerhin, dass die Haltung Titonis³⁶ nicht ganz den Erwartungen entspreche, die man in Serbien an ihn setze. Übrigens könne diese reserv[ierende]. Haltung auch einen anderen Grund haben, den ausfindig zu machen ihm nicht schwer fallen dürfte, sobald er an Ort und Stelle sein wird.

Zum Schlusse machte ich M[ilovanović]. darauf aufmerksam, dass unter solchen Umständen die Gefahr einer abermaligen Verschiebung des Perfectionirung des Handelsvertrages besteht und dass ein solcher Zustand für unseren Handel in Serb[ien]. von grösstem Nachteile wäre. Darauf sagte er, dass man unter den jetzigen Verhältnissen sogar auf die Vorteile des Handelsvertrages verzichte. Man brauche die nicht. Die Belgr[adische]. Kaufmannschaft habe ihm – dies ist übrigens eine Tatsache – vor seiner Abreise eine Adresse überreicht, in welcher ihn die besten Segenswünsche auf den Weg gegeben werden und die Versicherung, dass sie dem Vaterlande zu liebe selbst alle ihre Vorteile, die aus Handelsvertrage resultieren, zum Opfer bringen werden. Beweisen einer solchen Vaterlandsliebe gegenüber, verschwinden alle andere Bedanken.

Dies in den Hauptzügen der Inhalt des Besprechens mit Milovan – dass ich auch and die betreffende Stelle zur Kenntnis gelangen liess.

Dasselbe machte auf mich den Eindruck des Vorbereiteten, aus dem die Absicht, einen bestimmten Eindruck hervorzurufen, leicht zu ersehen war. Soviel ich Mil[ovanović]. sonst kenne, ist er am wenigsten der Mann der Illusionen und Sentimentalitäten. Wenn er trotzdem so „geschwollen“ gesprochen hat, so scheint er damit den Zweck zu verfolgen: kein Mittel unversucht zu lassen, um seinen Lieblingsgedanken – Compensation für Serbien – zu realisieren. Mein Erachten nach, glaubt man in Serbien das

³⁶ Томасо Титони (Tommaso Titoni (1855–1931)), италијански дипломата и државник. У периоду Анексионе кризе био је на положају министра спољних послова 1903–1909. Миловановић је у италијанској престоници боравио 10. новембра. За разлику од других европских државника, Титони је заузео благонаклоности став, истакао је да је захтев Србије за компензацијом оправдан, али да у тренутним околностима не верује у могућност његовог остварења. Тај став је италијанска влада усвојила већ средином октобра након консултација са другим европским силама. Тако је италијански амбасадор у Лондону 19. октобра рекао лорду Греју да не види могућност да Србија и Црна Гора добију територијалну компензацију а да то не послужи Аустрији као *casus belli* (M. Nintchitch, *La crise bosniaque I*, 388–399).

einziges Mittel, die Mächte für Serbiens Wünsche [нечитко, једна реч] zu machen, darin gefunden zu haben, dass man Europa die Schrecken eines Krieges vorspielt in der Voraussetzung, dass sich die Mächte in gegenwärtigen Momente vor nicht so sehr fürchten, als vor Kriegerischen Verwicklungen.

Milov[anović]. reist mit Secretar und Dienerschaft und gerechet seine dipl[omatische]. Rundreise auf 3 Wochen. Über meine Angelegenheit wurde nicht viel gesprochen. Ich bin froh, dass ich nicht dort bin.

Empfangen Sie, Excellenz, die besten Empfehlungen und Herzlichen Grusse

Ihres Ergebener

Toša.

2.

Wien, den 19. X 1908.
V, Wiedener Hauptstrasse 87

Verehrteste Excellenz!

Zu den gestern an Sie abgesendeten Briefe über Milovans Gespräch mit mir, habe ich noch einiges noch zutragen, was mir erst später eingefallen ist. Die Sache ist meiner Ansicht nach, fast ebenso wichtig, wie das was Mil[ovanović]. über seine eigene Mission erzählt hat.

Es betrifft die Mission unseres Stojan Novakovic³⁷, der als Spezialgesandeter nach Konstantinopel gehen soll. Wie es scheint führt man diesen alten Mann, der glaubt prinzipientreu zu sein, wohin man will. Ich fürchte, er wird seine politische und diplomatische Carriere mir einem Fiasko beischliessen.

Stojan Novakovic also hat die Aufgabe die Jungtürken zu überzeugen:

Dass der status quo auf der Balkanhalbinsel das einzige Weg der Rettung für die Türkei sei, da sie sonst den österreichischen und bulgarischen Eroberungsabsichten unbedingt zum Opfer fallen musste.

Dass, wenn schon die Annexion anerkannt werden muss, die Türken ein Bundniss mit Serbien und Montenegro eingehen sollen, weil sie im Serbischen Stamme am Balkan den einzigen zuverlässigen Freund besitzen, der den Kampf gegen Ö[sterreich-]U[ngarn]. mit Ausdauer weiter führen würde. Aus diesem Grunde hätte auch die Türkei das grosste Interesse daran, ihren natürlichen serbischen Bundes genossen den Sandžak zu überlassen.

Abgesehen davon, dass sich die Türkei unter solchen Umständen die beider serbischen Staaten für immer verpflichten wurde, könnten Serb[ien]. und Mont[enegro]. für sie die Schützwache abgeben gegen das Vordringen Ö[sterrech-]U[ngarn]. gegen Mitrowitza und Salonicki, überdies hätte die Türkei von diesen beiden Ländern, die auf türkischen Gebieten gesellig waren, nicht zu befürchten.

Stojan soll den Türken diese Idee an der Hand eines reichen historischen und ethnographischen Materials mundgerecht machen und alles versuchen um seine Aufgabe erfolgreich zu lösen.

³⁷ Презиме је дописано графитном оловком у документу. Стојан Новаковић (1842–1915), српски филолог, историчар и државник.

Durch N[ovaković] Mission scheint übrigens der Konstantinopeler Gesandte Jascha Nenadovic³⁸, den man für borniert und unfähig hält und der überdies im Verdachte österreichischer Gesinnung³⁹ steht, bei Seite gleicholen.

Das Argument Oesterreich-Ungarn beabsichtige durch die nun scheinbar definitive Übergabe des Sandžak an die Türkei, sich den Weg nach Salonicki offen zu halten, soll auch in Rom vorgebracht werden, um Italien auf die ihm Albanien drohende Gefahr aufmerksam zu machen.

Gott wie gross!

Mit meinen herzlichen Empfehlungen

Der stets aufrichtig ergebener

Toša.

Stefanović Vilovsky⁴⁰

³⁸ Јаков Јаша Ненадовић (1865–1915), српски дипломатски представник у Цариграду (1907–1915).

³⁹ Подвучено накнадно графитном оловком.

⁴⁰ Презиме је у оригиналу дописано графитном оловком.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Österreichisches Staatsarchiv (=OeSTA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (=HHStA)

Informationsbüro des Ministerium des Äußern, Akten, Kt. 418.

Politisches Archiv I, Kt. 795-II/325.

Nachlass Franz Schießl von Perstorff, 42, 57.

Државни архив Србије (=ДАС) [Državni arhiv Srbije (=DAS)]

Лични фонд Николе Пашића [Lični fond Nikole Pašića]

Рукописно одељење Народне библиотеке Србије (=РОНБС) [Rukopisno odeljenje Narodne biblioteke Srbije (=RONBS)] Архива Гргура Јакшића [Arhiva Grgura Jakšića]

Објављени извори – Published Primary Sources

Мемоари Тодора Стефановића Виловског (1881–1920), прир. Василије Ђ. Крестић, Нови Сад 2010. [*Memoari Todora Stefanovića Vilovskog (1881–1920)*, прир. Vasilije Ђ. Krestić, Novi Sad 2010]

Симић, Ђорђе, *Пропаст династије Обреновића: (из мојих успомена)*, прир. Ана Столић, Београд 2021². [Simić, Đorđe, *Propast dinastije Obrenović iz njihovih uspomena*], прир. Ana Stolić, Beograd 2021²]

Литература – Secondary Sources

Dakin, Douglas, *The Greek struggle in Macedonia 1897–1913*, Thessaloniki 1966.

Horel, Cathereine and Frank, Robert eds., *1908: l'annexion de la Bosnie-Herzégovine, cent ans après*, Bruxelles 2011.

Jelavich, Barbara, „What the Habsburg Government knew about Black Hand”, *Austrian History Yearbook XXII* (1991) 131–150.

Mitrović, Andrej, *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Beograd 1981.

Nintchitch, Momtchilo, *La crise bosniaque (1908–1909) et les puissances européennes I–II*, Paris 1937.

Reinöhl, Fritz, *Geschichte der k. u. k. Kabinettskanzlei. Supplement VII of Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, Vienna 1963.

Бјелajaц, Миле, *1914–2014: зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд 2014. [Bjelajac, Mile, *1914–2014: zašto revizija? Stare i nove kontraverze o uzrocima Prvog svetskog rata*, Beograd 2014]

Гулић, Милан, *Краљевина Југославија и Дунав. Дунавска политика југословенске краљевине 1918–1944*, Београд 2014. [Gulić, Milan, *Kraljevina Srbija i Dunav. Dunavska politika jugoslovenske kraljevine 1918–1944*, Beograd 2014]

Ђорђевић, Димитрије, „Аустро-српски сукоб око пројекта новопазарске железнице”, *Историски часопис* 7 (1957) 213–248. [Đorđević, Dimitrije, „Austro-srpski sukob oko projekta novopazarske železnice”, *Istoriski časopis* 7 (1957) 213–248]

Крестић, Василије Ђ., предговор у: *Мемоари Тодора Стефановића Виловског (1881–1920)*, Нови Сад 2010, 9–26. [Krestić, Vasilije Đ, predgovor u: *Memoari Todora Stefanovića Vilovskog (1881–1920)*, Novi Sad 2010]

Крестић, Петар В., „Писма Тодора Стефановића Виловског са путовања у Далмацију и Црну Гору 1880. године”, *Мешовита грађа – Miscellanea XXXII* (2011) 415–450. [Krestić, Petar V., „Pisma Todora Stefanovića Vilovskog sa putovanja u Dalmaciju i Crnu Goru 1880. godine”, *Mešovita građa – Miscellanea XXXII* (2011) 415–450]

Кузмановић, Рајко и др., *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, Бања Лука 2009. [Kuzmanović, Rajko i dr., *Stogodišnjica aneksije Bosne i Hercegovine*, Banja Luka 2009]

Стојић, Биљана, *Француска и балкански ратови (1912–1913)*, Београд 2017. [Stojić, Biljana, *Francuska i balkanski ratovi (1912–1913)*, Beograd 2017]

Татић, Урош, „Француска у анексионој кризи 1908–1909“, *Зборник МС за историју* 81 (2010) 23–42. [Tatić, Uroš, „Francuska u aneksionoj krizi 1908–1909”, *Zbornik MS za istoriju* 81 (2010) 23–42]

Biljana Stojić, Danijel Radović

**TODOR STEFANOVIĆ VILOVSKI BETWEEN BELGRADE AND
VIENNA DURING ANNEXATION CRISIS**

Summary

We have analyzed two letters of Todor Stefanović Vilovski dated 18 and 19 October 1908 and written to Franz Schießl von Perstorff, the chief of the Emperor's cabinet. The content of the letters is Vilovski's confidential conversation with Milovan Milovanović, the Serbian Minister of Foreign Affairs, who was in Vienna on his way to Berlin. Milovanović confided to Vilovski the details of his mission to European capitals, whose aim was to mitigate, to the extent possible, the consequences of the Annexation Crisis for Serbia. He intended to ask from European powers to force Austria to withdraw the proclamation or to secure territorial compensation in the region of Sandžak and Novi Pazar. Milovanović spoke about the political situation in Serbia, highlighting the frustration of the Serbian public and the willingness of the people to get into the war against Austria-Hungary to defend their national pride. Milovanović's mission and the course of the Annexation Crisis are mostly known in historiography, therefore the main aim of the paper is to examine the role of Vilovski through his relations with Schießl and Milovanović. Long before 1908 Vilovski was a well-known figure in Belgrade and Vienna. A prominent journalist and writer, he was in the service of Serbia and Austria-Hungary, switching from one to another, sometimes even working as a double confidant. His confidential work was of great interest to scholars and with this paper, our intention is to highlight his role at the beginning of the Annexation Crisis through his close ties with Milovanović and Schießl. At the end of 1908, the Ballplatz terminated collaboration with Vilovski and, therefore, these two letters were potentially the last communication between Vilovski and Schießl. In the following years, Vilovski strengthened ties with Milovanović and Belgrade, which only added more grudges to his relations with Vienna. Those grudges culminated with Vilovski's arrest in 1915 and imprisonment in Vienna during the Austrian occupation of Serbia from 1915 to 1918.

Чланак примљен: 31.3.2022.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 13.8.2022.

Биљана ВУЧЕТИЋ*
Историјски институт
Београд

СЕЊАЊА АЋИМА ЈЕЛИЋА НА ДОГАЂАЈЕ У КОЧАНИМА У ЛЕТО 1912. ГОДИНЕ

Анстракт: У раду је приређен историјски извор – сећања Аћима Јелића на догађаје у Кочанима из августа 1912. године, непосредно уочи избијања Првог балканског рата. У тексту су изнета ауторова лична опажања и поимање догађаја и људи у Кочанима, у тренуцима пре и након експлозије две бомбе на кочанским тржницама. Јелићева сећања представљају вредан историјски извор који се односи на догађај који је имао одјек и у широј европској јавности. Овај историјски извор се налази у поседу унука Аћима Јелића, господина Мирољуба Тодоровића, књижевника из Београда.

Кључне речи: Аћим Јелић, Први балкански рат, Кочани, Македонско питање, ВМРО, Османско царство, Србија.

Abstract: This paper presents Aćim Jelić's recollections of events which occurred in Kočani in August 1912, just before the outbreak of the First Balkan War. Jelić was a teacher, school administrator, and one of the important actors of the Serbian national movement in the Ottoman Empire. In this text the author comments on the events and people in Kočani, before and after the explosion of two bombs in the Kočani markets. Jelić's memories represent a valuable historical source, which refers to an event that resonated with the European public. This historical source is in the legacy of Aćim Jelić's grandson, Mr. Miroљub Todorović, a writer from Belgrade.

Keywords: Aćim Jelić, First Balkan War, Kočani, Macedonian Question, IMRO, Ottoman Empire, Serbia

* biljana.vucetic@iib.ac.rs

1. Прилог за биографију Аћима Јелића

Аћим Јелић се убраја у истакнуте припаднике српског просветног, националног и политичког покрета у Османском царству. Био је активан од деведесетих година 19. века до двадесетих година 20. века. Налазио се у првим редовима борбе за просветну и политичку еманципацију Срба у Турској, раме уз раме са Богданом Раденковићем, Давидом Димитријевићем, Митром Шешлијом, Светозарем Дичићем и протом Стојаном Стејићем. Рођен је 1865. године у Сарајеву у угледној трговачкој породици, од оца Гавре и мајке Даше Јелић.¹ Школовао се у Љубљани, а неки подаци говоре да је завршио Трговачку академију у Лајпцигу. Почетком 1891. године је дошао у Македонију где се запослио као учитељ.

Када је 1901. године Богдан Раденковић као ревизор обилазио Кочане и Кочанску казу приметио је да се у Кочанима свега 19 кућа изјаснило да су српске народности.² Углавном су то били сиромашни домови сеоских надничара и удовица, који нису имали никаквог утицаја. Аћим Јелић је био управитељ српске школе у Кочанима, и подстакао је Раденковића да разговара са бугарским егзархијским свештеником о условима преласка већег броја становника на српску страну. Раденковић је мислио да би се испуњавањем услова које је поставио егзархијски свештеник српској страни приклонило педесет најбогатијих и најугледнијих кућа у Кочанима, што би несумњиво био одличан пример за становништво у другим казама. У циљу живљег рада на придобијању домова у Кочанској кази, Аћим Јелић је отишао у Скопље, на разговор са конзулом Куртовићем, коме је предложио да се бугарашкој струји понуди новац за прелазак на српску страну.³ Јелићеви предлози су наишли на одобравање у Министарству иностраних дела Краљевине Србије, али нису спроведени. Разочарани Јелић је 1903. године премештен из Кочана.

Јелић се налазио на положају управитеља школа за Прешево и околину када је изабран за посланика на Првој скупштини отоманских Срба у

¹ Детаљно о породици Јелић вид.: Hana Younis, *Daša Jelić, Pogled u život jedne žene u posljednjim decenijama osmanske uprave u Sarajevu*, Beograd 2016.

² Богдан Раденковић (1874–1917), професор, политичар, дипломата, кандидат за рашко-призренског митрополита, један од оснивача и идеолога удружења Уједињење или смрт, био је председник Главног одбора Српске одбране и председник Српске демократске лиге, прве званичне српске организације у Турској.

³ Државни архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко-просветно одељење, 1901, ред 821, ППбр. 1623, М. Куртовић – МИД, 6/19. 7. 1901; Биљана Вучетић, *Богдан Раденковић (1874–1917). Судбина једног српског националисте*, Београд 2018, 52.

Скопљу, одржаној на Сретење 1909. године. Своје активности у српском националном и политичком покрету је умало платио главом за време „гњиланске афере”. Наиме, немири у Феризовићу (Урошевцу), Призрену, Приштини и Митровици у мају 1910. године подстакли су турску владу да нареди становницима тих места и околних села да предају оружје. Турска војска је зашла по селима да сакупља оружје, али је прво кренула од српских села. Највећи зулуми над српским становништвом одиграли су се у гњиланској кази. У затворима су се нашли многи учитељи, између осталих Аћим Јелић и прота Стојан Стејић. Српски посланик у Цариграду Јаков Ненадовић је уложио протест код Махмут Шевкет-паше.⁴

Из конзулата у Скопљу је 24. јуна 1910. послат извештај министру иностраних дела Миловану Миловановићу у ком је стајало да је истрага против митрополитског намесника прешевске казе проте Стејића завршена и да су сељаци који су сведочили против њега пуштени кућама. Стејић је оптужен да је злоупотребио утицај који има над хришћанима, да је управљао комитским пословима и вршио револуционарну пропаганду против Турске. Уз њега су оптужени Аћим Јелић и Светозар Дичић.⁵

Турски министар унутрашњих послова Талат-беј дао је на увид српским посланицима Јанићију Димитријевићу и Сави Стојановићу записнике са саслушања сељана Срба, који су упутили тешке оптужбе на рачун свештеника Стејића и учитеља Аћима Јелића. Стејић им је, наводно, наређивао да живи не предају оружје него да га склоне како знају и умеју, и претио је смрћу уколико га не послушају. Објашњавао је сељацима да су добили пушке како би били спремни да изађу у сусрет српској војсци кад буде прешла границу да их ослободи, што би требало да се догоди убрзо. Аћима Јелића су оптуживали да се бавио искључиво агитацијом. Српски посланици су ова сведочења демантовали јер су изнуђена мучењем, након чега су чак двојица ухапшених преминули од последица тортуре.⁶

Истрага против Јелића и Стејића завршена је 22. јуна 1910. и акта су одмах упућена преком суду у Приштини. Очекивало се да ће оптужени бити ради суђења послати из Гњилана у Приштину. Међутим, оптужба је мировала од 22. јуна до 11. јула, када им је саопштено да су пуштени из

⁴ Милан Ракић, *Конзулска писма: 1905–1911*, прир. Андреј Митровић, Београд 1986; Б. Вучетић, *Богдан Раденковић*, 217.

⁵ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*. [у даљем тексту *ДСПКС*], књ. 4, св. 1/2, 1/14. мај – 30. јуни/13. јули 1910. године, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски, Београд 2012, док. бр. 555.

⁶ Исто, док. бр. 510, Цариград, 10/23. 6, 15/28. 7. 1910.

затвора и да ће бити стављени под полицијски надзор.⁷ Крајем јула Јелић и Стејић су поново затворени на основу решења приштинског војног суда, до потпуног решења њиховог случаја. Били су затворени у једној соби и дозвољено им је да се хране у вароши и да читају новине.⁸ Почетком августа, током посете министра унутрашњих послова Талат-беја Скопљу, народни посланик Јанићије Димитријевић је молио да се ослободе Јелић и прота Стејић, на шта је му је речено да ће бити пуштени али да не смеју да остану на својим положајима.⁹

У извештају српског конзулата из Скопља од 20. августа 1910. описани су детаљи поновног хапшења проте Стејића и учитеља Јелића. Били су затворени у најстрожији затвор у Гњиланима, поново су узета у обзир сведочења сељака, а Стејић је морао да сведочи пред војним судом: „При самом пак испитивању г.г. Стејића и Јелића и председник и судије као да су се нарочито трудили да буду што грубљи и да са њима разговарају са што већим презрењем. Овакво понашање суда задало је обојици неописан страх. Али се судије ни на овоме нису задржале, већ су претећи потсетили г. Јелића на батине које је извукао у Бујановцу и после Бујановца и уверавали су га да су то биле сасвим ништавне батине према ономе што га очекује, при чему ће (претили су даље) г. Јелић морати признати да је и њему као и осталима наредио г. Стејић да носи и помаже пренос пушака у Србију, што је г. Јелић наравно до сад увек порицао.”¹⁰

У децембру 1910. ситуација у прешевској кази се мало смирила и власти нису узнемиравале Аћима Јелића.¹¹ У лето 1911. Аћим Јелић се налазио на положају школског управитеља у Кочанима. Он је обавештавао конзула у Скопљу о притиску бугарских чета.¹² У писму које је 20. септембра стигло у скопски конзулат, Јелић је изложио свој план о придобијању на српску страну неколико кућа у Кочанима. Ипак, није наишао на разумевање свештеника Петра Милића: „Међутим, данашњи наш намесник г. Петар Милић не само што није подесан за такав озбиљан и деликатан посао, већ је он, са својим неким наивним поступцима у односу према Бугарашима и моме предузећу, учинио до сада и један

⁷ ДСПКС, књ. 4, св. 2/1, 1/14. јули – 30. септембар/13. октобар 1910. године, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2015, док. бр. 23.

⁸ Исто, док.бр. 87.

⁹ ДСПКС, књ. 4, св. 2/1, док. бр. 111.

¹⁰ Исто, док.бр. 156.

¹¹ ДСПКС, књ. 4, св. 2/2, 1/14. октобар – 31. децембар 1910/13. јануар 1911. године, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2015, док. бр. 156.

¹² ДСПКС, књ. 4, св. 4/1, 1/14. јула – 30. септембар/13. октобра 1911. године, прир. Љиљана Алексић-Пејковић и Климент Џамбазовски, Београд 2009, док. бр. 42.

неоправдан поступак, а на име: он је, како дознајем, отишао бугарском намеснику па је у присуству још неких чланова изјавио: да ми не само што нећемо и не можемо ништа учинити у Кочанима, већ да ћемо у случају обраћања њихових људи на нашу страну категорички их одбити.” Свој поступак је објаснио као тактички потез којим ће придобити више од 50 домова, јер ће заварати Бугаре и стећи њихово поверење.¹³ Јелић је био подозрив према свештенику Милићу зато што је био у свађи са бројним члановима своје пастве, који су планирали да се жале Митрополији. Јелић је веровао да Милић не може бити од користи у српском националном раду у Кочанима, већ напротив, да би га могао угрозити. Стога је предложио да се у Кочане пошаље други митрополитски намесник. Скопски конзул је одговорио да је „поп Милић упућен да ради споразумно са управитељима” и да је добио новчана средства од 400 динара да искористи за националне послове.¹⁴

Средином новембра 1911. године Аћим Јелић је са положаја управитеља српских школа у Кочанима извештавао о активностима бугарских чета, заправо, чете војводе Симона у селу Нивичане¹⁵. Бугарски војвода је претио српском свештенику и учитељу. „До сад како сам таворио са два наша радника у Нивичану, слушајући свакодневна њихова кукања, то ја најбоље знам. Они су обојица хтели да напусте село, па макар их то и службе стало”, писао је Јелић скопском конзулу Гавриловићу. Он је затражио од Министарства иностраних дела да предузме мере како би се село заштитило од комита војводе Симона.¹⁶ Премда је бугарски војвода говорио да је дошао у село у циљу заједничког рада против Турака, средином децембра месеца српско Министарство иностраних дела је предузело кораке на организацији сељана против упада бугарске чете.¹⁷

Аћим Јелић је учествовао у Балканском и Првом светском рату. Умро је у Скопљу 1935. године.¹⁸

¹³ Исто, док. бр. 400.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Село познато као Нивичане, Новичане, Њивичане се налазило на стратешком месту, на најкраћем путу ка унутрашњости Македоније.

¹⁶ ДСПКС, књ. 4, св. 4/2, 1/14. октобра – 31. децембра 1911/13. јануар 1912. године, прир. Љиљана Алексић-Пејковић и Климент Џамбазовски, Београд 2009, док. бр. 611.

¹⁷ Исто, док. бр. 700.

¹⁸ „Смрт учитеља Аћима Јелића”, *Вардар*, 3. децембар 1935.

2. „Крвава трагедија” у Кочанима¹⁹

Током лета 1912. године турска влада, под вођством Гази Мухтар-паше, је била усмерена на склапање мира са Италијом и смиривање албанских устанака. Албанцима су понуђени уступци у Косовском, Скадарском и Битољском вилајету, али се за то време заоштравало македонско питање.²⁰ Анархија у Косовском вилајету у лето 1912. утицала је на погоршање српско-турских односа. Аустроугарска, предвођена министром спољних послова грофом Берхтолдом, је по сваку цену желела да спречи експанзију Србије и Црне Горе ка Косову и Македонији, утичући на Порту око концесија Албанцима. И за Италију је стварање албанске државе било важно питање, у циљу очувања равнотеже на Јадрану.

Бугарска револуционарна организација у Турској, ВМРО, такође није мировала. Место Кочани, које се налази стотинак километара источно од Скопља, са својим етничким саставом (Турци, Бугари, Албанци и Срби) представљало је прави пример замршених етничких односа на Балкану. Кобна дешавања у Кочанима су почела 1. августа 1912. године у 10 сати пре подне када је на зеленој пијаци експлодирала бомба. Експлозивну нараву сакривену у џак са паприкама на пијаци је донео непознати човек обучен у сељачко рухо и наслонио је у близини кафане коју су посећивали искључиво турски официри и чиновници. Петнаест минута касније догодила се експлозија на житном тргу, који се налазио на крају чаршије, с друге стране Кочанске реке. И ову бомбу је донео непознати човек у сељачком оделу, сакривену у џаку с житом у непосредној близини турске кафане у којој су се скупљали турски прваци. Убрзо потом, подигнута је узбуна у касарнама и војне патроле су изашле на улице. Ту су се придружили раздраженој маси турског становништва у казненом походу против кочанских хришћана. Претпостављало се да су бомбашки напад организовале преодеване бугарске комите. У осветничком бесу војници су убијали, тукли и пљачкали домове хришћана.

¹⁹ О масакру над хришћанима у Кочанима вид. Ernst Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912–1913*, Cambridge 1938, 37, 39; Петар Стојанов, *Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912–1918)*, Скопје 1969, 37–38; Ihsan Burak Birecikli, „Bir Balkan Komitesinin I. Balkan Savaşı’ndan Önceki Provakasyonu: Koçana Pazarına Bombalı Saldırı” / „Deliberate Provocation By A Balkan Committee Before The First Balkan War: A Bomb Attack On The Marketplace In Kochana”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı-III, YTSAM Yayını, Yıl:21, Sayı:68, Mart-Haziran 2015, 3354–3381.

²⁰ Михаило Војводић, „Прилике на Косову и Метохији и политика Србије 1881–1912”, *Историјски часопис* 38 (1991) 163–192, 187.

Конзул Краљевине Србије у Скопљу Панта Гавриловић известио је Министарство иностраних дела 2. августа да су претходног дана у Кочанима експлодирале две бомбе у чаршији и да се ради о делу бугарских револуционара.²¹ У следећем извештају, датираном 5. августа, Гавриловић је написао да се ништа није могло сазнати о стању у Кочанима, и да је извор информација била једна жена која је успела да напусти Кочане и дође у Скопље. У извештају су набројана имена неких жртава и начин на који су злостављани, опљачкани или ликвидирани. Турске власти нису дале никакве званичне податке, под изговором да нема никаквих вести.²²

Скопски конзул је 9. августа послао извештај Аћима Јелића о догађајима у Кочанима Министарству иностраних дела. Делови овог извештаја су објављени у *Политици*. Радило се о извештају који је Аћим Јелић 5. августа упутио Епархијском одбору у Скопљу²³. У детаљном опису догађаја, Јелић је навео да је једна експлозивна направа експлодирала на зеленој пијаци, а друга, петнаест минута касније, на житној. Према његовим наводима, од прве бомбе живот су изгубила два, а рањена су петорица муслимана, док је од друге живот изгубио један, а рањено је девет муслимана. Одмазду је по бугарским махалама започело турско цивилно становништво, а убрзо су им се придружиле војне патроле. Упали су у бугарску митрополију, напали и истукли намесника, а касу опљачкали. Војне патроле су крстариле улицама и хапсиле оне који су се изјашњавали као бугараши. „У покољу је погинуло 36, тешко рањено преко 50, а лако рањених има на стотине,” навео је Јелић у извештају.²⁴

У *Политици* је 7. августа 1912. изашао допис из Скопља под насловом *Покољ у Кочанима*. У тексту је објашњено да се покољ у Кочанима одиграо 19. јула (по старом календару, дакле 1. августа), да је одмах проглашено опсадно стање и да је ухапшено око 60 хришћана. У Скопљу је ухапшен егзархиста Бергамов, који је два дана пре бомбашког напада допутовао из Кочана са целом својом породицом, па се претпостављало да је био упућен шта ће се догодити. Према подацима из Скопља, било је извесно да су бомбе поставили бугарски егзархисти. У циљу истраге догађаја у Кочанима у Цариграду је формирана посебна комисија. Пренета је и вест из Софије да је бугарски премијер Гешов наредио посланику

²¹ ДСПКС, књ. V, св. 2, 5/28. јули – 4/17. октобар 1912. године, прир. Михаило Војводић, Београд 1985, док. бр. 35.

²² Исто, док. бр. 49.

²³ Исто, док.бр. 80.

²⁴ Исто.

у Цариграду и конзулима у Битољу и Скопљу да му пошаљу детаљна обавештења о страдању Бугара у Кочанима.²⁵

Опис догађаја у Кочанима објављен је у Политици и следећег дана, 8. августа, под насловом *Страшан дан у Кочанима*²⁶. Овај извештај није детаљан попут оног који је Аћим Јелић упутио Епархијском одбору, али је настао на основу његовог сведочења.²⁷ У тексту је стајало да се народ полако враћао на пазар већ петнаестак минута после експлозије друге бомбе. Али тада су се појавили водови војника наоружаних бајонетима, праћени са неколико десетина муслиманских сељака, који су пуном силом напали хришћане на пијаци. У извештају је писало да су злостављање хришћана и пљачка њихових радњи трајали скоро три сата, све до момента кад су се појавили кајмакам и командант жандармерије и наредили војницима да се повуку у касарне. Тела убијених хришћана су сакупљена на место експлозије, како би изгледало да су страдали од бомбе. Током повлачења војници су наставили пљачку по улицама кроз које су пролазили. Напослетку је закључено да је ред и мир у Кочанима успостављен тек око 22 часа, и да су у турској одмазди убијена 34 бугарска егзархиста.

У истом броју Политике пренета је вест из Солуна са нешто другачијим подацима. Јављено је да је у Кочанима од бомби страдало 19 особа, а да је као последица освете Турака због експлозије убијено 140, а рањено 250 хришћана.²⁸

У складу са политиком изазивања немира и нестабилности широм Македоније, бугарска организација је за 6. август припремала бомбашке нападе у Велесу. Скопски конзул Гавриловић је известио да је полиција добила дојаву о планираном атентату на пазару, у пошти, телеграфу, општинској згради и младотурском клубу. Турске власти су ухапсиле организатора, бугарског комиту из чете војводе Милана Ђурлука. Атентат је осујећен, али се јавност у великој мери узнемирила, у ишчекивању где би се могао одиграти следећи напад.²⁹

Насиље у Кочанима наишло је и на међународну осуду. Српски посланик у Софији Мирослав Спалајковић разговарао је 8. августа са премијером Гешовим „о покољу у Кочанима и о ситуацији у опште” и сазнао да су бугарски дипломатски представници код великих сила истакли да догађаји попут оног у Кочанима представљају велику опасност

²⁵ „Покољ у Кочанима”, *Политика*, бр. 3059, 25. 7./7. 8. 1912.

²⁶ „Страшан дан у Кочанима”, *Политика*, бр. 3060, 26. 7./8. 8. 1912.

²⁷ Вид. напомену 23.

²⁸ „Покољ у Кочанима”, *Политика*, бр. 3060, 26. 7./8. 8. 1912.

²⁹ *ДСПКС*, књ. V, св. 2, док. бр. 81.

за мир.³⁰ Неколико дана доцније, 13. августа, Спалајковић је јавио да се представници Русије, Француске и Енглеске спремају да на Порти уруче представке поводом масакра у Кочанима. У Петрограду је министар спољних послова Русије Сергеј Сазонов водио средином августа озбиљне разговоре са турским амбасадором око дешавања у Кочанима.³¹ У исто време је организован митинг у Софији, на ком је око шест хиљада посетилаца, уз истакнуте црне заставе, протестовало „противу покоља који је извршен у Кочанима.”³²

После масакра у Кочанима било је извесно да рат не може бити избегнут. За званичне кругове у Бугарској, укључујући краља Фердинанда, била је то кап која је прелила чашу. Једино се бугарски премијер Гешов надао да ће Порта ипак дати политичке концесије у Македонији и на тај начин смирити припаднике свих народности.³³ С друге стране, Муктарпаша није имао такву политичку визију, јер је веровао да ће прекид рата против Италије допринети консолидацији царства и смиривању ситуације. С обзиром на ситуацију у Македонији, у јесен 1912. године све европске силе су схватиле да је рат на Балкану реална опција.

*

У архиви господина Мирољуба Тодоровића, књижевника из Београда, налази се текст његовог деде Аћима Јелића, који говори о ситуацији у Кочанима непосредно пре избијања Првог балканског рата.³⁴ Овај текст представља сведочанство о експлозији две бомбе на пијацама у Кочанима и тренутној турској одмазди над локалним становништвом. Аћим Јелић је био очевидца дешавања о којима је благовремено известио српског конзула у Скопљу Панту Гавриловића.³⁵ Историјски извор који овде објављујемо представља ауторов лични доживљај, написан са већом дозом емоција и са много више детаља. У томе се разликује од службеног извештаја

³⁰ Исто, док. бр. 75.

³¹ Исто, док. бр. 121.

³² Исто, док. бр. 126; Дејан Антић, „Извештавање листа Политика о приликама у предвечерју Првог балканског рата”, у: *Први балкански рат 1912/1913. године. Друштвени и цивилизацијски смисао I*, ур. Александар Раствојић, Ниш 2013, 498.

³³ Gül Tokay, „Ottoman diplomacy on the Origins of the the Balkan Wars”, in: *The Wars of Yesterday, The Balkan Wars and the Emergence of Modern Military Conflict*, K. Bockh and S. Rutar (eds.), New York–Oxford 2018, 93–112.

³⁴ Овом приликом се захваљујемо господину Мирољубу Тодоровићу што нам је послао текст успомена његовог деде Аћима Јелића и омогућио да се појави у *Мешовитој грађи*.

³⁵ *ДСПКС*, књ. V, св. 2, док. бр 80.

написаног за Епархијски одбор и српски конзулат у Скопљу. Важно је нагласити и да је написан 1925. године, дакле више од деценије после описаних дешавања. Заправо, највећи значај овог историјског извора је да подсети на улогу Аћима Јелића у српском националном, просветном и политичком покрету у Османском царству.

Текст је писан на ћирилици, мастилом, на десет страна и преносимо га у оригиналу. На тексту нису вршене никакве правописне интервенције. Сви датуми су по старом календару, док се у угластим заградама налазе датуми по новом календару.

3. Шта је претходило Балканском рату 1912 године³⁶

Кад сам 1903. године премештен из Кочана, зажеleo сам да то гнездо бугарских комита никад више не видим очима. Али, и преко моје воље 1911. године будем премештен из Битоља за управитеља школа у Кочану.

У Кочану затечем митрополитског намесника, свештеника Петра Милића родом из Приштине. Ниједне српске куће није било више у Кочану. За прохујалих осам година година од мог одласка акција бугарске четничке организације уништила је све. Нико се жив није смео назвати српским именом.³⁷ Међутим село Нивичане и ако преполовљено одржало се. Учитељ је био Јордан Јевремовић, а свештеник Милан Поповић из Кумановског среза.

Уселио се у школску зграду³⁸ на којој стоји велика фирма „Школа српског народа поданика отоманске царевине” а ниједног ђака. А некад – пре дванест година дужност ми беше да се о раду турских власти и акцији бугарске организације информишем и шаљем извештаје.³⁹ Петар Милић као митрополитски намесник да сваке седнице три пут у недељи одлази у меџлис⁴⁰ и заступа интересе велике цркве Свете патријаршије и то 33 кућа Цинцара, који су имали грчку школу, учитеља и свештеника грчког и

³⁶ Прецртан је поднаслов у загради: (Паклене машине и покољ у Кочану).

³⁷ Према документима из бугарског Државног архива, 1907. године српске чете у околини Штипа и Кочана су примиле 300.000 франака за „србизацију” села. Тај новац није утрошен за куповину земље или подизање школа, већ за подмићивање и застрашивање утицајних појединаца или за куповину оружја, Gábor Demeter, Krisztián Csaplár-Degovics, *A Study in the Theory and Practice of Destabilization: Violence and Strategies of Survival in Ottoman Macedonia (1903–1913)*, Istanbul 2018, 167.

³⁸ На овом месту је прецртан део текста: „за коју смо плаћали кирију. Школа је имала своју велику фирму (много већу него што су Бугари имали)”.

³⁹ Српска школа у Кочанима је отворена школске 1891/92. године.

⁴⁰ Меџлис – веће, савет, одбор.

себе сматрали за пунокрвне Елине. Као такве Бугари их нису дирали, јер су уредно порез за четничку организацију плаћали. А тај порез износио је много више но државни порез и прирез. И тако сам проводио дане, пишући по два-три извештаја недељно, остало време у касарни с турским официрима и чиновницима.

Пред Ускрс 1912 године био сам у Скопљу за плату своју и том приликом дознам у поверењу да се ради на споразуму између Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе у случају акције против Турске. Међу тим Бугараши Кочански посвећени у организацију четничку рекоше ми, једном приликом, да је то свршен чин и да савез постоји већ.⁴¹ И од тог доба поп Петар и ја могли смо слободније да се крећемо.

II

19ог јула [1. августа] те године у очи Светог Илије беше четвртак пазарни дан у Кочану. Око 9 – 10 сати пре подне кад је пазар у највећем јеку, на тргу где се продаје зелен: паприке, бостан и остало а до саме турске кафане пред којом лети у то време седе турски официри и виђенији бегови, одјекну пуцањ каквог у животу нисам чуо, као да десет топова из једног грла грунуше, учинило ми се, земља се затресе. Био сам на пијаци где се продају лонци 60–80 метара далеко. Збуњен као и сви око мене, кад се окренух пијаци одакле се пуцањ чуо, цео трг био је у магли. Турци повикаше бомба и исукаше ножеве. Ја се прибрах, извукох леворвер и у најкраћем трку нагнем бежати кући. У сусрет ми иђаху два Турчина с тојагама, незнајући ни сам шта радим са напереним леворвером подвикнем колико ме грло носи: „...“⁴² они се уклонише и ја пројурим поред њих па кући. И тако ми леворвер спасе живот, иначе би ме премлатили као многе друге што тај дан изгубише животе. Кући дојурим без душе. Таман затворим врата и пођем у двориште да нанесем камење и греде да барикадирам врата, кад опет одјекну пуцањ, од ког се сва кућа затресе. Жена и деца наплашена дрхте од страха. Рекох им да ми помогну наваљати камење кога има имаше доста у дворишту и кад то свршим, наредим да се спусте завесе у собама које су окренуте улици. Решен да ником не отварам и да ћутим као да у кући никог нема.

⁴¹ Српско-бугарски савез потписан је у март, а бугарско-грчки у мају 1912. године. Порта није испољавала велику забринутост за савезе међу балканским државама, сматрајући да су уперени против ширења аустроугарског утицаја.

⁴² Реч је нечитка.

Ова друга паклена машина експлодирала је на житном тргу у близини турске кафане а 20 метара далеко од турске школе. И у ову кафану скупљали су се махом чиновници и виђенији турци. Размак је био 5 – 10 минута од једне до друге експлозије, мада су обе паклене машине биле навијене једновремено да експлодирају.

Моментално цела се чаршија испразнила, ни живе душе у њој. Хришћани се разбегну кућама, сељани по хановима и код познатих својих пријатеља и домова ових побегну.

Мештани и сељани Турци после прве експлозије како су на кога хришћанина наилазили нападали су их ножевима, леворверима и тојагама. У тој хајки погинуо је 18сто годишњи ђак VIII разреда солунске бугарске гимназије – Тодор Ланга.⁴³ Убили су га Цигани мусломани кад је поред ковачнице бежао. Тупим оружјем размркали му главу. Мајка му је од жалости полудела. Отац од плача за јединцем сином ослепео је и још је жив. Али, после друге експлозије од стра (страха, прим.прир) да комите не навале на варош и они (мештани и сељани Турци, прим прир.) се разбегну куд који.

Скоро цела два сата беше потпуно затишје на улици. И тад се јавише војне патроле на челу једног жандарма и официра. Ишли су од механе до механе, изводили скривене хришћане сељаке, одводили их на лице места где су паклене машине експлодирале и ту их поубијали. Такође и по сумњивим домовима грађана тражили су сељаке па узимали и домаћине одводили и побили. Таки је случај био са бугарским учитељем Коцом Андоновићем.⁴⁴ Њега су нашли у нужнику своје куће сакривена, и ту пред његовом женом и децом су га убили и убијена одвукли на разбојиште.

Чујем ужасно запомагање пред кућом на улици. Попнем се на горњи спрат па иза завесе провирим: ужасан приказ, два турска војника терају три везана сељака и немилице цевима од пушака ударају куд стигну. Онај сељак у среди беше канда мртав, ноге му се по земљи вуку а она два са стране уз њега везана вукли су га посрћући док и они не падоше. Моја жена од ужаса у несвест паде. На срећу познам једног војника. То беше Јерменин по народности. Кад га познах дође ми да га из леворвера гађам: псето јерменско, да би се удворио Турцима, види шта ради! И нехотице

⁴³ У тексту „Страшан дан у Кочанима”, објављеном у Политици 26. 7./8. 8. 1912. стоји: „Тодору Митеви, ђаку учитељске школе један Турчин располутио је главу касапским ножем. После тога у Митева је сасуто још неколико револверских метака...”

⁴⁴ У извештају Аћима Јелића Епархијском одбору у Скопљу стоји: „Такође по бугарским махалама продрле су патроле које је предводио један жандармеријски онбаша. И оне су разбијале врата, улазиле у куће, убијале и пљачкале. Из куће су извукли Коцета Андовског, учитеља, камењем му размрскаше главу као змији, па га мртвог одвуку код места експлозије.” *ДСПКС*, књ. V, св. 2, док. бр. 80, 251.

уздахнух! Ах, ако будем жив платићеш ти то. Приметим да преко пута мој сусед Коце поп Даријевић такође вири иза завеса. Добро је!⁴⁵ Имаће ко сведочити, ако кад устреба.

Наш митрополитски намесник Петар Милић кад је прва експлозија пукла затекао се у чаршији близу апотеке, и у мал што није погинуо. Неки Фајик ефенди, турски војни капетан исуко сабљу па ком стигне њоме по неколико пута по глави, а кад се зна да сви официри турски носе оштре сабље, може се мислити какве је грдне повреде задавао овај луди делија. И сирома поп Петар једва уграби да се у апотеку скрије.

Око два сата по подне чује се глас телала, где кроз улице виче и позива, да сви грађани, који имају своје радње у чаршији одмах отворе, док су многе међу тим биле отворене. Ретко ко у ономе страху да се сетио дућан затворити, већ је сваки упола затворене радње остављао и грабио кући. Даље, телал виче, да жене и родбина, чији домаћини после експлозије нису дошли кући иду на место где је била експлозија и прегледају погинуле и рањене да међу њима нису. Исто тако сваки ко позна ког погинулог или рањеног сељанина да извести његове на дому. Наравно, да сви заинтересовани са страхом и трепетом измилеше из својих домова, за њима пак и остали. И тако чаршија оживе. Осмелим се и ја да изађем и одем на место прве и друге експлозије. Ужасна слика. Сликара нема који би оцртао и пера које би описало све оне грозоте што сам видео. Одмах би састављена комисија која констатова, да је свега: мртвих 48; тешко рањених 94; лакше рањених 120.⁴⁶ Хришћани своје мртве однесоше у цркву а тешко рањене у обе бугарске школе сместише, лакше рањене распоредише по кућама. Међу тим Турци су своје мртве и рањене раније уклонили. Доцније се дознало да је њихов број износио свега: 5 мртвих; 6 тешко рањених и 28 лакше рањених. Нек се томе броју дода да је од експлозије и хришћана погинуло и рањено толико, онда остаје да је остатак погинулих и рањених хришћана: 38 мртвих; 82 тешко рањених и 96 лакше рањена пало као жртва разјарене мусломанске масе коју су предводили официри са војницима.⁴⁷ Ово се сутра дан потврдило исказима рањених.

⁴⁵ На овом месту је прецртана реченица: „Доста су два сведока.”

⁴⁶ Број жртава који је овде изнет се не подудара са извештајем Аћима Јелића од 5. августа 1912. у ком каже: „У покољу је погинуло 36, тешко рањено преко 50, а лако рањених има на стотине”, *ДСПКС*, књ. V, св. 2, док. бр. 80.

⁴⁷ Скопски конзул Гавриловић је 10. августа 1912. известио Министарство да је војска доиста учествовала у покољу хришћана и да је Порта одредила комисију која би требало да испита догађаје. Очекивало се да нови скопски валија за дан-два стигне у Кочане са комисијом и чланом Апелационог суда у Солуну Љапчевом. *ДСПКС*, књ. V, св. 2, док. бр. 80.

На позив власти дошло је неколико војних и цивилних лекара из Штипа и Велеса да укажу прву помоћ рањеницима.

Мртви су сарањени скромно и у највећој тишини.

Прва паклена машина имала је тежину од 24 килограма експлозива. Донешена је у цаку озго напуњену паприкама. Сељак кад је растоварио цак с коња, наместио га је уз остале цакове с паприкама, који су ту били поређани и замолио Турчина сељака, који је такође имао паприке на продају, да му припази на цакове док он одведе коња да привеже у хану.

То исто учинио је сељак са другом пакленом машином у тежини 18 килограма, коју је донео у цаку жита, растоварио на житном тргу, оставио цак уз остале цакове са житом, па ухватио маглу у планину.

Лакше рањени сељаци, који су били у непосредној близини прве експлозије, а сретним случајем остали у животу причају ову интересантну ствар: не врећи паприка у којој је била паклена машина седео је један Турчин и пред саму експлозију на минут раније чу се како нешто зврчи као сат будилника. Онај Турчин с чуђењем врти главу тамо вамо да чује од куд долази звук. А и ми около зверамо од куд сад овај звук а ни од куд да га видимо. Док у том магновењу Турчин одлете небу под облаке а ми по 5 и 10 метара у страну. Делови његова тела нашли су се 30 – 50 метара далеко.

Ниједан прозор није остао читав у зградама удаљеним чак по 100 – 150 метара од места експлозије. Прва ми је брига била да видим шта је са Петром Милићем нашим свештеником. Како је и он тражио мене лако се нађемо и испричамо један другом шта смо видели. Договоримо се, да, пошто смо у савезу са Бугарском треба, ако буде за то потребе да посведочимо оно што смо видели.

Још исте ноћи написао сам исцрпан извештај и у колико ми је речитост дала опишем у детаљима крвави приказ вандализма турског.

Мој извештај као допис из Скопља штампан је у свима београдским листовима. У том извештају питао сам да ли треба да поп Петар и ја излазимо као сведоци ако за то буде потреба. Из Скопља добијем одговор са препоруком да је неопходно потребно да посведочимо што смо видели.

У том међу времену поп Петру су дали на знање други официри да се не шали главом да сведочи против Фајик ефендије. Због тога поп Петар ме замоли да о томе извести надлежне т.ј. да ће сведочити, ако му се одобри да са породицом истог момента бежи из Кочана; у противном да не сме сведочити.

Наређење је дошло да сведочи и одмах да се у Скопље сели; а да ће на његово место доћи криво-паланачки намесник Атанас Поповић.

Што се мене тиче, држао сам, да моје сведочење није тешке природе (пошто се односи на Јерменина) да се морам уклонити. Али сам се јако преварио, што ће се доцније видети.

После овог крвавог догађаја, т.ј. покоља дошли су после три, четири дана из Скопља: Реформатори официри: Руски и Аустриски; Неофито бугарски митрополит, неки професори, лечници и фотографи.

На позив бугарског митрополита Неофита отишао сам код њега са поп Петром. Дочека нас врло љубазно и захвали ми на допису у београдским листовима из кога су прве извештаје бугарске новине црпеле. Бранио сам се да то није моје дело, на шта је он приметио: па чије би онда могло бити ако вас двоице није т.ј. мене и поп Петра.

Том приликом испричали смо му онај језиви догађај и као очевидци да смо решени посведочити то. На тому нам он срдечно захвали и пофали наш хуманизам.

III

На протест српске и бугарске владе код Високе порте у Цариграду упућена је специјална комисија од неколико чланова виших чиновника из Цариграда на челу Шукри паше⁴⁸. (Овај Шукри паша по одласку из Кочана постављен је за Команданта утврђења у Једрену и 1913 године предао се српској војсци).

У половини месеца августа ова Комисија дошла је у Кочане и отпочела рад.

Сем мене и нашег митропол. намесника свештеника Петра Милића раније јавили су се пред долазак комисије да ће сведочити 50 – 60 на броју грађана и сељака, који су као лакше рањени преболели ране.

Међутим позвани у хуђумат⁴⁹ пред Комисију дошло их је 10 – 15.

Први је сведочио наш свештеник Петар Милић. Његово сведочење против Фајук ефендије војног капетана смелост овог дрског српског попа произвела је огорчење до беснила.

За њим смо ми остали сведочили. А како ниједан од нас није умео именовати име и презиме дотичног лица већ исказ даје да би могао познати кад би дотичног видео, би нам наређено да сутра ујутру у 8 сати дођемо у касарну.

⁴⁸ Мехмед Шукри-паша (Mehmed Şükrü Pasha, 1857–1916) био је генерал у османској војсци. Познат је по одбрани Једрена током српско-бугарске опсаде града током 1912–1913. године.

⁴⁹ Хуђумат – судница, зграда у којој су смештени органи власти.

Ујутру са својим суседом Коцетом пођем у касарну. Тамо затечемо свега шесет њих. Па и они дрхте као прут. Зверају тамо амо, види се да би радо умакли. А како и да не? Кад како који војник или официр поред нас прође шкрипи зубима и један другом додају: ову жгadariју што су дошли да лажно сведоче треба побити као псе. Еј, Аћиме, долио си! – у себи мислим: шта ти је треба зелен калпак на главу? Ако кад извучем здраву кожу – други пут у памет – не чини такe глупости. У томе нас позваше да уђемо у двориште касарне.

У дворишту чета испред чете војника са официрима стоји упарађена. Пред нас изађе Шукри паша са два, три члана комисије и нареди нам да пођемо за њим и да пазимо добро, па ако кога упознамо да му одмах јавимо. Ја и Коце идући добро смо мотрили да би запазили Јерменина или оног другог војника, а они остали ишли су гледајући преда се, немајући куражи да погледају на кога у лице. Пошто смо прошли кроз све редове изведу нам из других одсека: кујне, штале и.т.д. још 10 – 15 војника.

На питање Шукри паше, да ли смо кога упознали – одговорисмо у један глас: никога! Добро – рече нам – дођите поподне у хућумат.

Кад сам по подне дошао у хућумат сем Коцета поп Даријевића други нису смели доћи. Прво изведу мене у салу пред Комисију. Пред Комисијом седели су на оптуженичкој клупи у два реда официри и војници. На знак Шукри паше да приђем столу за којим је заседавала Комисија, кад сам пришао нареди ми један од чланова Комисије да метнем руке на јеванђеље које ту на столу беше. За тим се сви дигоше и ја изговорих заклетву коју ми сам Шукри паша издиктова.

После заклетве окренем се по наредби, да видим међу официрима и војницима што на оптуженичкој клупи седе, нећу ли кога упознати. Прелетим погледом преко свију и сав срећан што међу њима спазих Јерменина, уперим прстом на њега са речима: ово је један од оне двојице. Јерменин блед као крпа крвнички ме погледа. За њим још једном прелетим погледом по осталим и познам и оног другог војника, беше трећи у другом реду иза Јерменина; такође и њега познам. Рекоше ми можеш ићи. И ја изађем. После мене дошао је на ред Коце који такође то исто потврди. И као што се види код ове главне Комисије, сведочили смо свега нас тројица т.ј. ја, поп Петар и Коце.

Свештеник Петар Милић одмах сутра дан по сведочењу пред зору са породицом отпутује за Скопље. Ја се затворим код куће и никуд не смем да изађем.

Око првог септембра позват сам од надлежних у Скопље ради обрачуна примања и разних саопштења и наређења. У Скопљу сам се бавио до 15 септембра, па се вратим у Кочане.

Путујући из Велеса преко Овчег поља изненадих се кад угледах шатор до шатора. Цело Овче поље притисла војска. Било је преко 100 хиљада војника. И та се војска у највећој тишини слегла из Солуна, Битоља и Скопља да ту прими главну битку ако до рата дође.

Глас о покољу у Кочану одјекнуо је широм целог света. Цео дипломатски сплет и политичари светски дошли су до уверења да Устав кога су прокламовали Младо турци не важи за хришћане.

Кад војска и полиција угрожавају јавну безбедност – ту нема једнакости и правде за Ђауре! Они су раја, за њих је бич и јарам!

И на крају цела Европа морала је благословити акцију Балканских држава против Турске.

И тако 1912 година донесе смрт полумесецу а крсту Васкресеније.

Скопље
На Св. Спиридона [12/25. децембра]
1925 год.

Аћим Јелић
учитељ у пензији

Аћим Јелић

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Објављени извори – Published Primary Sources

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 4, св. 1/2, 1/14. мај – 30. јуни/13. јули 1910. године, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски, Београд 2012. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 4, sv. 1/2, 1/14. мај – 30. јуни/13. јули 1910. године, прир. Ljiljana Aleksić-Pejković, Kliment Džambazovski, Beograd 2012]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 4, св. 2/1, 1/14. јули – 30. септембар/13. октобар 1910. године, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2015. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 4, sv. 2/1, 1/14. јули – 30. septembar/13. oktobar 1910. године, прир. Ljiljana Aleksić-Pejković, Beograd 2015]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 4, св. 2/2, 1/14. октобар – 31. децембар 1910/13. јануар 1911. године, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2015. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 4, sv. 2/2, 1/14. oktobar – 31. decembar 1910/13. јануар 1911. године, прир. Ljiljana Aleksić-Pejković, Beograd 2015]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 4, св. 4/1, 1/14. јула – 30. септембра/13. октобра 1911. године, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски, Београд 2009. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 4, sv. 4/1, 1/14. јула – 30. septembra/13. oktobra 1911. године, прир. Ljiljana Aleksić-Pejković, Kliment Džambazovski, Beograd 2009]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 5, св. 2, 5/28. јули – 4/17. октобар 1912. године, прир. Михаило Војводић, Београд 1985. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 5, sv. 2, 5/28. јули – 4/17. oktobar 1912. године, прир. Mihailo Vojvodić, Beograd 1985]

Ракић, Милан, *Конзулска писма: 1905–1911*, прир. Андреј Митровић, Београд 1986. [Rakić, Milan, *Konzulska pisma: 1905–1911*, прир. Andrej Mitrović, Beograd: Prosveta 1986]

Штампа – Press

Вардар, 1935. [*Vardar*, 1935]
Политика, 1912. [*Politika*, 1912]

Литература – Secondary Works

Birecikli, Ihsan Burak, „Bir Balkan Komitesinin I.Balkan Savaşı’ndan Önceki Provakasyonu: Koçana Pazarına Bombalı Saldırı” / „A Deliberate Provocation By A Balkan Committee Before The First Balkan War: A Bomb Attack On The Marketplace In Kochana”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı-III, YTSAM Yayını, Yıl:21, Sayı:68, Mart-Haziran 2015, 3354–3381.

Demeter, Gábor, Csaplár-Degovics, Krisztián, *A Study in the Theory and Practice of Destabilization: Violence and Strategies of Survival in Ottoman Macedonia (1903–1913)*, Istanbul 2018.

Helmreich, Ernst, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912–1913*, Cambridge 1938.

Tokay, Gül, „Ottoman diplomacy on the Origins of the the Balkan Wars”, in: *The Wars of Yesterday, The Balkan Wars and the Emergence of Modern Military Conflict*, K. Boeckh and S. Rutar (eds.), New York–Oxford 2018.

Younis, Hana, *Daša Jelić, Pogled u život jedne žene u posljednjim decenijama osmanske uprave u Sarajevu*, Beograd 2016.

Антић, Дејан, „Извештавање листа Политика о приликама у предвечерју Првог балканског рата”, у: *Први балкански рат 1912/1913. године. Друштвени и цивилизацијски смисао I*, ур. Александар Растовић, Ниш 2013, 485–500. [Antić, Dejan, „Izveštavanje lista Politika o prilikama u predvečerju Prvog balkanskog rata”, u: *Prvi balkanski rat 1912/1913. godine. Društveni i civilizacijski smisao I*, ur. Aleksandar Rastović, Niš 2013, 485–500]

Војводић, Михаило, „Прилике на Косову и Метохији и политика Србије (1881–1912)”, *Историјски часопис* 38 (1991) 163–192. [Vojvodić, Mihailo, „Prilike na Kosovu i Metohiji i politika Srbije (1881–1912)”, *Istorijski časopis* 38 (1991) 163–192]

Вучетић, Биљана, *Богдан Раденковић (1874–1917). Судбина једног српског националисте*, Београд 2018. [Vučetić, Biljana, *Bogdan Radenković (1874–1917). Sudbina jednog srpskog nacionaliste*, Beograd 2018]

Стојанов Петар, *Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912–1918)*, Скопје 1969. [Stojanov, Petar, *Makedonija vo vremeto na Balkanskite i Prvata svetska vojna (1912–1918)*, Skopje 1969]

Biljana Vučetić

**THE REMINISCENCES OF AĆIM JELIĆ OF THE EVENTS
IN KOČANI IN 1912**

Summary

In the summer of 1912, the Ottoman Empire struggled with the war with Italy, the Albanian resurrections, and the turmoil in Macedonia. The Bulgarian committees in Macedonia organized attacks against the Ottoman authorities in Macedonia, intending to create anarchy and draw the attention of the Great Powers to an immediate need to solve the Macedonian question. After the massacre of Christians in Kočani, it became clear that a war could not be avoided. The official circles in Bulgaria, including King Ferdinand, thought it was the final straw. Considering the situation in Macedonia, in the fall of 1912, all European powers realized that a war in the Balkans was a realistic option and that the Balkans belonged to the Balkan peoples. This text represents a testimony about the explosion of two bombs set up by the Bulgarian comitadji in the markets in Kočani and the Turkish retaliation against the local population. Aćim Jelić (1865–1935) was a teacher, school administrator, and one of the prominent actors of the Serbian national movement in the Ottoman Empire. He was an eyewitness to the events in Kočani, which he promptly reported to the Serbian consulate in Skopje. The historical source we publish here represents the personal experience, written with a dose of emotion and much more detail. It differs from the official report written six days after the attack on the Diocesan Board and the Serbian Consulate in Skopje. It is also important to emphasize that Jelić wrote these reminiscences in 1925, more than a decade after the described events. Precisely, the importance of this historical source is to recall the role of Aćim Jelić in the Serbian national, educational, and political movement in the Ottoman Empire. The text is kept in the archive of Aćim Jelić's grandson Mr. Miroљjub Todorović, a writer from Belgrade, to whom we owe gratitude for letting us publish it.

Чланак примљен: 31.3.2022.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01.9.2022.

Владимир КРСТИЋ*
Архив САНУ
Београд

ПРЕПИСКА КОСТЕ СТОЈАНОВИЋА – ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Анстракт: Користећи личну преписку Косте Стојановића из времена Првог светског рата похрањену у Архиву САНУ, учињен је покушај да се скрене пажња на неискоришћеност једног драгоценог историјског извора. Будући да је о политичкој делатности Косте Стојановића урађено више исцрпних истраживања, акценат је стављен на садржај коме до сада није дат шири значај.

Кључне речи: Коста Стојановић, Први светски рат, Никола Пашић, Јован Жујовић, Крф, Ница, Париз.

Abstract: With reliance on the personal correspondence of Kosta Stojanović from the period of the First World War kept in the SASA Archives, an attempt was made to shed light on one untapped but valuable historical source. As several in-depth researches have been conducted into the political activity of Kosta Stojanović, the focus has been placed on the content to which wider importance has not been imparted so far.

Keywords: Kosta Stojanović, First World War, Nikola Pašić, Jovan Žujović, Corfu, Nice, Paris

Пуцњи младобосанца Гаврила Принципа у надвојводу Франца Фердинанда и његову супругу Софију приликом посете Сарајеву на Видовдан 28. јуна 1914. године отворили су добро знано питање одговорности за избијање Првог светског рата. Наиме, због преиспитивања тренутних сазнања али и нових тумачења историје самог рата, делује да је то питање и даље у центру пажње, док се историјски извори из овог периода и даље налазе у другом плану. Значај њиховог проучавања важан је пре свега због њихове бројности (верује се да је сачувано неколико

* vladimir.krstic@sanu.ac.rs

хиљада писама у различитим архивским фондовима) и односе се на политички ангажоване интелектуалце.¹

Коста Стојановић (1867–1921) је несумњиво спадао у ту групу. Био је професор примењене математике на Београдском универзитету, научник из неколико области али и осам пута бирани министар у владама Краљевине Србије и Краљевине СХС. Рођен је 2. октобра 1867. године у Алексинцу од мајке Стеване и оца Тривуна Трпковића², трговца пореклом из села Маловишта код Битоља. У родном Алексинцу похађао је основну школу и ниже разреде гимназије док је више разреде завршио у Нишу 1885. године, као један од најбољих ђака. Исте године уписао је Филозофски факултет Велике школе на коме дипломира јуна 1889. године као најбољи студент. За даље студије у том тренутку није добио могућност па је, наредне, 1890. године као асистент за физику код професора Косте Алковића започео приправнички стаж. Професорски испит положио је исте године у Нишкој гимназији са темом „Теорија анvelopа код кривих линија и површина” где је и убрзо потом почео да предаје математику. Нишка гимназија је у то време била позната не само као образовна већ и као културна установа и важан центар ширења националне свести у новоослобођеним деловима Србије. Међу њеним познатијим професорима тада су били Стеван Сремац, Тихомир Ђорђевић и Светолик Ранковић.³ После више покушаја, успева да добије једногодишњу стипендију за усавршавање у Паризу, у који одлази јуна 1893. Тамо је похађао часове математике, астрономије, механике и физике код познатих професора Поенкареа, Пикара и Апела. Ту се срео са Михаилом Петровићем који је од 1889. године радио на докторској дисертацији. Током боравка у Паризу Стојановић је постао члан Историјског друштва Француске и Француског астрономског друштва, показавши подједнак интерес како за друштвене тако и за природне науке. Од 1894. године постаје професор

¹ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, Београд 1989, 685; Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918: кратка историја*, Београд 2014, 75; Мира Радојевић, „Преписка српских интелектуалаца као извор за историју Првог светског рата – из ратних писама Јована М. Жујовића 1915–1918”, у: *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, Београд 2015, 211–212.

² Презиме Стојановић по обичају словенских племена насељених у јужним и централним деловима Балканског полуострва Коста је добио као патроним по деди Стојану, Тривуновом оцу (Radmilo Pešić, „Kosta Stojanović život i delo”, Виртуална библиотека Математичког факултета, 8, <http://elibrary.matf.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/591/biografijaKSsr.pdf?sequence=1>, прегледано 22. 3. 2022).

³ Александар Петровић, „Коста Стојановић (1867–1921)”, у: *Живот и дело српских научника*, књ. 7, ур. Милоје Сарић, Београд 2001, 71.

у елитној Другој београдској гимназији (данашња Филолошка гимназија). Године 1897. одлази у Лајпциг са жељом да стекне докторат из области математичких наука али се због болести после три месеца вратио у Србију. У писму од 9. фебруара 1897. године рођаку Паји је писао да није био сигуран да ли би за годину дана, колико је имао на располагању, могао да заврши докторске студије, а схватио је и да у Француској неће имати прилике да далеко напредује, док је за професорско место у Великој школи у Београду било већ неколико кандидата са стеченом докторском титулом, па му се труд, који је у том тренутку требало да уложи, учинио помало узалудан.⁴ Посланик Народне радикалне странке у Нишавском округу постао је 1901. године и од тада се трајно везао за политику. Ипак, захваљујући научним квалитетима, 1903. године постаје хонорарни наставник Велике школе, да би по оснивању Универзитета био изабран за ванредног професора на предмету Примењена математика. Академска каријера Косте Стојановића нагло се прекида у априлу 1906. године када је изабран за министра народне привреде. Србија је од јануара 1906. већ водила Царински рат против свог моћног суседа Аустроугарске.⁵ Тај рат није узнемирио Стојановића јер је сматрао да за насталу ситуацију постоји алтернатива, оличена у проналажењу новог тржишта за извоз робе. Ту је пре свега мислио на Бугарску, Румунију, Грчку, Италију али и на Египат. Да би решио овај проблем, скупштини је поднео Закон о освајању трговинских агентура, па је већ следеће године, 1907. основана Главна трговинска агенција у Београду и 12 агенција у земљама Европе и једна у Египту. Са друге стране, у циљу развоја трговинских веза, сматрао је да је неопходно развити железнички саобраћај, посебно правца према Јадранском мору. Преко Министарства народне привреде дао је подршку реструктурирању индустријских предузећа и развоју индустријске производње у Србији, а путем субвенција које су давале предузећима, фаворизовао је индустријску производњу. Ово је резултирало да Аустроугарска 1908. године одустане од блокаде а Србија из Царинског рата изађе као победник. С обзиром на ангажовање у политици, Коста Стојановић више није могао да предаје на катедри за физичку математику, па је на то место из Беча 1909. године дошао Милутин Миланковић. Због

⁴ Драган Трифуновић, *Математички модели Косте Стојановића*, Београд 1991, 55–56; А. Петровић, *Коста Стојановић*, 72.

⁵ Коста Стојановић је још 1902. године објавио расправу о увозу и извозу Србије, у којој је математичким методама показао да на сваки динар извезене робе у Аустроугарску Србија губи тачно 22 динара (Александар Петровић, „Коста Стојановић”, у: *Срби 1903–1914: историја идеја*, прир. Милош Ковић, Београд 2015, 615); А. Петровић, „Коста Стојановић (1867–1921)”, 72–73.

успеха током Царинског рата поново је био изабран за министра народне привреде у време балканских ратова (30. август/12. септембар 1912 – 17/30. април 1913). У овом периоду дошло је до његовог размимоилажења са Николом Пашићем „у разумевању битних питања српског националног интереса и окретању ка другим средиштима моћи”. Стојановић се залагао за француско-руски савез и споразум балканских народа због чега се разишао са Пашићем и Стојаном Протићем, учествујући у оснивању Клуба независних радикала.⁶

Избијање Првог светског рата затекло је Косту Стојановића и његову породицу у Београду. Са српском владом прешао је Албанију и 1915. године долази на Крф док на пролеће исте године иде у Рим како би преговарао о будућем статусу јадранске обале. Нажалост, у Риму се нашао након потписивања Лондонског уговора, тако да његово деловање није имало неког значајнијег успеха. Фебруара месеца 1916. године са групом посланика прешао је из Рима за Ницу. Сакупљени посланици организовали су Клуб народних посланика свих политичких странака и 2. марта 1916. изабрали Косту Стојановића за председника а Бранислава Нушића за секретара. Клуб је устао против рада владе и тиме ушао у отворени сукоб са Пашићем и његовим најближим окружењем, вршећи притисак на владу и двор да се влада заузме за југословенски став, што је по њима, за Србију био једини реалан излаз из рата. Поред суштинских, клуб је разматрао и нека друга важна питања међу којима су питања државних финансија, војске, збрињавања избеглица и школовање ђака у Француској. Стојановић се посебно залагао да се школска омладина, у циљу очувања интелектуалне елите, поштеди ратних борби, а да се у ту сврху ангажују активни официри, као и да се позову ратни лиферанти из Швајцарске. Пашић и влада прихватили су овај захтев што је допринело тренутном побољшању односа и сачувало животе многих који су касније стварали српску науку. Коста Стојановић је узео учешће као члан Клуба независних радикала, на Другом заседању Народне скупштине на Крфу, крајем августа 1916, одакле се надао да ће моћи поново да се врати у Србију, очекујући да ће исте јесени доћи до офанзиве на Солунском фронту.⁷ Нажалост, исход јесење акције није био ни издалека тако успешан како се надао, те се видно разочаран вратио у Париз, где је наставио да се залаже за стварање југословенске државе. У Паризу је, са мањим прекидима, остао

⁶ Vesna Matić, *Vizija i misija jednog naučnika – Dr Kosta Stojanović (1867–1921)*, Београд 2011, 126; Димитрије Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962, 297–298; А. Петровић, „Коста Стојановић (1867–1921)”, 74.

⁷ Коста Стојановић, *Слом и васкрс Србије*, прир. Слободан Турлаков, Београд 2012, 153–154; А. Петровић, „Коста Стојановић (1867–1921)”, 74–75.

све до јануара 1920. године, односно до завршетка Мировне конференције, на којој је обављао дужност председника Економско–финансијске и саобраћајне секције у југословенској делегацији. Током трајања саме конференције дошло је и до његовог дефинитивног разлаза са Народном радикалном странком, преласком у новоформирану Демократску странку. У влади Љубомира Давидовића, од октобра 1919. до фебруара 1920. године обављао је дужност министра пољопривреде и вода, док се у два владавања Миленка Веснића налазио на месту министра финансија (17. мај – 18. август 1920, 18. август 1920 – 1. јануар 1921). Преминуо је изненада, 3. јануара 1921. године, у педесет трећој години живота.⁸

Преписка Косте Стојановића налази се у оквиру Историјске збирке Архива САНУ и представља значајан извор за историју Првог светског рата. Овде ће бити наведена само нека писма њему упућена, објављена без икаквих измена. Разлог њиховог избора јесте тај што се у њима помиње одржавање будуће седнице Народне скупштине на Крфу (на којој је учествовао Коста Стојановић у име Клуба независних радикала) и Интернационалне парламентарне конференције за трговину чије су делегате бирали чланови Клуба народних посланика у Ници, на чијем челу је био управо Коста Стојановић.

⁸ А. Петровић, „Коста Стојановић (1867–1921)”, 75–77.

1.

Драги Коста,

Јуче сам дознао за акт, којим је Влада одговорила на захтев Народних Посланика да се сазове Народна Скупштина.

Не знајући кад ће држати седница Клуба, на коју бих радо дошао, ја ти овим путем шаљем моје мишљење и молим да га саопштиш Клубу.

Доследан ранијим говорима на састанцима у Атини и Ници, налазим и сада да је главно доћи у званичан додир са Владом. Сазив Скупштине пружа могућности за то. Све остало што има да се каже и уради, учиниће се том приликом, после тога, тада.

Држим да Скупштина не треба да држи седнице у одсуству Председника Владе и да не треба правити питање о месту, где ће се Скупштина сазвати, остављајући пуну одговорност Влади за избор места.

Теби и друговима шаље топле поздраве

маја 1916. п. ст.

Драг. М. Јоксимовић⁹

Париз

Кости Стојановићу, Председнику Клуба свију Посланика, Ница
АСАНУ, 10351

⁹ О животу и делу Драгољуба М. Јоксимовића видети: Зоран Живковић-Христић, „Драгољуб М. Јоксимовић”, у: *Српски биографски речник*, књ. 4, Нови Сад 2009, 707–708.

2.

Париз, 5/18 II 96
33, rue de Tournon
Hôtel Foyot

Драги г. Стојановићу,

Молим Вас да поступите по примљеноме писму, за Председништво Н. Скупштине. Можда ће јој се о истоме предмету обратити званично г. Министар Веснић, а можда неће доспети да то учини. Мислим да Ви лично имате бити званични или полузванични делегат, а Комитет може имати (довољно) још два члана поред Вас.

На Вашу депешу о 50 скупштинарске деце коју јучерас примих одговорио Вам је г. посланик да ђаке на Југу Француске распоређује Ректор Академије у Марсељу и наш тамошњи министар г. Обрадовић. Они тамо знају (а ми не) где и колико има празних места. Неке смо посланичке спорове већ раније удомили.

Можда би било могућности да ми утичемо на повољнија места за девојке. Ако Вам није тешко и приметно побележите и пошљите списак ваших девојака за школовање са ознаком најмањих и највећих година.

Ако скуштинари немају права држава пуноправне седнице, не могу ваљда држати Конференцију на којој би одредили свога делегата за Интерпарламентарну Трговинску Конференцију. Јер и тако означени полузванични делегати биће боље квалификовани, но што сам ја то – у невољи – имао представљати.

Јавите ми, ако знате, адресу Јаше Продановића.

Пријатељско Вам поздравља
од Ј. М. Жујовића¹⁰
АСАНУ, 10346/1

¹⁰ О животу и делу Јована М. Жујовића видети: Ђорђе Ђурић, „Јован М. Жујовић”, у: *Српски биографски речник*, књ. 3, Нови Сад 2007, 816–818.

3.

Председнику Клуба свих политичких странака
Г. Кости Стојановићу

у Ници

Пре пет дана г. посланик Веснић саопштио ми је Ваш акт са именима делегата одређених за Трговинску Интерпарламентарну Конференцију и замолио да ја уместо њега о томе акту учиним што треба. Ја сам одмах писмено замолио управу те Конференције, да свима скупштинским делегатима, чија сам имена саопштио, пошље – преко Српскога Посланства – бесплатне железничке карте од Нице овамо и натраг, што ће надам се, усмено и бити. Зачудих се када у поменутоме акту видех и моје име увршћено у имена скупштинских изасланика. Из Вашег, јуче примљенога писма од 25. II дознајем, да су г.г. посланици једногласно одлучили; да ја будем на челу скупштинскога изасланства. Молим Вас г. Председниче да г.г. посланицима изјавите моју искрену захвалност на тој пажњи и извините ме што се тој почасној дужности не могу више одазивати. Ја сам је се морао примити, по невољи, у оним данима када се Једноплеменој средини квалификовани нису могли одредити. Сада је то свршено, па је моје званично присуство у скупштинскоме изасланству коначно излишно толико и још више неумесно, јер немам част бити народни посланик.

Изволите, Господине Председниче, примити уверење мога свагдашњег поштовања

Јован М. Жујовић
министар у пензији
АСАНУ, 10346/2

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Sources

Архив Српске академије наука и уметности у Београду (АСАНУ), Историјска збирка бр. 10351 и 10346 – Преписка и хартије Коста Стојановића. [Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu (ASANU), Istorijaska zbirka br. 10351 i 10346 – Prepiska i hartije Koste Stojanovića]

Објављени извори – Published Sources

Радојевић Мира, „Преписка српских интелектуалаца као извор за историју Првог светског рата – из ратних писама Јована М. Жујовића 1915–1918”, у: *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, Београд 2015, 211–246. [Radojević Mira, „Prepiska srpskih intelektualaca kao izvor za istoriju Prvog svetskog rata – iz ratnih pisama Jovana M. Žujovića 1915–1918”, у: *Srbija i geopolitičke prilike u Evropi 1914. godine*, ur. Milomir Stepić i Ljubodrag P. Ristić, Beograd 2015, 211–246]

Стојановић Коста, *Слом и васкрс Србије*, прир. Слободан Турлаков, Београд 2012. [Stojanović Kosta, *Slom i vaskrs Srbije*, prir. Slobodan Turlakov, Beograd 2012]

Литература – Secondary Works

Матић Весна, *Визија и мисија једног научника – Др Коста Стојановић (1867–1921)*, Београд 2011.

Ђорђевић Димитрије, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962. [Đorđević Dimitrije, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906–1911*, Beograd 1962]

Екмечић Милорад, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, Београд 1989. [Ekmečić Milorad, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, knj. 2, Beograd 1989]

Петровић Александар, „Коста Стојановић (1867–1921)”, у: *Живот и дело српских научника*, књ. 7, ур. Милоје Сарић, Београд 2001, 69–120.

[Petrović Aleksandar, „Kosta Stojanović (1867–1921)”, u: *Život i delo srpskih naučnika*, knj. 7, ur. Miloje Sarić, Beograd 2001, 69–120]

Петровић Александар „Коста Стојановић”, у: *Срби 1903–1914: историја идеја*, прир. Милош Ковић, Београд 2015, 604–626. [Petrović Aleksandar, „Kosta Stojanović”, u: *Srbi 1903–1914: istorija ideja*, прир. Miloš Ković, Beograd 2015, 604–626]

Радојевић Мира, Димић Љубодраг *Србија у Великом рату 1914–1918: кратка историја*, Београд 2014. [Radojević Mira, Dimić Ljubodrag, *Srbija u Velikom ratu 1914–1918: kratka istorija*, Beograd 2014]

Трифунковић Драган *Математички модели Косте Стојановића*, Београд 1991. [Trifunović Dragan *Matematički modeli Koste Stojanovića*, Beograd 1991]

Vladimir Krstić

**KOSTA STOJANOVIĆ'S CORRESPONDENCE – A CONTRIBUTION
TO THE HISTORY OF THE FIRST WORLD WAR**

Summary

This paper brings unknown documents about Kosta Stojanović's correspondence with political intellectuals during the First World War. At the time he was in Nice as the president of the Club of Deputies of all political parties, which was in conflict with the Serbian government led by Nikola Pašić and represented its opposition. In the mentioned letters, especially in the letters sent by Jovan Žujović, the emphasis was on the appointment of delegates for the future Trade Conference and the education of Serbian youth in the south of France. The education of the youth was one of the most important issues discussed by the Club of Deputies of all political parties led by Kosta Stojanović.

Чланак примљен: 29.3.2022.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 9.8.2022.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Текстови се достављају Редакцији издања Историјског института на email: istorinst@iib.ac.rs

Рукописи у компјутерском слогу предају се у електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5, а напомене се налазе на крају сваке стране. Аутори могу предати радове и на страном језику (енглески, руски, француски, немачки).

Текст може да има највише 50.000 словних места (без резимеа и листе референци). Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), рад треба да садржи:

Апстракт

Налази се испод наслова рада и има од 100 до 250 речи. Пише се на језику којим је писан основни текст и на енглеском језику.

Кључне речи

Дају се на српском и на енглеском језику и може их бити највише 10.

Резиме

Предаје се на енглеском језику. Дужина резимеа може бити до 1/10 дужине чланка.

Листу референци

Налази се на крају рада. У основи чине је три дела: Необјављени извори, Објављени извори и Литература. Прво се наводе радови писани латиницом (абecedним редом), потом радови писани ћирилицом (азбучним редом). Ћириличке библиографске јединице морају имати и латиничку транслитерацију. Презиме и пуно име аутора се наводе увек уз цитирани рад. Појашњења су дата у НАЧИНУ ЦИТИРАЊА.

Прилоге

Доставити их у електронској форми ван Word документа у једном од следећих формата .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Црно беле фотографије предати у резолуцији од најмање 150, а колор од 300 dpi.

Аутори контролишу и уносе лекторске интервенције у електронску верзију текста. Уколико се не слажу са неком од лекторских интервенција то морају видно означити.

Радови се примају до 31. марта за текућу годину.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

После првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања треба дати скраћени облик, односно поновити презиме аутора и скраћени наслов.

Исто (ћирилица) / Isto (латиница) / Ibidem (страни језик) – у зависности од језика и писма јединице која се цитира.

Користи се на месту имена аутора, наслова и онолико информација које су идентичне онима у претходној фусноти. Не може се користити уколико претходна фуснота наводи више од једне библиографске јединице.

исти / isti / idem / eadem (малим почетним словом, ако није на почетку реченице).

Користи се када се у истој напмени континуирано цитира два или више дела истог аутора.

Употребљавају се скраћенице **уп. (ћирилица) / up. (latinica) / cf. (за страни језик)**.

Датуми се пишу на следећи начин, нпр. 2. март 2019; векови се пишу арапским цифрама.

Бројеви до десет се пишу словима, а већи од троцифрених треба да буду написани са тачкама, а не са размацама (нпр. 2.000, 10.000).

Наслови часописа, серија и архивски фондови могу се скратити у сигле, након првог целовитог помена, нпр. Архив Српске академије наука и уметности [=АСАНУ] или Историјски часопис [=ИЧ].

ПОСЕБНА ИЗДАЊА:

Један аутор:

Име и презиме аутора, Наслов књиге, место издања година, страна.

При првом цитирању аутора пише се пуно име и презиме.

- Десанка Ковачевић Којић, *Градски живот у Србији и Босни : XIV–XV вијек*, Београд 2007, 26.

При поновљеном цитирању:

- Д. Ковачевић Којић, *Градски живот*, 26.

Листа референци:

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, место издања година.

- Ковачевић Којић, Десанка, *Градски живот у Србији и Босни : XIV–XV вијек*, Београд 2007.

Два или три аутора:

Име и презиме и име и презиме аутора, *Наслов књиге*, место издања година, страна.

- Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд–Нови Сад 2002, 36–42.

При поновљеном цитирању:

Иницијал имена и презиме првог аутор и др. / et. al. (за страни језик)

- С. Ћирковић и др., *Старо српско рударство*, 36–42.

Листа референци:

Презиме, име првог аутора, име и презиме другог и име и презиме трећег аутора, *Наслов књиге*, место година.

- Ћирковић, Сима, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд–Нови Сад 2002.

Четири или више аутора:

Име и презиме првог аутора и др. / et. al. (за страни језик), *Наслов књиге*, место издања година, страна.

- Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, Београд 1972, 100.

Листа референци:

Презиме, име првог аутора, имена и презимена другог и трећег аутора и име и презиме четвртог аутора, *Наслов књиге*, место издања година.

- Božić, Ivan, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Београд 1972.

Вишетомно дело:

Име и презиме аутора, *Наслов књиге*, том, место издања година, страна.

- Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 2*, Београд 1989, 122.

Листа референци:

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, том, место издања година.

- Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 2*, Београд 1989.

Поновљено издање књиге:

Име и презиме аутора, *Наслов књиге*, место издања година и издање, страна.

- Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1978², 30.

Листа референци:

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, место издања година и издање.

- Јиречек, Константин, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1978².

Приређени извори:

- Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд 1929, 530–533.

- Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љиљана Јухас Георгиевска, Београд 1988, 100.

- *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budaë 1829, 25.

- *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. 1, III/2, прир. Љиљана Алексић Пејковић, Београд 2014, 590.

При поновљеном цитирању:

- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 500.

- Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 100.

- *Codex diplomaticus Hungariae*, t. 1, 25.

- *Документи о спољној политици*, књ. 1, III/2, 590.

Листа референци:

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, место издања година.

- Стојановић, Љубомир, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд 1929.

или

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, прир. име и презиме, место издања година.

- Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љиљана Јухас Георгиевска, Београд 1988.

или

Наслов књиге, ур., прев., прир. име и презиме, место издања година.

- *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budaë 1829.

- *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. 1, III/2, прир. Љиљана Алексић Пејковић, Београд 2014.

Поглавље или неки други део књиге, енциклопедијско лексикографске публикације, одреднице:

Име и презиме аутора, „Наслов поглавља“, у: *Наслов књиге*, ур., гл и одг. ур., прев., прир. име и презиме, место издања година, страна.

- Мирослав Тимотијевић, „Приватни простори и места приватности“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, Београд 2006, 133.

При поновљеном цитирању:

- М. Тимотијевић, „Приватни простори“, 133.

Листа референци:

Презиме, име аутора, „Наслов поглавља“, у: Наслов књиге, ур., гл и одг. ур., прев., прир. име и презиме, бројеви страна поглавља, место издања година.

- Тимотијевић, Мирослав, „Приватни простори и места приватности“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, 165–244, Београд 2006.

Предговор, увод, поговор:

Име и презиме, предговор, увод, поговор у: *Наслов књиге*, Име и презиме аутора књиге, место издања година, стране.

- Чедомир Попов, предговор у: *Срби на историјском раскрићу*, Милорад Екмечић, Београд 2014, I– III.

Листа референци:

Презиме, име, предговор у: *Наслов књиге*, Име и презиме аутора књиге, бројеви страна предговора, место издања година.

- Попов, Чедомир, предговор у: *Срби на историјском раскрићу*, Милорад Екмечић, I–XIX, Београд 2014.

Предговор, увод, поговор аутора у сопственој књизи:

Име и презиме, предговор, увод, поговор у: исти, *Наслов књиге*, место издања година, стране.

- Димитрије Богдановић, увод у: исти, *Књига о Косову*, Београд 1985, 15.

Листа референци:

Презиме, име, предговор, увод, поговор у: исти, *Наслов књиге*, бројеви страна предговора, место издања година.

- Богдановић, Димитрије, увод у: исти, *Књига о Косову*, 1–15, Београд 1985.

ЧЛАНЦИ, РАСПРАВЕ, ПРИЛОЗИ:

Чланак у часопису:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, Наслов часописа број, свеска (година) страна.

- Милош Ивановић, „Развој институције имунитета у српској средњо-вековној држави до краја владавине краља Милутина“, *Историјски часопис* 66 (2017) 52.

При поновљеном цитирању:

- М. Ивановић, „Развој институције имунитета“, 52.

Начин за часописе где је година за коју се односе различита у односу на годину изласка часописа:

- Ружа Ћук, „Делатност дубровачког трговца Луке Милановића двадесетих година XV века“, *Историјски часопис* 38 (1991) 1992, 22.

Начин за часописе са истим називом, а различитим местом издања, мање познате, ретко доступне часописе:

- Гордана Томовић, „Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја“, *Гласник Завичајног музеја* 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

Листа референци:

Презиме, име аутора, „Наслов текста“, *Наслов часописа* број, свеска (година) бројеви страна целог чланка.

- Ивановић, Милош, „Развој институције имунитета у српској средњо-вековној држави до краја владавине краља Милутина“, *Историјски часопис* 66 (2017) 49–83.

Чланак у зборнику радова:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, у: *Наслов зборника*, ур./приређивач име и презиме, место издања година, страна.

- Ана Столић, „Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921“, у: *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, ур. Александар Раствовић и Миљан Милкић, Београд 2020, 288.

Листа референци:

Презиме, име аутора, „Наслов текста“, у: *Наслов зборника*, ур./приређивач име и презиме, бројеви страна целог чланка, место издања година.

- Столић, Ана, „Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921“, у: *Крај Великог рата – пут ка*

новој Европи, ур. Александар Растовић и Миљан Милкић, 285–298, Београд 2020.

Чланак аутора у сопственом зборнику радова:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, у: исти, *Наслов зборника*, ур./приређивач име и презиме, место издања година, страна.

- Драгољуб Живојиновић, „Лик једног дубровачког конзула“, у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку : студије и расправе*, ур. Тибор Живковић, Београд 2008, 285–288.

Листа референци:

Презиме, име аутора, „Наслов текста“, у: исти, *Наслов зборника*, ур./приређивач име и презиме, бројеви страна целог чланка, место издања година.

- Живојиновић, Драгољуб, „Лик једног дубровачког конзула“, у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку : студије и расправе*, ур. Тибор Живковић, 285–297, Београд 2008.

Чланак у новинама:

Име и презиме аутора (ако постоји), „Наслов текста“, *Наслов новина*, број, датум.

- Јелена Чалија, „Велика борба за Велики рат“, *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

При поновљеном цитирању:

- Ј. Чалија, „Велика борба“.

Листа референци:

Презиме, име аутора (ако постоји), „Наслов текста“, *Наслов новина*, број, датум.

- Чалија, Јелена, „Велика борба за Велики рат“, *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

Новине:

***Наслов новина*, број, датум.**

- *Српске новине*, бр. 1, 1. јануар 1913.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, Наслов часописа, датум, година, страна, <http://adresa> (прегледано датум)

- Jack. R. Censer, „Intellectual History and the Causes of the French Revolution“, *Journal of Social History* 52/3 (2019) 545–554, <https://academic.oup.com/jsh/article-pdf/52/3/545/27457944/shy082.pdf> (прегледано 12. 2. 2020)

Ако елемената за навођење нема, најчешће се наводи само адреса и датум преузимања. Ако неких података ипак има, они се наводе на следећи начин:

Име организације, „Наслов текста“, <http://adresa> (датум прегледа)

- Public Library Section, „The Role of Libraries in Lifelong Learning“, <http://www.ifla.org/V0/s8/index.htm> (прегледано 12. 2. 2009)

НОВОЋЕЊЕ НЕОБЈАВЉЕНЕ МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ ИЛИ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:

Име и презиме аутора, *Наслов тезе или дисертације* (магистарска теза или докторска дис., назив факултета, година)

- Јована Блажић Пејић, *Московски Словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021)

Листа референци:

Презиме, име аутора, *Наслов тезе или дисертације*. Магистарска теза или докторска дис., назив факултета, година.

- Блажић Пејић, Јована, *Московски Словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021)

Рад изложен на стручном скупу или конференцији:

Име и презиме, „Наслов рада“ (рад представљен на Назив скупа или конференције, Град, Држава, датум одржавања, година).

- Невен Исаиловић, „Дипломатички обрасци исправа босанских великаша“ (рад представљен на Трећој медијевистичкој радионици у Ријеци, Ријека, Хрватска, 3.10.2015)

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Submissions should be emailed to the Editorial Board of the Institute of History at istorinst@iib.ac.rs

Texts should be submitted electronically in Times New Roman, font size 12, line spacing 1.5, with footnotes at the bottom of each page. Authors can submit papers in Serbian and foreign languages (English, Russian, French, German). A paper can have at most 50,000 characters (without Summary and List of references).

Apart from the main text with notes (prepared according to the instructions), the paper should contain:

Abstract

Below the title of the paper, between 100 and 250 words, written both in the language of the main text and in English.

Keywords

Both in Serbian and English, up to ten words

Summary

In English, up to 1/10 of the length of the article

List of References

To be given at the end of the paper. It consists of three parts: Unpublished sources, Published sources and Literature. First to be given are units written in Latin (in alphabetical order of authors), then units written in Cyrillic (in alphabetical order of authors). All Cyrillic bibliographic units must be followed by transliteration in roman script. Full last name and first name of the author are always given in the List of References. Further instructions are given below in METHOD OF CITATION.

Annexes

To be submitted electronically separately from the Word document, in .tiff, .jpg, .eps or .cdr formats. Black and white photographs to be submitted in at least 150 dpi and colour photographs in at least 300 dpi resolution.

Authors must review and insert accepted proofreading interventions in the electronic version of the text. If they disagree with an intervention, they must mark this visibly.

Papers are received until 31 March for the current year.

METHOD OF CITATION

After the first mention of the full bibliographic unit in notes, an abbreviated form should be given in the subsequent mentions, with a surname of the author and the abbreviated title.

Icmo (Serbian Cyrillic) / ***Isto*** (Serbian Latin) / ***Ibidem*** (foreign language) – depending on the language and script of the cited unit.

Used at the place of the name of the author, title and the information identical to the previous footnote. It cannot be used if the previous footnote contains more than one bibliographic unit.

исти / **isti** / **idem** / **eadem** (initial lowercase, if not at the beginning of the sentence).

Used when more than one work of the same author are continuously cited in one note.

Abbreviations **уп.** (Serbian Cyrillic) / **up.** (Serbian Latin) / **cf.** (foreign language) should be used.

Dates should be written as follows: 2 March 2019; centuries should be written in Arabic numerals

Numbers up to ten should be written in letters, and numbers greater than three-digit should be written with points (Serbian) / commas (foreign languages, depending on convention) and not with spaces (e.g. 2.000, 10.000).

Titles of journals, serials, archives and archival funds can be abbreviated, after the first full mention, e.g. Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti [=ASANU] or Istorijski časopis [=IČ]

BOOKS:

One author:

Name and surname of the author, Title of the book, place of issuance year, page.

The author's full name and surname should be written on first citation; later only last name should be written.

- Десанка Ковачевић Којић, *Градски живот у Србији и Босни : XIV–XV вијек*, Београд 2007, 26.

Repeated citation:

- Д. Ковачевић Којић, *Градски живот*, 26.

List of References:

Surname, name, *Title of the book*, place of issuance year.

- Ковачевић Којић, Десанка, *Градски живот у Србији и Босни : XIV–XV вијек*, Београд 2007.

Two or three authors:

Name and surname, Name and Surname and Name and Surname of the author, *Title of the book*, place of issuance year, page.

- Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд–Нови Сад 2002, 36–42.

Repeated citation:

Surname of the first author i dr./ et al. (for foreign language), *Title of the book*, page.

- С. Ћирковић и др., *Старо српско рударство*, 36–42.

List of References:

Surname of the first author, name of the first author, Name and surname of the second, Name and Surname of the third author, *Title of the book*, place of issuance year.

- Ћирковић, Сима, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд–Нови Сад 2002.

Four or more authors:

Name and surname of the first author i dr./ et al. (for foreign language), *Title of the book*, place of issuance year, page.

– Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 100.

List of References:

Surname of the first author, Name of the first author, Names and surnames of the second and third author and Name and Surname of the fourth author, *Title of the book*, place of issuance year.

– Božić, Ivan, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dediđer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972.

Multi-volume work:

Name and Surname of the author, *Title of the book*, volume, place of issuance year, page.

- Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 2*, Београд 1989, 122.

List of References:

Surname, Name of the author, *Title of the book*, volume, place of issuance year.

- Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 2*, Београд 1989.

Revised edition of the book:

Name and Surname of the author, *Title of the book*, place of issuance year and edition, page.

- Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1978², 30.

List of References:

Surname, Name of the author, *Title of the book*, place of issuance year and edition.

- Јиречек, Константин, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1978².

Edited sources:

- Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд 1929, 530–533.

- Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љиљана Јухас Георгиевска, Београд 1988, 100.

- *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budaе 1829, 25.

- *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. 1, III/2, прир. Љиљана Алексић Пејковић, Београд 2014, 590.

Repeated citation:

- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 500.

- Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 100.

- *Codex diplomaticus Hungariae*, t. 1, 25.

- *Документи о спољној политици*, књ. 1, III/2, 590.

List of References:

Surname, Name of the author, *Title of the book*, place of issuance year.

- Стојановић, Љубомир, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд 1929.

or

Title of the book, ed., ed.-in-chief., transl., Name and Surname, place of issuance year.

- *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budae 1829.

- *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. 1, III/2, прир. Љиљана Алексић Пејковић, Београд 2014.

Chapter or other part of the book, entry in encyclopaedic-lexicographic publication:

Name and surname of the author, „Title of the chapter“, у: (u / in:) *Title of the book*, ed./ed.-in-chief./transl., Name and surname, place of issuance year, page.

- Мирослав Тимотијевић, „Приватни простори и места приватности“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, Београд 2006, 133.

Repeated citation:

- М. Тимотијевић, „Приватни простори“, 133.

List of References:

Surname, Name of the author, „Title of the chapter“, у: (u / in:) *Title of the book*, ed./ed.-in-chief./transl., Name and surname, pages of the chapter, place of issuance year, page.

- Тимотијевић, Мирослав, „Приватни простори и места приватности“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, 165–244, Београд 2006.

Foreword, editorial, afterword:

Name and surname, foreword/editorial/afterword у: (u / in:) *Title of the book*, Name and surname of the author, place of issuance year, pages.

- Чедомир Попов, предговор у: *Срби на историјском раскрићу*, Милорад Екмечић, Београд 2014, I– III.

List of References:

Surname, Name of the author, foreword/editorial/afterword у: (u / in:) *Title of the book*, Name and surname of the author, place of issuance year, pages.

- Попов, Чедомир, предговор у: *Срби на историјском раскрићу*, Милорад Екмечић, I–XIX, Београд 2014.

Foreword, editorial, afterword of the author of the book:

Name and surname, foreword/editorial/afterword у: (u / in:) исти (isti / idem, eadem), Title of the book, place of issuance year, pages.

- Димитрије Богдановић, увод у: *исти, Књига о Косову*, Београд 1985, 15.

List of References:

Surname, Name, foreword/editorial/afterword у: (u: / in:) исти (isti / idem, eadem), *Title of the book*, pages, place of issuance year.

- Богдановић, Димитрије, увод у: исти, *Књига о Косову*, 1–15, Београд 1985.

ARTICLES, ESSAYS, CONTRIBUTIONS:

Article in a journal:

Name and surname of the author, „**Title of the article**“, *Title of the journal*, **number, volume (year), page**.

- Милош Ивановић, „Развој институције имунитета у српској средњо-вековној држави до краја владавине краља Милутина“, *Историјски часопис* 66 (2017) 52.

Repeated citation:

- М. Ивановић, „Развој институције имунитета“, 52.

Method of citation for journals when the relevant year differs from the year of the issuance of the journal

- Ружа Ћук, „Делатност дубровачког трговца Луке Милановића двадесетих година XV века“, *Историјски часопис* 38 (1991) 1992, 22.

Method of citation for journals with the same title, with different place of issuance, less known, hardly accessible journals

- Гордана Томовић, „Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја“, *Гласник Завичајног музеја* 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

List of References:

Surname, Name of the author, „Title of the article“, *Title of the journal*, number, volume (year), pages of the article.

- Ивановић, Милош, „Развој институције имунитета у српској средњо-вековној држави до краја владавине краља Милутина“, *Историјски часопис* 66 (2017) 49–83.

Article in a Collective Volume:

Name and Surname of the author, „**Title of the text**“, у: (u: / in:): *Title of the Collective Volume*, ed. Name and surname, place of issuance year, page.

- Ана Столић, „Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921“, у: *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, ур. Александар Растовић и Миљан Милкић, Београд 2020, 288.

List of References:

Surname, Name of the author, „Title of the text“, у: (u: / in:): *Title of the Collective Volume*, ed. Name and surname, pages of the text, place of issuance: publisher, year.

- Столић, Ана, „Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921“, у: *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, ур. Александар Растовић и Миљан Милкић, 285–298, Београд 2020.

Article in the author’s Collective Volume:

Name and surname of the author, „Title of the article“, у: (u: / in:) исти (isti / idem, eadem), *Title of the book*, ed. Name and Surname, place of issuance: publisher, year, page.

- Драгољуб Живојиновић, „Лик једног дубровачког конзула“, у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку : студије и расправе*, ур. Тибор Живковић, Београд 2008, 285–288.

List of References:

Surname, Name of the author, „Title of the article“, у: (u: / in:) исти (isti / idem, eadem), *Title of the book*, ed. Name and Surname, pages of the article, place of issuance: publisher, year.

- Живојиновић, Драгољуб, „Лик једног дубровачког конзула“, у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку : студије и расправе*, ур. Тибор Живковић, 285–297, Београд 2008.

Article in newspapers:

Name and surname of the author (if any), „Title of the text“, *Newspaper name*, number, date.

- Јелена Чалија, „Велика борба за Велики рат“, *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

Repeated citation:

- Ј. Чалија, „Велика борба“.

List of References:

Surname, Name of the author (if any), „Title of the text“, *Newspaper name*, number, date.

- Чалија, Јелена, „Велика борба за Велики рат“, *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

Newspapers:

***Newspaper name*, number, date.**

- *Српске новине*, бр. 1, 1. јануар 1913.

INTERNET SOURCES:

Name and surname of the author, „Title of the text“, Name of the journal, date, year, page [http://address](#) (date of access).

– Jack. R. Censer, „Intellectual History and the Causes of the French Revolution“, *Journal of Social History* 52/3 (2019) 545–554, <https://academic.oup.com/jsh/articlepdf/52/3/545/27457944/shy082.pdf> (date of access 12.2.2020)

If there are no reference elements, only the address and date of access are usually stated. If there are some data, they are stated as follows:

Name of the organisation, „Title of the text“, [http://adresa](#) (date of access).

– Public Library Section, „The Role of Libraries in Lifelong Learning“, <http://www.ifla.org/V0/s8/index.htm> (date of access 12. 2. 2009).

CITING AN UNPUBLISHED MA OR PHD THESIS:

Name and surname of the author, *Title of the thesis* (MA or PhD thesis, name of the university, year).

- Јована Блажић Пејић, *Московски Словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021)

List of References:

Surname, Name of the author, *Title of the thesis* (MA or PhD thesis, name of the university, year).

- Блажић Пејић, Јована, *Московски Словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021)

**PAPER PRESENTED AT A PROFESSIONAL MEETING
OR SCHOLARLY CONFERENCE:**

Name and surname, „Title of the paper“ (paper presented at: Name of the meeting or conference, city, state, date).

- Невен Исаиловић, „Дипломатички обрасци исправа босанских великаша“ (рад представљен на Трећој медијевистичкој радионици у Ријеци, Ријека, Хрватска, 3.10.2015)

МЕШОВИТА ГРАЂА – MISCELLANEA
Нова серија, књ. XLIII

Издавач

Историјски институт Београд
Кнез Михаилова 36/II, 11000 Београд
istorinst@iib.ac.rs, www.iib.ac.rs

За издавача

проф. др Александар Растовић, директор

Лектура

Милица Симић

Превод резимеа на енглески језик

Татјана Ћосовић

Секретар Редакционог одбора

Снежана Ристић

Припрема за штампу

ИСТОК дизајн, Београд

Штампа

Планета принт, Београд

Тираж

300 примерака

ISSN 0350–5650

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/ 94 (497.11)

Мешовита грађа = Miscellanea / Одговорни уредник Радомир Ј. Поповић. – 1956, књ. 1–1990, књ. 20; Н.С. 2003, књ. 21–. – Београд (Кнез Михаилова 36/II) : Историјски институт, 1956–1990 ; 2003 – (Планета принт, Београд). – 24 cm
ISSN 0350–5650 = Мешовита грађа – Историјски институт (Београд)

COBISS.SR-ID 14717954

